ئەحمەد حەمەد ئەمین ئۆمەر

رەواندز

لێکۆڵینەوەیەکی مێژویی- سیاسی
(١٩١٨-١٩٣٩)

سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان
سلێمانی ٢٠٠٦

سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان

دەزگایەکی کەلتورییە لەساڵی ١٩٩٢دا دامەزراوە، ئامانجەکەی ئەنجامدانی لێکۆڵینەوەی زانستییە لەبوارەکانی ئاسایشی نەتەوەییو سیاسەتی نێو دەوڵەتانو ئابوریو مەسەلە ستراتیجییەکانو مەبەستی بەدەست هێنانی قازانجی ماددی نیە.

هەمو ئەو لێکۆڵینەوانەی کەسەنتەر دەریاندەکا، گوزارشت لەڕاو بۆچونی خاوەنەکانیان دەکەنو بەپێی پێویست گوزارشت لەڕاو بۆچونی سەنتەر ناکەن.

هەواڵنامەی کتێب

- ئەحمەد حەمەد ئەمین ئۆمەر
- ڕەواندز لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی- سیاسی (١٩١٨-١٩٣٩)
- بڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان.
- سلێمانی ٢٠٠٦.
- ژمارەی سپاردن (٤٧٠)ی ساڵی ٢٠٠٦.
- ژمارەی سپاردن بە کتێبخانەی سەنتەر: ٦/٤٠/٧

پێشەکی

لێکۆڵینەوە لە بارەی ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز لە نێوان ساڵانی(١٩١٨-١٩٣٩)، وەك ماوەیەکی مێژوویی دیاریکراو، کە بە کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی دەست پێدەکاتو بە سەرهەڵدانی جەنگی دووەمی جیهانی کۆتایی دێت، گرنگو پڕ بایەخە. چونکە لەو سەردەمەدا، ڕەواندز وەکو پێگەیەکی سیاسیی دەبوژێتەوە کە تاوەکو ئێستاکە ئەوەی لە بارەیەوە نووسرابێت پچڕ پچڕە و ناواخنی ڕووداوەکانی باس نەکراوەو وەکو پێویست پەردە لە سەر لایەنە شاراوەکانی هەڵنەدراوەتەوە. بۆیە دەکارێ ئەم هۆکارە، بە پلەی یەك دابنرێت لە ڕووی خۆ تەرخان کردن بۆ توێژینەوە لە مەڕ ناوچەی ڕەواندز و مشتومالکردنی ئەو زانیارییە مێژووییانەی دەربارەی تۆمارکراون. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بایەخدانی تورکەکان بە ڕەواندز و کردنی بە پێگەیەك بۆ گێڕانەوەی دەسەڵاتەکەیان بە سەر ویلایەتی مووسڵ دوای جەنگی یەکەمی جیهانی لە لایەكو بە ماف زانینی بریتانییەکان بە دەسەڵاتیان بە سەر ناوچەکە و هەوڵدان بۆ بەستانەوەی بە دەوڵەتی تازە دروست کراوی عیراق لە لایەکی دی، خاڵێکی دیکەی سەرنج ڕاکێشە. ئەوە سەرەڕای هۆکارێکیتر، کە

بریتی‌یه لە دەرکەوتنی ژمارەیەك کەڵە پیاوی ناودار لە ناوچەکە لەو ماوەیەدا، وەکـو (نووری باویل ئاغا، ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی، سەید تەهای نەهری، ئەمین ڕەواندزی و مەعروف چیاووك...) کە هەر یەکەیان بە هەڵوێست و کارەکانیان دوژمنیان سەرسام کردووە. ئیتر بۆ لە نەبان دابڕینی سەرجەمی ئەو ڕاستییانە، ئەم ئەرکەمان گرتە ئەستۆ.

شیاوی باسە بۆ مەبەستی بە ئەنجام گەیاندنی کارێکی وا زۆرێك ئاستەنگ دێنە پێشەوە، کە ڕەنگە لە هەندێك کات توێژەر سارد بکەنەوە، لە هەمووشیان گرنگتر درەنگ دەست کەوتنی ئەو سەرچاوانەیە کە تەنیا لە کتێبخانەی تایبەتی هەن، چونکێ هەندێك لەوانەی کە خاوەنی کتێبخانەی تایبەتین و کتێبی دەگمەنیان هەیە، ئەوانە بە ڕای ئێمەمانان توشی نەخۆشی دەروونی و قۆرخکاری کتێبە دەگمەن و دانسقەکان هاتوون، بۆیە دەبێت زۆر زیرەکانە لەگەڵیاندا بدوێیت. هەروەها یەکێك لە ئاستەنگەکانی‌تر، دەرگا بە ڕووداخستنی ئەو کەسانەیە کە شتێك لە بارەی ڕووداوەکانەوە دەزانن و نای درکێنن‌و ئامادەنیین هیچ شتێکت بۆ بڵێن. بەلاّم لەگەڵ ئەوەشدا کە ئەو هۆکارانە ماوەیەك کاریگەری خۆی کردووە، کە هەندێك وردەکاری لە شوێنی شیاوی خۆی باسی لێوەنەکرێـت، کەچی بە تەواوەتی نەبۆتە هۆی کاڵ‌و کرچی ئەو بەرهەمە کە لە پێشەکی‌و دەروازەیەك و سێ بەش‌و ئەنجام پێك دێت.

دەروازە کە سێ تەوەرە لە خۆی دەگرێت تیایدا باس لە ڕەگ‌و ڕیشەی ناوی ڕەواندزو شوێنی جیۆگرافی‌و ڕەوشی کۆمەلاّیەتی‌و

ئابووریو کارگێڕیو سیاسیی ڕەواندز، لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمو سەرەتای سەدەی بیستەم دەکەین.

بەشی یەکەم کە لە دوو تەوەرە پێك هاتووە باس لە ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز لە نێوان ساڵانی(١٩١٨-١٩٢٣) دەکەین، لە بەر ئەوەی لە دوای کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی لە ساڵی ١٩١٨ دەسەڵاتی داگیرکاری بریتانی دەستی بە سەر ناوچەکەدا گرتو تا ڕادەیەك باری ناوچەکە بوژایەوە، بەڵام ئەو بارودۆخە درێژە ناکێشێتو خەڵکی بە ڕووی سیاسەتی بریتانییەکان لە ناوچەکە هەڵدەگەڕێنەوەو وەدەریاندەنێن، لە بەر ئەوەی سیاسەتی ئینگلیزەکان بریتی بوو لە سیاسەتی چەوساندنەوەو ئاگر خۆشکردنی دووبەرەکی لە ناوچەکە، ئەگەر بزانین توانیویانە تۆوی ئەو دووبەرەکییە لە ناوچەکە بچێننو دوژمنداری لە نێوان دوو بنەماڵەی بە ناوبانگی ڕەواندز گەرمتر بکەنو بۆ نەوەکانیان بە جێبهێڵن. هەروەها هەر لەو بەشەدا، باس لە دووبارە هاتنەوەی دەسەڵاتی داگیرکاری تورکەکان دەکەین، کە لە سەر داواکاری خەڵکی ناوچەکە هاتوونەتەوەو لە دواتریش ڕۆڵی کاریگەریان بینیوە لە پروپاگەندەکردنی ئەوەی کە دەسەڵاتیان بۆ گشت ولایەتی مووسڵ دەگەڕێتەوە، بەڵام سەرئەنجام تورکەکان لەو هەوڵانەیان سەرکەوتوو نەبوونو لە ٢٢ی نیسانی ١٩٢٣ لە ناوچەکە کرانە دەرەوە.

بەشی دووەم کە تایبەتە بە ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز لە نێوان ساڵانی(١٩٢٣-١٩٣٩)، لە سێ تەوەرە پێك هاتووە. لە تەوەرەی یەکەمدا، باس لە ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز لە ساڵانی ئینتیدابی بریتانی دەکەینو لە تەوەرەی دووەمیش، ساڵانی قۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی عیراقی کە لەو قۆناغەدا ڕەوشی ڕەواندز لە سەرچاوە

مێژووییەکاندا دەکەوێتەوە کزی، بۆیە بۆ چەند هۆکارێکی دەبەینەوەو یەکە یەکە لە سەریان دەوەستینو باسیان لێوە دەکەین. لە تەوەرەی سێیەمیشدا، ئاماژە بۆ ڕۆڵو چالاکی ڕەواندزییەکان دەکەین لە ئەنجومەنی نوێنەرانی عیراقی، بە تایبەت ڕۆڵی (عەبدوڵڵا موخلیس بەگ، ئیسماعیل بەگی ڕەواندزیو مەعروف چیاووك) لەگەڵ هەڵوێستی خەڵکی ناوچەکە لە بەرانبەر چالاکی هەندێ لە ئەندامە کوردەکان لەو ئەنجومەنە.

بەشی سێیەم تایبەت کراوە بۆ باس کردنی ڕۆڵ و چالاکی ڕەواندزییەکان لە کۆمەڵەو ڕێکخراوە کوردی و عیراقییەکان لە قۆناغی داگیرکاری بریتانیو قۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی عیراقیدا، کە ژمارەیەکی زۆر کۆمەڵەو ڕێکخراو بە نهێنیو ئاشکرا هاتنە دامەزراندنو ڕەواندزییەکان ڕۆڵی کارایان تیادا بینیوە.

ئەنجام لە وێدا ئاماژە بۆ گرنگترین خاڵە ئەنجامگیرییەکانی توێژینەوەکە کراوە.

بۆ ئەنجامدانی ئەم لێکۆڵینەوەیە پشت بە ژمارەیەك سەرچاوە و بەڵگەنامە بەستراوە. لەوانە هەندێ لە ساڵنامەکانی ولایەتی مووسڵ لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانی کە وەکو چاپکراوی فەرمی پشتیان پێبەستراوەو زانیارییەکانی پشت ڕاستکردۆتەوە کە ئەمانەش بۆ بەشی یەکەم بە کەڵك بوون. هەروەها نووسینەوەی یاداشتو گێڕانەوەی ڕووداوەکان لە لایەن ئەو کەسانەی کە هاوبەشو هەڵسوڕێنەری هەندێ لە کارەکان بوون جێگای گرنگیو سوودبوون، لەگەڵ ئەوەی کە دەبێت بە وریایەوە مامەڵە لەگەڵ هەندێ لە زانیارییەکانیاندا بکەیت، چونکێ لە هەندێکیاندا زانیاری شاردراوە و پیاداهەڵگووتنی

زیاد لە پێویستی تیایە. لێرەشدا ژمارەیەك لەو یاداشتانە بۆ ئەو باسە سوودی لێ وەرگیراوەو لە هەندێ كات بە هۆی نەبوونی زانیاری لە سەرچاوە تایبەتەكاندا، بە ناچاری چەند جارێك لە پەراوێزەكان دووبارە كراونەتەوە بۆ پشت ئەستوركردنی زانیارییەكانی نێو باسەكە، وەكو: (یاداشـــــــت)ی رەفـــیق حلمی (١٨٩٨-١٩٦٠)، (سنتان فی كردستان)ی دبلیو: أر. هی،(خەباتی گەلی كورد لە یاداشتەكانی ئەحمەد تەقی)ی جەلال تەقی، (كورد تورك عەرەب)ی ئیدمۆندس، (طريق في كردستان)ی هاملتون، (بیرەوەریەكانی عەلی باویل ئاغا)ی عەلی باویل ئاغا (١٩٠٤-١٩٩٢) لە سەر كاسێت تۆماركراو. هەروا كتێبی(تاريخ الوزارات العراقية)ی مێژوونووسی دیاری عیراق عەبدورەزاق حەسەنیی، بەرگەكانی(یەكەم، دووەم، سێیەم) جێی بایەخ بوون، ئەگەرچیش ناوبراو لە زۆر شوێندا، بە ئینسافەوە خامەی لە خزمەت گەلی كوردا نەخستووەتە كار. بەرگی یەكەم و دووەمی (چەند لاپەرەیەك لە مێژووی گەلی كورد)ی دوكتۆر كەمال مەزهەر ئەحمەد، دوو بەرگی(شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەكەی خوارووی كوردستان)ی محەمەد رەسول هاوارو بەرگی یەكەمو دووەمی (المجلس التأسيسي العراقي) دوكتۆر محەمەد موزەفەر ئەلئەدهەمی هیچی لە وانەیتر كەمتر نییە، لە بەر ئەوەی زانیارییەكانی نێو ئەو سەرچاوانە ئەكادیمین و بە بەڵگەو دیكۆمێنت دەوڵەمەندن. ئەوە لە لایەك، لە لایەكی دیكەشدا ژمارەیەك بەڵگەنامەی بڵاونەكراوە و بڵاوكراوە سوودیان لێوەرگیراوە كە سیانیان جەخت لەسەر ئەوە دەكەنەوە لە پەراوێزی كۆبوونەوەكانی كۆنگرەی لۆزان(١٩٢٣) دەسەڵاتدارانی توركیاو بریتانیا گرنگییان بە ناوچەكە بە گشتیو رەواندز بە تایبەتی

داوە، لە بەر ئەوەی زۆرێك گفتوگۆو مشتومڕی خستۆتە نێوانیانەوە و هەر یەکەیان بە مافی ڕەوای خۆی زانیوە کە دەسەڵاتی لە ناوچەکەدا هەبێت. ماوە بڵێین نابێت سوودمەندی (مێژووی میرانی سۆران)ی حوسێن حوزنی موکریانیو هەندێ لە بەرهەمەکانی کە ئێستاکە لە ژێر چاپدانو لە لایەن دوکتۆرە کوردستان موکریانی ئامادەکراون باس نەکەین. ئەوە سەرەڕای گۆڤاری زاری کرمانجی کە وەکو سەرچاوەیەکی سەرەکی مێژوویی ئەو سەردەمەی ڕووداوەکانی کوردستان بە گشتیو ڕەواندز بە تایبەتی بۆ تۆمارکردووینو بۆ ئێمە جێگای بایەخ بووە. ئیتر ئەمانەو ژمارەیەك سەرچاوەیترو دیمانەی تایبەت یارمەتیدەری بە هێز کردنی زانیارییەکانی نێو ئەم باسەن، کە لە ڕیزبەندی سەرچاوەکان ئاماژەیان بۆ کراوە.

دیارە ئەم لێکۆڵینەوەیە لە هەڵەو کەمو کورتی بە دوورنییەو، کونو کەلێنی تیادانو تێبینیو ڕەخنان لە خۆ دەگرێت، لە بەر ئەوەی هەر کارێکی لەو جۆرە کالای کەماڵی بە بالا نابڕدرێتو دەخوازم ڕەخنە ئاژەن بکرێت، بۆ ئەوەی هێزو پێزی زیاد بکاتو بگات بە ئاستێکی بالاترو لافی لێکۆڵینەوەیەکی خزمەتکار بۆ مێژووی میللەتەکەمان لێ بدات. سەرکەوتنو سەرفرازییش لە خواوەیە.

توێژەر

دەروازە:

ڕەواندز لە کۆتاییی سەدەی نۆزدەهەمو

سەرەتای سەدەی بیستەم

هەوالنامەی کتێب

تەوەری یەکەم

ڕەگو ڕیشەی ناوی ڕەواندز و شوێنی جیۆگرافیی

ڕەگو ڕیشەی ناوی ڕەواندز لێکدانەوەو بیروڕای جیاواز لە خۆی دەگرێت. سەرەتا هەندێکیان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە لە دوو وشەی (ڕەوەند+ دز) پێك هاتووە، ئەمەش دەگێڕنەوە بۆ نێوی خێلی ڕەوەندی کە نیشتەجیێی ناوچەکە بوون، دزیش بە مانای قەلاّ دێت، واتە قەلاّی خێلّی ڕەوەندی بووە و بە تێپەڕبوونی کات سواوە بۆتە ڕەوەنددز- ڕەواندز[1]. ئەوە لە لایەك، لە لایەکی‌تردا هەندێکی‌تر سەرچاوەی ناوی ڕەواندز بۆ (ڕویین دژ) دەگێڕنەوە کە بە مانای قەلاّی پۆلاّیین دێت، هەلّگرانی ئەو بیروڕایەش ئەو دێرە هۆنراوەیە دەکەن بە بەلّگەی بۆچوونەکەیان کە میر محەمەد پاشای ڕەواندزی (١٨١٣-١٨٣٦)[2] لە سەر یەکێك لە دەرگای کۆنگەرەکەی ڕەواندز نووسیویەتی ((دوکنگرم رانهام برد و پیکر(رواندز) شد (روین دژ) باردیگر)) واتا

(١) شەرەفخانی بدلیسی، شەرەفنامە، وەرگێڕانی: هەژار، چاپخانەی نعمان، نەجەف، ١٩٧٢، ل٤٨٥• طه باقر و فؤاد سفر، المرشد إلى مواطن الآثار و الحضارة الرحلة الخامسة بغداد- اربيل، بغداد، ١٩٦٦، ص٩٤• جەمیل ڕۆژبەیانی، ((ڕەوەنددز)) ڕاستە، نەك ((ڕوئین دز))، گۆڤاری ڕەنگین، ژمارە(٦٧)، ١٩٩٤، ل١٥.

(٢) بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ سەردەمی فەرمانڕەوایی میر محەمەد پاشای ڕەواندزی بڕوانە: جمال نەبەز، الأمير الكردي مير محمد الرواندزى الملقب ب((ميرى كوره))، ترجمة: فخرى شمس الدين سيلاحشۆڕ، دار ئاراس للطباعة ء النشر، مطبعة وزارة التربية، اربيل، ٢٠٠٣.

دووبرجم بیناکرد لە سەر دوو بنەما ڕەواندز دیسانەوە بووە بە قەڵای پۆڵایین(ڕویین دژ)[٣].

کەچی لە لایەکی دیکەدا ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە ڕەواندز لە دوو وشەی ڕەوان یان ڕەهوان+ دز پێك هاتووەو مانای شوێنی حەوانەوە دەبەخشێت، بە تایبەت ڕەوەندەکان لە کاتی هاموشۆکردنیان لە گەرمیانو کوێستانەکان کردویانەتە وێستگەی حەسانەوەیان[٤].

هەروەها محەمەدی مەلا کەریمیش ئاماژە بۆ بیرورایەکیتر دەکاتو دەڵێ: "... سەرەرای ئەمە ئەشکرێ ئەگەر (ڕوواندز) ڕاستر بێ لە(ڕەواندز)، بە واتای (قەڵای ڕووان) بێ واتە (قەڵای چەمان)، واتە ئەو قەڵایەی کەوتووەتە سەرچەم، چونکە (ڕۆ) لە کوردیا بە مەعنای چەم زۆر بە کاردێ...، ڕەواندزیش چۆمێکی گەورە بە نزیکیا ئەڕوا"[٥].

ماوەبڵێین لە بیرورایەکیتردا ئاماژە بۆ ئەوەش کراوە کە لە پێشدا بە ڕەواندز وتراوە (گردڕەوەند)، لە بەر ئەوەی خێڵە کۆچەرییەکان هاوینان تێدا کۆدەبوونەوەو وەکو کوێستانێك تیایدا دەحەسانەوەو مەڕومالاتیان تێدا دەلەوەڕاند، بەلام بە هۆی پەیدابوونی دزو جەردە

(٣) حسێن حزنی موکریانی، مێژووی میرانی سۆران، چاپی دووەمین، چاپخانەی کوردستان، هەولێر، ١٩٦٢، ل٢٨• سەید عەبدوڵلای سەمەدی، وشەی ڕەواندز، گۆڤاری سروە، ژمارە(٨١)، ١٩٩٣ ، ل ٩٩• محمدی مەلا کەریم، لە بارەی ریشەی ناوی((ڕەواندز))ەوە، گۆڤاری ڕەنگین، ژمارە(٧٠)،١٩٩٤، ل١٤.

(٤) جمال بابان، أصول أسماء المدن و المواقع العراقية، الجزء الأول، مطبعة المجمع العلمي الكردي، بغداد، ١٩٧٦، ص١٨٦.

(٥) محمدی مەلا کەریم، سەرچاوەی پێشوو، ل١٥.

له ناوچەکەو دزینی مەڕومالاّتێکی زۆر لە ڕەوەندەکان ناوەکە گۆڕاوە بۆ ڕەوەنددز دواتریش ڕەواندز[٦].

لێرەدا دەتوانرێ بووترێ، کە ئەو بۆچوونەی دوایی کە ناوی ڕەواندز بۆ گردڕەوەند دەباتەوە لە ڕاستییەوە دوورە، لە بەر ئەوەی ڕەواندز هێندە شوێنێکی کوێستانی نییە ئەگەر بەراوردی بکەین لەگەڵ ناوچە سنوورییەکانی ئێران و تورکیادا، تا ڕەوەندەکان هەوارگەی کوێستانیان لێ‌دامەزراند بێت. هەروەها ئەوەش ناچێتە ئەقڵەوە کە دز ئەوەندە بە توانا بووبن وایان لە ڕەوەندەکان کردبێت تەنانەت نێوی گردڕەوەندیان پێ بگۆڕن بە ڕەواندز، چونکێ خاوەن ئاژەڵدارەکان بەردەوام چەك و تفاقی خۆیان پێ بووە تا بەرەنگاری دزو جەردەکانی پێ‌بکەن چ جا هەموو ساڵێك دووبارە بووبێتەوە. هەمیسان بۆ چوونەکەی محەمەدی مەلا کەریمیش ڕەت دەکەینەوە، چونکێ خۆشی بە گومانەوە باسی لێوە دەکات. سەبارەت بەو بیروڕایەی کە ڕەواندز بە شوێنی حەوانەوە یاخود وەك وێستگەیەك لێك دەداتەوە، ئەوە وادەگەینێت کە ڕەواندز تەنیا ماوەیەکی کاتی جێگای نیشتەجێ‌بوون بووە، ئەگینا ماوەکانی‌تر بەردەوام چۆڵ بووە. ئەمەشیان ڕەت دەکرێتەوە ئەگەر بزانیین لە سەردەمانێکی زۆر زووەوە ئەو ناوچەیە مۆڵگەی نیشتەجێ بوونی مرۆڤ بووە[٧].

---

(٦) ئەمین چاوڕەش ڕەواندوزی، ناوی ڕەوانـدز لەچـییەوە هـاتووە..؟، گۆڤـاری ڕەنگـین، ژمارە(٣٣)، ساڵی ١٩٩١، ل١٩.

(٧) طه باقر و فؤاد سفر، المصدر السابق، ص٤٢• زبير بلال إسماعيل، اربيـل في أدوارهـا التاريخية دراسة تاريخية عامة لاربيل و أنحائها منذ اقدم العصور حتى الحرب العالمية الاولى، مطبعة النعمان، النجف الأشراف، ١٩٧١، ص٤٥•٢

شیاوی باسە ئەوانەی ڕیشەی ناوی ڕەواندزیش بۆ(ڕوێین دژ) دەگێڕنەوە ئەوانیش کەوتوونەتە هەڵەوە، لەبەرئەوەی ڕوێین دژ دەکەوێتە هەرێمی ئازەربیجان نزیك بە تەورێزەوە[٨]. بۆیە دەتوانرێ بووترێ کە ڕەواندز لە هەموویان ڕاسترە، چونکێ شوێنی نیشتەجێ بوونی خێڵی ڕەوەندەکانی دەورانی هۆزی هەزبانیو حەمێدیین کە فەرمانڕەوایی هەرێمێکی فراوانیان لە ژێر قەڵەمڕەودا بوو، هەروەها لەگەڵ ئەوەی کۆچەریش بوون بەردەوام خاوەن قەلاّی تۆکمە و بەهێز بوونو سەربەخۆیی خۆیان پاراست بوو، تا عیمادەدین زەنگی (١١٢٧-١١٤٦) ئەتابەگی مووسڵ[٩] بە ناوی برایەتیو موسڵمانیەتی، سەردارانی کوردی تەفرەداو هەموو قەلاّکانی داگیرکردن[١٠].

سەبارەت بە هەڵکەوتەی شوێنی جیۆگرافی ڕەواندز ئەوا دەکەوێتە نزیك سێ گۆشەی سنووری عیراق ئێران تورکیاوە، لە سەر هێڵی پانی (٣٧)و هێڵی درێژی(٤٤) بە نزیکەی ١٠٠٥ مەتر بەرزی لە ئاست ڕووی دەریاوە، کە لە باشووری ڕۆژهەلاّتییەوە شاری ورمێو شنۆیەو لە

Thomas Bois, The Kurds, Translated by: Prof.W.M.Welland, Beirut, ١٩٦٦,P٩.

(٨) یاقوت الحموي(الشیخ الامام شهاب الدین ابي عبدالله یاقوت بن عبدالله الحموي الرومي البغدادي توفي ٦٢٦هـ ١٢٢٨م) ، معجم البلدان، المجلد الثالث، دار بیروت صادر، بیروت، دون سنة الطبع، ص ٩٠٥• ابن الأثیر(عزالدین ابي الحسن بن عبدالکریم الجزري توفي٦٣٠هـ/١٢٣٢م) ، الکامل في التاریخ، المجلد الثاني العشر، دار صادر للطباعة والنشر، بیروت، ١٩٦٦ ،ص ٤٩٣.

(٩) بۆ زانیاری زیاتر لە سەر عیمادەدین زەنگی بڕوانە: عمادالدین خلیل، عمادالدین زنکي، مطبعة الحدیث، الموصل، ١٤٠٦هـ/١٩٨٥م.

(١٠) جەمیل ڕۆژبەیانی، لە بارەی ڕوئین دژ و دزدانەوە ڕوونکردنەوە، گۆڤاری ڕەنگین، ژمارە(٧٣)، ١٩٩٤، ل٦.

ڕۆژهەڵاتیشی شاری مەهابادەو، لە باکووری ڕۆژهەڵاتی شاری هەولێرەوەیە، کە لە هەر چوار لایەوە بە شاخو زنجیرە چیا دەورەدراوە. لە باکوورییەوە زنجیرە چیای زۆزگو حەسەن بەگو برادۆست، لە ڕۆژهەڵاتەوە چیای هندرێنو دۆڵی باڵەکیان، لە ڕۆژئاوادا گردێنەی باپشیان و گۆڕەزو چیای باڵەکیانو لە باشووریشدا چیای کۆڕەك و ئارموشە و بێجانییە. ئەو هەڵکەوتە جیۆگرافییەش وای کردووە بکەوێتە ژێر کارتێکردنی زۆر ئاووهەواوە بە تایبەت ئاووهەوای دەریای ناوەڕاست، بۆیە ئەگەر بێتو سەیر بکەین ڕەواندز لە زستاندا بەفرێکی زۆری لێ دەبارێتو پلەی ساردی دێتە خوارەوەو، لە هاوینیشدا ئاووهەوایەکی فێنکی هەیە[١١].

شیاوی باسە ئەوەی زێتر جوانی بە ڕەواندز دەبەخشێت ئەوەیە کە دەکەوێتە نێوان دوو دۆڵی گەورەو قوڵ کە بە ڕاستو چەپی ڕەواندز تێپەڕ دەبێتو شارەکە دەخەنە نێوەڕاستیانەوە، کە ئەوەی ڕۆژهەڵاتی پێی دەوترێت خەرەندو هی ڕۆژئاواش گەلی[١٢]. بەڵام دەبێ ئاماژەش بۆ ئەوە بکەین، کە ڕەواندز بەر لە جەنگی یەکەمی جیهانی لە شوێنی

---

(١١) عەقیلە ڕواندزی، وەبیرم دێنۆ، دەزگای چاپ و بلاّوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠١، ل ٩٠ محسن حەسەن، رواندز لە روانین دا ، گۆڤاری روانین، ژمارە (١) ، رانیە، ١٩٩٨،ل ١١٥.

(١٢) بدرە صلاح، شاری ڕەواندز، گۆڤاری هیوا، ژمارە(٩)، ساڵی١٩٥٨، ل٥٠ چەتۆ احمد باس، ڕواندز دوێنێ و ئەمڕۆ، گۆڤاری ڕواندز، ژمارە(١)، نیسانی ١٩٩٨، ل ٣٠.

کاولۆکانی[١٣] ئێستا بووەو دوای کاولکردنی لە لایەن سوپای ڕووسەوە، هەڵکشاوە بۆ شوێنی ئێستاکەی[١٤].

گەلێك لە گەڕیدەو گەشتیاران یاخود مێژوونووسان لە نووسینەکانیان باسی ڕەواندز یان کردووە. ئەوەتە نیبور(١٧٦٥-١٧٦٦) گەشتێکی بە ناوچەکەدا کردووەو باسی ڕەواندز دەکاتو دەڵێ:" ڕەواندز لە سەر چیایەکی سەخت ڕۆنراوە بە هەردوو لای دۆڵی بچکۆڵە هەیەو تاکە ڕێگایەك هەیە هەڵدەکشێ بۆ ناو شارەکە..."[١٥]. (کلۆدیۆس جێمس ڕیچ)یش(١٨٢٠) لە باسی ڕەواندز نووسیویەتی:" ڕەواندز قەڵای هۆزێکی سەربەخۆی کوردەو مستەفا بەگ فرماندەیە. ئەو قەڵایە کەوتۆتە سەر کێوی زۆر بەرزی گەلی(زاگرۆس)و(زێ) لایەکیانی کەل کردووە لایەکەی تریشی لە هەندێ گەلیی زیاتر ڕێگەی وانزیکی تێدانییە و بۆ بەرگری کردنیش زۆر چاك قایمکراوە ..."[١٦]. هەروەها عەبدوڕەزاق حەسەنیی لە وەسفی ڕەواندزدا، دەڵێ:" بە یەکێك لە مەڵبەندە گرنگەکانی بازرگانی

---

(١٣) کاولۆکان دەکەوێتە لای باکووری ڕۆژهەڵاتی ڕەواندزی ئێستا و لە دۆڵاییەك دایە.

(١٤) مەلا ئەسعەد خەیلانی، دەست نوسی مێژووی سۆران، ل ٣٤• ممدوح مزوری، بنەماڵانی بە ناوبانگی رواندز، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ١٩٩٨،ل ١٣٠.

(١٥) کارستن نیبور، رحلة نیبور إلى العراق في القرن الثامن عشر، ترجمة: محمود حسين الآمين، بغداد، ١٩٦٥، ص ص ٧٥-٧٦.

(١٦) کلودیوس جێمس ڕیچ، گەشتنامەی ڕیچ بۆ کوردستان١٨٢٠، وەرگێڕانی: محەمەد حەمە باقی، چاپی سێیەم، دەزگای چاپ و بلاّوکردنەوەی ئاراس، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٣، ل ٢٧٣.

دادەنرێتو بارەگای سەرکردەکانی کوردە، بە سەر هەموو خانووە بەرزەکانی دەورووبەری خەرەندو دۆڵو سەختەنە سەیرە سروشتیەکاندا زاڵە، بە سەر کەرتە شاخێکدا پەرشو بڵاوبۆتەوە، کە لە چیای بەرزی کۆڕەك دەبێتەوە تا دەگاتە لێوارێکی شاخی تەخت بە سەر ڕووباری ڕەواندزەوەو، بە تیژی بەرەو دۆڵەکەدا دەکشێو، لە نێوان دوو دیواری بەرزو بە سامی شاخدا دەڕوات، سەرچاوەی ڕووبارەکەی بۆ کانییەکانی چیاکانی دەوروبەرو کانییەکانی نزیك بە شار دەگەڕێتەوە..."[17].

بەو شێوە دەتوانرێ بووترێ هەڵکەوتەی جیۆگرافییەکەی ڕەواندز، گرنگی زۆری پێ بەخشیوە لە ڕووی مێژوویی‌و نیشتەجێ بوونی مرۆڤ لە لایەكو، لە لایەکیتریش لە ڕووی ئابوورییەوە، بە هۆی بوونی بەرهەمهێنانی بەرووبوومی چاك تیادا، ئەوە سەرەڕای ئەوەی کە لە کۆنەوە بۆ بازرگانی ڕووی تێکراوەو سوودی باشی بە خەڵکی ناوچەکە بەخشیوە کە لە تەوەرەی داهاتوو باسی لێوە دەکەین.

---

(١٧) عبدالرزاق الحسني، العراق قديماً و حديثاً، الطبعة الثالثة، مطبعة العرفان، صيدا، لبنان، ١٩٥٨،ص ٢٤٢.

تەوەری دووەم

ڕەوشی کۆمەڵایەتی و ئابووریی ڕەواندز

سروشتی پێك هاتەی کۆمەڵایەتی ڕەواندز بەدەر نی‌یە لە سروشتی پێك هاتەی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگای کوردەواری، کە لە سەردەمانی کۆنەوە لە سەر بناغەی پاشماوەی بە هێزی هۆزەکی دامەزرا بوو، ئەو پەیوەندییە هۆزەکییەش نەك تەنیا دەستی بە سەر ژیانی کۆمەڵایەتی کۆچەرەکانو نیمچە کۆچەرەکان داگرتبوو، بەڵکو دەستی بە سەر ژیانی کۆمەڵگا نیشتەجێبووەکانیش گرتبوو[18].

سەرچاوە مێژووییەکان ئاماژە بۆ ژمارەیەکی جیاواز لەو هۆزانە دەکەن کە لە ڕەواندزو ناوچەکانی سەر بە ڕەواندز هەبووە[19]. بەڵام ڕۆلنسۆن هۆزی ڕەوادی بە گەورەترین هۆز لە هۆزەکانی ڕەواندز دەداتە قەڵەم، کە ئەمانیش دابەش دەکرێن بە سەر دوانزە بەرە: ماگیر، مام سام، مام ساڵ، مام باڵ، مامەکاڵ، مام سیل، مام لیس، مام سەکی،

(١٨) محمد امين زكى، خلاصة تاريخ الكرد و كردستان من اقدم العصور التاريخية حتى الان، ترجمة: محمد على عوني، مطبعة السعادة، مصر، ١٩٣٩، ص ٢٩٠• د. شاكر خصباك، العراق الشمالي دراسة لنواحيه الطبيعية و البشرية، الطبعة الاولى، مطبعة شفيق، بغداد، ١٩٧٣، ص ٩٥٠• جەليلى جەليل، کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، وەرگێڕانی: د.کاوس قەفتان، بغداد، ١٩٨٧، ل ٢٧.

(١٩) عباس العزاوى، عشائر العراق، الجزء الثاني(العشائر الكردية)، مطبعة المعارف، بغداد، ١٩٤٧، ص ص ١٤٢-٩٥٠• نيكيتن، مادة رواندیز روينديز، دائرة المعارف الإسلامية، المجلد العاشر، ص ٢٠٠.

مامەخاڵ، مامویی، پیرباڵ، کەلو[20]، هەروەها دەبێت ئاماژە بۆ ئەوەش بکەین، جگە لە وەی کە دانیشتوانی ڕەواندز کوردن‌و موسڵمانن، بەڵکو لە تەك ئەمانیشدا هەندێ لە کەمایەتی مەسیحی‌و جولەکەش هەن[21].

شیاوی باسە ئەو پەرەسەندنەی کە ڕەواندز بە خۆیەوەی بینی، بە تایبەت لە سەردەمی فەرمانڕەوایی میر محەمەد پاشای ڕەواندزی(١٨١٣-١٨٣٦)، لە دواتریشدا کاریگەری بە سەریەوە هەر دیاربوو، ڕەنگە بەشداری کردنی ژمارەیەکی بەر چاوی خەڵکی ڕەواندز لە ڕۆژنامەی" زەورا"[22] کە بە زمانی عەرەبی‌و تورکی لە بەغدا دەردەچوو لە ساڵی ١٨٧٧ بە یازدە کەس‌و ساڵی دواتریش بە بیست‌و نۆ کەس شایەتحاڵی ئەوەبن کە ئاستی کۆمەڵایەتی ڕۆشنبیری ڕەواندز لەو سەردەمە بەرز بووە[23]. ئەوە لە لایەك، کەچی لە

---

(٢٠) جەلیلی جەلیل، کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، ل ٣٤.

(٢١) موصل ولایتی سالنامه رسمیسدر، ١٣٢٥هـ، موصل، (مطبعة سند طبع اولمنشدر) ص ٢١٧• کامەران بابان زادە، میرنشینی سۆران لێکۆڵینەوەیەکە لە سەر مێژووی سیاسی میرنشینی سۆران سەرەتای سەدەی یازدەهەم- ١٨٣٦، چاپی یەکەم، هەولێر، ١٩٩٧، ل ١١.

(٢٢) ڕۆژنامەی (الزوراء) ڕۆژنامەیەکی فەرمی بوو لە بەغدا ساڵی ١٨٦٩ بە هەر دوو زمانی عەرەبی و تورکی دەردەچووو، بەردەوام بوو تا داگیرکردنی بەغدا لەلایەن بریتانییەکانەوە. منير بكر التكريتي، الصحافة العراقية و اتجاهاتها السياسية و الاجتماعية و الثقافية من (١٨٦٩-١٩٢١م)، مطبعة الارشاد، بغدد، ١٩٦٧، ص ٥٢.

(٢٣) " زوراء" العدد(٧٦٣) ، ٧جمادی الآخرة ١٢٩٥هـ ، ٨ حزيران، ١٨٧٨. لە: د.كمال مظهر أحمد، راي للمناقشة- الإطار الزمني لتاريخ العراق الحديث و

لایەکی‌تردا بەستانەوەی هەرێمەکانی دەوڵەتی عوسمانی بە دەسەڵاتی ناوەندی جا چ لە ڕێگای پیاوەکانیانەوە بێت، یاخود لە ڕێگای سەرۆك هۆزەکانەوە بێت کاریگەری کردۆتە سەر دواکەوتوویی باری کۆمەڵایەتی‌و ئابووری ڕەواندز لە ڕێگای چەوساندنەوەو سەندنی باج‌و کاری بە زۆرە ملیٚ پێیان، چونکە بە گوێرەی قسەی شارەزایەکی کۆمەڵگای کوردەواری، لە سەر وەختی زاڵبوونی تورکان بەسەر ناوچەکانی میریدا، ئاغاکانیان کردە نێوەندی پەیوەندی گرتنی نێوان خۆیان‌و دانیشتوان. ئاکامی سروشتی ئەو کارەش خزمەتی بە سەقامگیریی‌و بەرزبوونەوەی پایەی ئاغاو خانەدانەکان کرد. ئیدی ئەو ئاغایە، دەسەڵاتی بە شێوەیەکی تایبەت وردە بە سەر دانیشتووانی ناوچەکەیدا هەڵکشاوە. قسەی ئەو ڕەها بووە لە هەموو کاروبارێکی کۆمەڵایەتی‌و ئابووری‌و سیاسیی دانیشتووواندا. مسکێنیش لە بەر گەلێك هۆی تایبەتی‌و گشتی نەیتوانیوە حسێب بۆ دەسەڵاتی ئاغاو پیاوەکانی نەکات[(٢٤)].

لە ڕووی ئابوورییەوەش هۆزە کوردییەکان پشتیان بە بەرهەم هێنانی بەروبوومی کشت‌وکاڵی‌و بەخێوکردنی ئاژەڵداری بەستووە، کە تاڕادەیەك پێداویستییە ناوخۆییەکانی پڕەدەکردەوە. بەڵام لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم‌و سەرەتای سەدەی بیستەم بە هۆی سیاسەتی توند و

المعاصر، مجلة الحكمة، العدد الخامس، بغداد، تشرين الثاني- كانون الاول، ١٩٩٨، ص ٣٦. وەرگیراوە.

(٢٤) سیسل جۆن ئیدمۆندس، کورد تورك عەرەب، وەرگێرانی: حامید گەوهەری، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، چاپخانەوەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٤، ل ٢٧٤.

تیژی دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی ئێرانی (قاجاری) لە لایەك و لە لایەکی دیکەش پێشکەوتنی بواری ئابووریی جیهان کاری کردە سەر ڕەوشی کۆمەڵایەتی ئەو هۆزانە، ئیتر بەرە بەرە هەنگاوییان بەرەو نیشتەجێ بوون نا[٢٥]. ڕەواندزیش لە لایەك بە هۆی ئەوەی لە زووەوە بۆ بازرگانی ڕووی تێکراوە، لە لایەکی دیکەوەش بەروبوومی تووتن‌و مێوەجاتی لێ بەرهەم هێنراوە گرنگی‌و بایەخی لە ڕووی ئابوورییەوە هەبووە[٢٦]. ئەوە سەرەرای بوونی هەندێ کارو پیشەی دەستی کە بۆ دەست ڕەنگینی دانیشتوانی دەڤەرەکە دەگەڕایەوە، وەك دروست کردنی شاڵ‌و شەپکی کوردەواری، هەروەها دروست کردنی چەك‌و تفاقی شەڕ کە سەروچاوەکەی بۆ سەردەمی فەرمانڕەوایی میر محەمەد دەگەڕایەوە[٢٧]. ئەوەتە سەرچاوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە زۆربەی

---

(٢٥) د. عبدالرحمن قاسملو، کوردستان و کورد، وەرگێڕانی: عبـــــــدالله حسـن زادە، بێ شوێنی چـــاپ، ١٩٧٣، ل ٥١ •٥ د. عــەزیز شــەمزینی، جولانــەوەی رزگــاریی نیشــــتمانیی کوردســـــتان، وەرگێڕانـــی فەریـــد ئەسەســـەرد، چـــاپی ســـێیەم، بلاوکردنەوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، سلێمانی، ١٩٩٨، ل٤٥.

(٢٦) فەیسەڵ دەباغ، شار و شارۆچکەکانی پارێزگای هەولێر(لە قامووسی ئەعلامی) ی(شەمسەدین سامی) دا، گۆڤاری هەولێر، ژمارە(١)، هــەولێر، ١٩٩٨، ل ٩٩•٥ لیژەك ژیگیــل، گەڕیــدە پۆلۆنییــەکان لــە ســالآنی ١٨٠٠ەکانــدا لــە کوردســـتان، وەرگێڕانی لە ســوێدییەوە: ئەمجــەد شــاکەلی، (WWW.DENGEKAN.COM-٠٤/ ٠٦Amjad١٤.pdf) لە ئینتەرنێتەوە.

(٢٧) ا.م. مینتیشاشڤیلی، کورد کورتەی پێوەندیی کۆمەڵایەتی- ئابووری ڕۆشنبیری و گوزەران، وەرگێڕانی، د.عیزەدین مستەفا ڕەسووڵ، ســلێمانی، ١٩٩٩، ل ٥٧“ عــەلی باویل ئاغا، بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا، دیمانەیەکی تۆمارکراو لە سەر کاسێت لەگەڵ عەبدولڕەقیب یوسف بە مێژووی ٢٩ی تەمموزی١٩٨٢ ، ڕەواندز.

ئەو هەشتا تۆپەی کە والی مووسڵ هەیبوو لە دەستکردی کرێکارانی ڕەواندز بوون، پێك هاتەی دروست کردنی ئەو تۆپانەش لە دەورووپشتی ڕەواندز دەردەهێنران[٢٨].

ماوە بڵێین بوونی ژمارەیەکی بەر چاو لە خانوو، دوکان، مزگەوت، قاوەخانە، فرن، حەمامو خان لە ڕەواندز لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەمو سەرەتای سەدەی بیستەم ڕادەی پێشکەوتنی ڕەوشی کۆمەڵایەتیو ئابووری پیشان دەدات[٢٩]. هەر بۆیە زاری کرمانجی لە وەسفی ڕەواندز نووسیوویەتی:"... مەخلوق لە شەرقو غەربەوە بۆ کریارو تیجارەت دەهاتنە (ڕەواندزێ)... مەرکەزی عیلمو سنعەتو فەنو تیجارەت بوو ، مازو، گلوان، سنجکە، توتن، گەزۆ، روون، خوری، مێوژ، هەنگوین، لە مێوەجاتی ترێ، خۆخ شفتالو [مەبەستی خۆخە – توێژەر]، هەنجیر، هەنار، سێو، گێوژ، بەلالوك ، قەیسیو

تێبینی: عەلی باویل ئاغا خۆشی کاسێتێکی لە بیرەوەریەکانی تۆمارکردووە کە هەندێ زانیاریی جیاوازی لەوەی عەبدولڕەقیب یوسف تیایە و ئێمە هەردووکمان بەکار هێناوە واتە هەرسێ کاسێت، جا لەمەودوا ئەگەر ئەوەی لەگەڵ عەبدولڕەقیب یوسف بەکار بهێنین بە بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا تۆمارکراو لەگەڵ عەبدولڕەقیب یوسف ناوی دەبەین و ئەوەی تریان تەنیا بە بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا.

(٢٨) أنور المائي، الاكراد في بهدينان، موصل، ١٩٦٠، ص ٥٣ د. کەمال مەزهەر ئەحمەد ، چینی کرێکارانی عێراق دروست بوون و سەرەتای بزوتنەوەی، وەرگێڕانی: فوئاد مەجید میسری، چاپخانەی دار الشؤون الثقافية، العامة، بەغدا ، ١٩٨٥، ل ل ٢٥٦-٢٥٧.

(٢٩) بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: سالنامة ولايت موصل، موصل ولايتی، ١٣١٢ ھ ، ص ٣١٨• موصل ولايتی سالنامە رسميسدر، ١٣٢٥ھ ، ص ٢١٧.

ئەنواعی میوەجاتی بە لەزەتو لەتیفو چاكو ئەرزان ئەوەند زۆربوون نە دەهاتە فروتن"[30].

ئەمانەی ئاماژەمان بۆ کرد ڕادەی گرنگیو پڕ بایەخی ڕەواندز لە ڕووی کۆمەلاّیەتیو ئابووری نیشاندەدات، کە ڕەوشی کارگێڕیو سیاسیش هیچی لەو کەمتر نەبوو، وەك لە تەوەرەی داهاتوودا بە تێرو تەسەلی لە بارەیان دەکۆڵینەوە.

هەولێرنامەی کتێب

(30) د. کوردستان موکریانی، زاری کرمانجی 25/5/1926-23/7/1932 یەکەمین گۆڤاری کوردی شاری رواندز،چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، 2002، زاری کرمانجی، ژمارە (2)، سالّی، یەکەم، 1926، ل 2.
تێبینی: لەمەودوا بە زاری کرمانجی و سەرچاوەی پێشوو ناوی دەبەین.

تەوەری سێیەم

ڕەوشی کارگێڕی و سیاسیی ڕەواندز

دوا بەدوای کۆتایی هێنان بە فەرمانڕەوایی میر محەمەد پاشای ڕەواندزی لە ساڵی ١٨٣٦، ڕەسووڵ پاشای برای دەسەڵاتی ناوچەکەی بەڕێوە دەبرد[٣١]، بەڵام هەر زوو دەسەڵاتدارانی عوسمانی ڕەسووڵ پاشایان لە ڕەواندز لاداو موتەسەڕڕیفێکی تورکیان لە شوێن دامەزراند[٣٢]. لە پاشاندا بارودۆخەکە گۆڕانکاری تێکەوت دوای ئەوەی مووسڵ لە ساڵی ١٨٧٩ بوو بە ویلایەتێکی سەربەخۆ، ڕەواندزیش وەکو شارۆچکەیەك کەوتە سنووری بازنەی قەڵەمڕەوی ئەو

---

(٣١) بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ سەردەمی فەرمانڕەوایی ڕەسووڵ پاشا بڕوانە: حسێن حزنی موکریانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ٩٢-٩٣

(٣٢) مەلا ئەسعەد خەیلانی، سەرچاوەی پێشوو،ل ٤٢• حسێن حزنی موکریانی، سەرچاوەی پێشوو،ل ٩٨.

تێبینی لێرەدا کاتێك ئەو دوو سەرچاوەیە کە تایبەتن بە مێژووی سۆران و باس لە دانانی دەسەڵاتی موتەسەڕڕیفی تورك دەکەن لە ڕەواندز، دەبنە پاڵپشت بۆ ئەو مەزبەتەیەی کە سلێمان بەگی سیلاحشۆڕ(١٨٧٥-١٩٣٦) لە دوای دروست بوونی حکومەتی عێراقی داوای ئەوەی کردووە کە ڕەواندز بکرێتەوە بە لیوا، لە بەر ئەوەی ناوبراو ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە کە ڕەواندز لە ساڵی ١٢٦٠ کۆچی کە دەکاتە ١٨٤٤ ی زایینی واتە دوای نەمانی میرنشینی سۆران لیوا بووە. بۆ زیاتر زانیاری لەمەڕ ناوەڕۆکی مەزبەتەکە بڕوانە پاشکۆی ژمارە (١) .

ویلایەتەوە لە سەنجەقی شارەزوور کە مەڵبەندەکەی لە کەرکوك بوو[٣٣].

شیاوی باسە، پاش ئەوەی ڕەواندز لە ڕووی بەڕێوەبردنەوە بوو بە قائیمقامنشین ژمارەی دانیشتوانی نزیکەی دەهەزار کەس دەبوو، هەروەها هەریەك لە ناحییەکانی دێرە (هەریر)، باڵەك، برادۆستو شێروانی لە خۆ گرتبوو، کە ئەمانیش هەر یەکەیان لە لایەن بەڕێوەبەری ناحیە بەڕێوەدەبردرانو ژمارەیەکیش گوندیان لە ڕووی کارگێڕییەوە لە ناو بازنەی دەسەلاّت دابوو[٣٤].

سەرچاوە مێژووییەکان ئاماژە بۆ ناوی ئەو قائیمقامانە دەکەن کە فەرمانڕەوایی ڕەواندزیان کردووە، حوسێن حوزنی موکریانی، ناوی بیستو یەك قائیمقامی هێناوە[٣٥]، بەلاّم ئەگەر بەراوردی بکەین لەگەڵ ساڵنامەکانی ویلایەتی مووسڵ ئەوە زانیاری پێچەوانەو کەم و

---

(٣٣) د. فاضل حسێن، کێشەی ویلایەتی مووسڵ لێکۆڵینەوەیەك دەربارەی دبلۆماسیەتی عێراق- بەریتانیا- تورکیاو رای گشتی، وەرگێڕانی: محەمەد شاکەلی، چاپی یەکەم، چاپخانەی خاك، سلێمانی،١٩٩٩، ل ٠٧•٩ د.ئازاد نەقشبەندی، کێشەی ویلایەتی موسڵ یان کێشەی نەوت؟، گۆڤاری مەتین، ژمارە (٥٧)، تشرینی یەکەم، ١٩٩٦، ل٥.

(٣٤) لە سەرەتا ڕەواندز کە بوو بە مەڵبەندی شارۆچکە هەر سێ ناحیەی دێرە، باڵەك، برادۆستی لە خۆ گرتبوو، بەلاّم دواتر فراوان بووو شێروانیشی کەوتە سەر. فەیسەڵ دەباغ، کوردستان لە چاپکراوەکانی عوسمانلییەکاندا، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٤، ل ل٣٢، ٣٩،٨٢، •٣٧ عبدالرزاق الحسنی، رحلة في العراق او خاطرات الحسني، الطبعة الثالثة، المطبعة العصرية، بغداد، ١٩٢٥،ص ٤٨•٩ فيصل محمد الارحيم، تطور العراق تحت حكم الاتحاديين ١٩٠٨-١٩١٤، مطبعة الجمهور، موصل، ١٩٧٥،ص٤٧.

(٣٥) حسین حزنی موکریانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٠.

کوڕی لێ بەدی دەکرێ، لە وانە ئاماژە بۆ ناوی عارف حیکمەت بەگ ئالوسی دەکات گوایە لە ساڵی (١٣٠٨-١٣٠٩)کۆچی کە دەکاتە (١٨٩٠-١٨٩١) زایینی لە ڕەواندز قائیمقام بووە، کەچی ساڵنامەی ویلایەتی مووسڵ لەو ساڵە دا ئاماژە بۆ ناوی ئیبراهیم ئەفەندی دەکات کە لە ڕەواندزێ قائیمقام بووە[٣٦]، بەلاّم دەبێ ئاماژە بۆ ئەوەش بکەین کە ئەو عارف ناوەی حوزنی ناوی دەبات لە ساڵی ١٨٩٢ لە ڕەواندز لەو پلەیە دابووە[٣٧]. هەروەها حوزنی باس لە بوونی قائیمقامیەتی عەبدوڵلاّ موخلیس بەگ[٣٨] و نیهاد بەگ ناکات، کە یەکەمیان لە ساڵی ١٩٠٦ و دووەمیان لە ساڵی ١٩١٢ لە ڕەواندز قائیمقام بوونە[٣٩]. بۆیە لێرەدا دەتوانرێ بووترێ، زانیارییەکانی نێو ساڵنامەکانی ویلایەتی مووسڵ زیاتر پشتی پێ دەبەسترێ، لە بەر

---

(٣٦) سالنامەی ولایت موصل، ١٣٠٨ھ،ص ١٢٨.

(٣٧) سالنامە ولايت موصل، ١٣١٠ھ، ص١٨٥.

(٣٨) عەبدوڵلاّ موخلیس بەگ کوڕی ئەسعەد بەگ کوڕی ڕەسوڵ پاشایە لە ساڵی ١٨٥٩ لە بەغدا لە دایك بووە و لای مامۆستای تایبەتی خوێندوویەتی. لە دوای کۆچی دوایی باوکی ماڵەکەی دەباتە کەرکوك و لە قەڵەمی تەحریرات دادەمەزرێت تا دەبێتە بەڕێوەبەر. ساڵی ١٨٨٩ بە ناوی مەئموریەتی لێکۆڵینەوە دەچێتە کۆیە و ڕەواندز و لە پاشانیش لە چەند شوێنێك دەبێتە قائیمقام، لە وانە ١٩٠٦ لە ڕەواندز. لە ساڵی ١٩٢٤ دەبێتە ئەندامی ئەنجومەنی دامەزراندن و لە ١٩٢٥ بە نوێنەری هەولێر لە ئەنجومەنی نوێنەران ئیتر ماڵەکەی دەباتەوە بەغدا تا لە ساڵی١٩٤١ لەوێدا کۆچی دوایی دەکات. حسێن حزنی موکریانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ١٠٥-١٠٦.

(٣٩) موصل ولایتی، سالنامە رسمیسدر موصل، ١٣٢٥ھ، ص٢١٦• سالنامە ولایت موصل، ١٣٣٠ھ، ص ٢٥٢.

ئەوەی هاوسەردەمن لە لایەك‌و، لە لایەکی‌تریش تایبەتمەندن بە نووسینەوەی ڕەوشی کارگێڕی ویلایەتەکە.

جێگای ئاماژە بۆ کردنە گۆڕینی ئەو هەموو قائیمقامە لە ڕەواندز سەرچاوەکەی بۆ خراپی مامەڵە کردنی قائیمقامەکان‌و بێزاری خەڵکی دەڤەرەکە دەگەڕایەوە، کە دەرئەنجامی ئەو گەندەڵییە کارگێڕییە بوو کە سەرجەم دەزگا کارگێڕییەکانی دەوڵەتی عوسمانی تەنیبۆوە(٤٠). هەر بۆیە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم‌و سەرەتای سەدەی بیستەم جولاًنەوەیەك یا ڕاپەڕینێکی چەکداری لە ناوچە کوردییەکان لە دژی دەسەلاًتدارانی عوسمانی ڕووی هەڵگیرسابایە، ڕەواندزو ناوچەکانی دەورووبەری دەکەوتنە ژێر کاریگەرییەوە، ئەوەتە کاتێك شێخ عوبەیدوڵلاًی نەهری(١٨٨٠-١٨٨١) دەستی بە شۆڕش کرد دژی دەسەلاًتدارانی عوسمانی(٤١)، ناوچەکانی ڕەواندزیشی لە خۆ گرتووە، بۆیە یەکێك لە بەڵگەنامەکانی فەرەنسی ئاماژەی بۆ دەکات‌و دەڵێ:" شاری ڕەواندز، کە ژمارەیێکی زۆری لایەنگیرەکانی سەرۆکی ڕاپەرییوەکانی تێدایە، بڕیاریدا یاخیبوونی خۆی ڕابگەیەنێ، وەختایێك شەعبان پاشا، ژەنەڕاڵی لیوا نێردرا بۆ ڕەواندز بە خۆیی‌و سێ بە تالیۆنەوە، یەحیا بەگ ناوێك کە سەر بە کۆنە فییۆدالیتەی ناوچەکە

---

(٤٠) جەلیلی جەلیل، کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، ل ٤٩• کۆمەڵێك لە پسپۆران ، کورد و کوردستان، وەرگێڕانی: حسێن عوسمان نێرگسەجاڕی و حسێن ئەحمەد جاف، دەزگای چاپ و بلاًوکردنەوەی ئاراس، هەولێر،٢٠٠٣، ل٤٠.

(٤١) بۆ زیاتر زانیاری لە بارەی شۆڕشەکەی شێخ عوبەیدوڵلاًی نەهری بڕوانە: جەلیلی جەلیل، ڕاپەرینی کوردەکانی ساڵی ١٨٨٠، وەرگێڕانی: د. کاوس قەفتان، چاپخانەی الزمان ، بەغدا، ١٩٨٧.

بوو دەگریّو، وەك پێیان ووتم ڕەوانەی بەغدای کردووە، لە سایەی شێلگیری ژەنەراڵەوە ئاشوبێکی نویّ لە ناو چوو"[٤٢].

کاتێکیش ئیتتیحادییەکان[٤٣] لە ساڵی ١٩٠٨ جڵەوی دەسەڵاتیان گرتە دەست ئەوەندەیتر کەوتنە گیانی نەتەوە نا تورکەکان بە گشتیو گەلی کورد بە تایبەتی. ئەوەتە یەکەمین کاری سلێمان نەزیف پاشا والی مووسڵ (١٩١٣-١٩١٥) گرتنو بەندکردنی سەعید بەگی کوڕی عەبدوڵڵا پاشای ڕەواندزی[٤٤] بوو[٤٥]. هەروەها بۆ لێدانو بنەبڕکردنی جولآنەوەکەی بارزان بەسەرکردایەتیی شێخ عەبدولسەلام بارزانی

---

(٤٢) نەجاتی عەبدوڵڵا، شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری لە بەڵگەنامەکانی فەرەنسیدا(١٨٧٩-١٨٨٢)، بلاوکردنەوەی مەکتەبی بیرو هۆشیاری (ی. ن. ك)، سلێمانی، ٢٠٠٤، ل ٦٦.

(٤٣) کۆمەڵەی ئیتتیحاد و تەرەقی کە لە سەرەتا ناوی کۆمەڵەی تەرەقی ئیتتحادی بوو لە ساڵی ١٨٨٩ لە سەر دەستی ئیبراهیم تیمۆ و بە هاوکاری ئیسحاق سکوتی و عەبدوڵڵا جەودەت و محەمەد چەرکەسی هاتە دامەزراندن بە ئامانجی چاککردنی باری ناوخۆی دەوڵەتی عوسمانی. دواتریش بە کودەتایەك لە ساڵی ١٩٠٨ دەسەلآتی گرتە دەست. بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ ئەو کۆمەڵە بڕوانە:

E.E. Ramsour, The young Turks: Perlude to the Revolution of ١٩٠٨, Russell & Russell, Newyouk, ١٩٥٧.

(٤٤) سەعید بەگ کوڕی عەولآ پاشا کوڕی بەکر بەگ کوڕی بایز بەگی باپشتییە، بایز بەگ مامی میر محەمەد پاشای ڕەواندزییە. ناوبراو پیاوێکی کار بەدەست و دەوڵەمەندی ناوچەکە بووە، بەلآم دواتر لە ١٩١٨ بەر لە هاتنی ئینگلیزەکان بۆ ناوچەکە کوژراوە. دیمانەیەك لەگەڵ فەخری شەمسەدین بەگی سیلاحشۆڕ لە ٢٤ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ ، هەولێر.

(٤٥) صديق الدملوجي، إمارة بهدينان الكردية، مطبعة الاتحاد، الموصل، ١٩٥٢،ص٩٩ .

دووەم[٤٦] ڕەواندز دەکاتە یەکێك لە بنکەکان بۆ لێدانی جووڵانەوەکە بە هاوکاریو هەماهەنگی هەندێك لە هۆزەکانی ناوچەکە[٤٧]. بەڵام دەبێ ئاماژەش بۆ ئەوە بکەین کاتێك شێخ عەبدولسەلام بارزانی ئاوارە بوو، پەیوەندی بە ڕووسەکانەوە کردو داوای هاوکاری لێکردن بۆ بەرپاکردنی ڕاپەڕینێك لە ڕەواندز، کەچی ڕووسەکان داواکارییەکەیان ڕەت کردەوەو ڕێگایان نەدا بچێتە ڕەواندز[٤٨].

هەڵگیرساندنی جەنگی یەکەمی جیهان لە هاوینی ١٩١٤ و هاتنە ناوەوەی دەوڵەتی عوسمانی لە تشرینی دووەمی هەمان ساڵ لە تەك وڵاتانی ناوەڕاست[٤٩]. کوردستانی بە گشتی تێوەگلاند، ئەویش لە ڕێگای بەشداری کردنی کورد لە تەك سوپای عوسمانی لە ژێر

---

(٤٦) بۆ زیاتر لەسەر جولانەوەکەی شێخ عەبدولسەلام بارزانی بڕوانە: مسعود بارزانی، بارزانی و بزووتنەوەی رزگاریخوازی کورد ١٩٣١-١٩٥٨، وەرگێڕانی: سەعید ناکام، چاپی یەکەم، چاپخانەی خەبات، دهۆك، ١٩٩٨، ل١٧-٢١• د. عەبدوڵلا عەلیاوەیی، کوردستان لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا لەناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەمەوە تا جەنگی یەکەمی جیهان(لێکۆڵینەوەیەکە لە بواری مێژووی سیاسیدا)، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلێمانی، ٢٠٠٤، ل ٢٣٦-٢٤١.

(٤٧) پیێ رەش، بارزان و حركة الوعي القومي الكردية١٨٢٦-١٩١٤، بدون مكان طبع، ١٩٨٠، ص ٢٨• زبير بلال إسماعيل، ثورات بارزان ١٩٠٧-١٩٣٥، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة الثقافة، اربيل، ١٩٩٨، ص ص ٥٦-٥٧.

(٤٨) م. س. لازاریڤ، کێشەی کورد١٨٩٦-١٩١٧، بەشی یەکەم، وەرگێڕانی: د. کاوس قەفتان، مطبعة الجاحظ، بغداد، ١٩٨٩، ل٣٧٩• د. عبدالفتاح علي البوتاني، الحركة القومية الكوردية التحررية دراسات ووثائق، طبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية، اربيل،٢٠٠٤،ص ٣٩.

(٤٩) محمد كمال الدسوقي، الدولة العثمانية و المسالة الشرقية، القاهرة، ١٩٧٦، ص ٣٧١.

کارتێکردنی پروپاگەندەی جیهادو، هەروەها بوونی ناوچە کوردییەکان بە مۆڵگەی شەڕو پێکدادانی لایەنە شەڕکەرەکان[٥٠]. ئەوەتە کاتێك سوپای عوسمانی لە بەرانبەر سوپای ڕووسی خۆی پێنەگیرا سوپای ڕووس بە سەرکردایەتی جەنەراڵ جیورنوزویوڤو بە هەماهەنگی ئەرمەنەکان لە بەهاری ساڵی ١٩١٦ لە چوار قۆڵەوە دەستیان بە پێشڕەوی کرد: قۆڵی ڕایەت- گەلاڵە- دەرگەڵە-ڕەواندز. قۆڵی شنۆ- کێلەشین- سیدەکان-ڕەواندز. مەرگەوەڕ- شەمزینان-ئاکرێ-ڕەواندزو قۆڵی دیزادیر- وان- بەرواری باڵا- ئامێدی- ڕەواندز. هەر زوو هێزەکانی ڕووس لە بەرەبەیانی ٨ی مایسی ١٩١٦ دەستیان بە سەر ڕایەت گرتوو هێزەکانی عوسمانییان لێ وەدەرانا، لە بەر ئەوەی لە قۆڵی ڕایەت لە پێشڕەوی چاك دابوون توانیان دەست بە سەر گەلاڵەو دواتریش دەرگەڵە دابگرن. سوپای عوسمانی لە توانایدا نەبوو بەردەم ئەو لێشاوە بگرێت، بۆیە ڕووسەکان بەردەوام بوون تا لە ١٣ی مایسی ١٩١٦ گەیشتنە جوندیان[٥١] و لەڕۆژی دواتریش ڕەواندز[٥٢].

شیاوی باسە لازارێف بە پشت بەستن بە سەرچاوە ڕووسییەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە ڕووسەکان لە سەرەتای نیسانی ١٩١٦ دەستیان بەسەر ڕەواندز گرتووە[٥٣]. بەلاّم سەرچاوەکانی دیکە کۆکن لە

---

(٥٠) د. كمال مظهر احمد، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، ترجمة: محمد الملا عبدالكريم، الطبعة الثانية، بغداد، ١٩٨٤، ص ١٣٠ و مابعدها.

(٥١) هاوینە هەواری جوندیان دەکەوێتە باکووری ڕۆژهەلاّتی ڕەواندز.

(٥٢) عەلی باویل ئاغا، بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا• مصطفی جندیانی، چۆن؟ ڕووسەکان ڕەواندزیان داگیر کرد... ! ١٣/٥/١٩١٦-١٨/٧/١٩١٦، گۆڤاری ڕواندز، ژمارە(١)، نیسانی١٩٩٨،ل ٢٥.

سەر ئەوەی کە لە ١٣ی مایسی ١٩١٦ سوپای ڕووسی دەستی بە سەر ڕەواندز داگرتووە[٥٤]. ئەوەی لێرەدا تێبینی دەکرێت، سەرەڕای نەبوونی ڕێگاو بانی چاكو بوونی ڕووباری قوڵو زنجیرە چیای بەرزو کەم پردی لە ناوچەکە سوپای ڕووس بە خێراییەکی زۆر توانی دەست بگرێت بە سەر ڕەواندز دا، کە ئەوەش لە سەرەتا دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە کوردەکان گوێیان بە داگیر کردنی ڕووسەکان نەداوە، بەڵکو لە هەندێ شوێندا چاوساغیشیان بۆ کردوونە[٥٥].

بوونی سوپای ڕووس لە ڕەواندز، جێگای مەترسیو دڵە ڕاوکێی سوپای عوسمانییەکان بوو، هەر بۆیە زوو سوپای عوسمانی کەوتەخۆ ئامادەکردن بە هاوکاری هێزە خێڵەکییە کوردەکانو لە ١٦ی تەمووزی ١٩١٦ لە چەند قۆڵێکەوە دەستیان بە هێرش کردو لە ١٨ی تەمووز ڕووسەکانیان لە ڕەواندزێ دەرپەڕاند[٥٦]. هەر چەندە بە ڕووواڵەت ڕووسەکان ماوەیەکی کورت لە ١٣ی مایس تا ١٨ی تەمووز واتە (٦٧) ڕۆژ لە ڕەواندزێ مانەوە، بەڵام زوڵمو زۆردارییەکی زۆریان

---

(٥٣) لازاریڤ ، سەرچاوەی پێشوو، بەشی دووەم، ل ٦١٤.

(٥٤) شكري محمود نديم، الجيش الروسي في الحرب العراق ١٩١٤-١٩١٧، بغداد، ١٩٦٧، ص ٩٥• د. كمال مظهراحمد، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، ص ٢١٩• ديڤید ماکداول، مێژووی هاوچەرخی کورد، بەرگی یەکەم، وەرگێڕانی: ئەبوبەکر خۆشناو، چاپخانەی ڕوون، سلێمانی، ٢٠٠٢، ل ٢٢٥.

(٥٥) د. كمال مظهر احمد، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، ص ٩٧٠• کامەران ئەحمەد محەمەدئەمین، کوردستان لە نێوان ململانێی نێو دەوڵەتیی و ناوچەییدا ١٨٩٠-١٩٣٢، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٠، ل ١٠٢.

(٥٦) شكري محمود نديم ، المصدر السابق ، ص •• مەلا محەمەدی عەلیاوەیی، غەم ڕەوێن، دەست نووس، ل١٠٠.

بەرانبەر بە خەڵکی ناوچەکە ئەنجامدا، ئەوەتە عەبدوڵلاّ پشدەری لە سەر زاری پیاوانی ڕەواندز دەگێڕێتەوەو دەڵێ:"... من خۆم لە پیاوە کۆنەکانی ئەو ناوچەیەم بیستوە کە ئەیان ووت زۆر لە ژنانی ئەو شارە لـــــــەترســــــی(فەساد) کردنیان خۆیان خستۆتە ناو گەلی (خەلەند)و مردون، چونکە دیتویانە کەوا سەربازەکانی ڕوس وەکو دڕندە جولانەوە لەگەڵ خەڵکی کوردستان دا"[٥٧]. هەروەها سەرەڕای ئەوەی خانووەکانیشیان سووتاندنو ماڵەکانیان تالاّن کردن، ئەوەتە سەرچاوەکان ئاماژە بۆ مانەوەی چەند خانوێك دەکەن لە ڕەواندزێ ماوە کە ڕووسەکان کردوویانەتە بارەگای خۆیان[٥٨]. بەلاّم دەبێت ئاماژە بۆ ئەوەش بکەین کە ئەرمەنەکانیش لە تەك سوپای ڕووسەکان ڕۆڵی خراپیان گێڕا لە هەتك کردن و کوشتنو برینی خەڵکی ناوچەکە ئەگەر بزانیین خۆیان لە سەر یەکێك لە کۆڵکەدارەکانی ڕەواندز ئەوەیان نووسیوە:" ئێمەی لاوانی ئەرمەن لەگەڵ سوپای ڕووس هاتووین بۆ ئەوەی تۆڵەی خۆمان لە کوردەکان بکەینەوە"[٥٩].

---

(٥٧) عبدالله احمد رسوڵ پشدرەی، یادداشتەکانم، بەشی یەکەم، دار الحریة للطباعة، بەغدا، ١٩٩٢، ل ٤٢.

(٥٨) د. کمال مظهر احمد، کردستان في سنوات الحرب العالمیة الاولی، ص ٢١٩• د. عزیز الحاج، القضیة الکردیة في العشرینات، مطبعة الانتصار، بغداد، ١٩٨٥، ص٩١• جرجیس فتح الله ، یقظة الکرد تاریخ سیاسي ١٩٠٠-١٩٢٥ وبما یتناول النزاع علی جنوب کردستان أمام عصبة الأمم مع الوثائق و المذکرات المتعلقة به، دار ئاراس للطباعة و النشر، اربیل، ٢٠٠٢، ص ٨٦.

ماوە بڵێین لەگەڵ ئەوەی ڕووسەکان لە ڕەواندزێ دەرکران، کەچی بە داگیرکرنەوەی سوپای تورکیش هەر لە بارێکی خراپ دابوو و خەڵکی ناوچەکە تووشی ئاوارەیی و دەربەردەری بوون[٦٠]. بەلاّم بە کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهان لە ساڵی ١٩١٨ و داگیرکردنی ڕەواندز لەلایەن ئینگلیزەکانەوە رەواندوز پێینایە قۆناغێکی نوێوە کە لە بەشی داهاتوودا باسی لێوە دەکەین.

هەواڵنامەی کتێب

(٥٩) ئەحمەد حەویز ئەحمەد مەلا، بە سەرکردنەوەی مامۆستا پێشەنگەکانی کوردستان، گۆڤاری ئاسۆی پەروەردەیی، ژمارە (٩)، تەمووزی ٢٠٠١، ل ٣٨.

(٦٠) حسێن حزنی موکریانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٤ احمد خواجه، چیم دی، بەرگی یەکەم، چاپخانەی شەفیق، بەغدا، ١٩٦٨، ل ١٢.

هەواڵنامەی کتێب

بەشی یەکەم

رەوشی سیاسیی رەواندز

(١٩١٨-١٩٢٣)

هەواڵنامەی کیتێب

تەوەری یەکەم

داگیرکردنی ڕەواندز لە لایەن ئینگلیزەکان و سەرهەڵدانی ڕاپەڕین لە دژیان

ئاگربەستی مۆدرۆس لە ٣٠ی تەشرینی یەکەمی ١٩١٨ کۆتایی بە جەنگی یەکەمی جیهان هێنا لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی. بەلاّم ئینگلیزەکان تا ئەو کاتەش دەسەلاّتیان نەگەیشتبووە هەندێ لە ناوچەکانی ویلایەتی مووسڵ کە خۆیان مەرامیان بوو[١].

پاش ئەوەی شاری سلێمانی کەوتە نێو بازنەی داگیرکاری ئینگلیزەوەو شێخ مەحموود بە حوکمداری دەست نیشان کرا[٢]، مێجەر نۆئێڵ[٣](حاکمی سیاسیی ئینگلیز لە کوردستاندا)، بە مەبەستی

---

(١) ئیدمۆندس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٤.

(٢) بۆ زانیاری زیاتر لە مەڕ ڕاگەیاندنی حوکمداریەتی شێخ مەحموود بڕوانە: رفیق حلمي، یادداشت کوردستانی عراق و شۆڕشەکانی شێخ محمود، بەرگی یەکەم، بەغدا، ١٩٥٦، ل ٦٢.

(٣) مێجەر نۆئێڵ کە لە پێشتر کاپتن نۆئێڵ بوو: ئەفسەرێکی بریتانی چالاك و هێمن بوو و شارەزایی باشی لە زمانی فارسیدا هەبوو، هەروەها زانیاری باشی لە سەر هۆزەکانی ڕۆژهەلاّت هەبوو و چاکیش لە سەرکردەکانیان دەگەیشت. لە سەرەتا لە ناو بەختیارییەکان کاری دەکرد، کەچی دواتر لە سالاّنی کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانی توانی پەیوەندی باش لەگەڵ سەرۆك هۆزە کوردەکان پەیدابکات و زمانی کوردی بە باشی فێر ببێت. هەرچەندە مێجەر نۆئێڵ ماوەیەکی کورت لە کوردستاندا مایەوە، بەلاّم سەرنجی زۆر خەڵکی بەلای خۆیدا ڕاکێشا تا نازناوی

دانانی حاكمێكی سیاسیی ئینگلیز لە لایەكو، لە لایەكی دیكەشەوە، بۆ پەلكێشكردنی ناوچەكانی كۆیەو ڕانیەو ڕەواندز، بۆ نێو قەڵەمڕەوی حوكمداریەتی سلێمانی لە كانوونی یەكەمی ١٩١٨، سەری لەو ناوچانەدا[٤]. لە بەرانبەر ئەوەشدا دانیشتوانی ئەو هەرێمانە ڕەزامەندنیان نیشاندا بۆ دەسەڵاتداریەتی شێخ مەحموود بەسەریاندا، هەر بۆیە كاتێك شێخ مەحموود یاداشتێك بۆ كۆنگرەی ئاشتی لە پاریس ڕەوانە دەكات شێخ عەبدولسەمەد زادە عەبدوڵڵا كە لە شێخانی سەرانە بە ناوی خەڵكی ڕەواندزەوە دەنگی خەڵكی ناوچەكە دەخاتە پاڵ دەنگو داواكاری شێخ مەحموود[٥].

مێجەر نۆئێڵ لە ماوەی مانەوەی لە ڕەواندز دەستی كرد بە ڕێكخستنی كاروباری ناوچەكەو ڕاكێشانی سەرۆك هۆزەكان، لە ڕێگای بڕینەوەی مووچەی مانگانەو دانی قەرزی كشتوكاڵی پێیان، تا بتوانن باری لەنگی خۆیانی پێ ڕاست بكەنەوەو، خەڵكی ڕەواندزیش لەو بارە نا ئارامیو نا ئاساییە ڕزگار بكەن، كە

(لۆرانسی كوردی)یان پێبەخشی. د. كمال مظهر احمد، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، ص ص ١٨٦-١٨٧.

(٤) السر أرنولد ويلسن، الثورة العراقية، ترجمة: جعفر الخياط، مطبعة دار الكتب، بيروت ، لبنان، ١٩٧١، ص ٩٨٤• لوسيان رامبو، الكرد و الحق، ترجمة: عزيز عبدالاحد عوديش، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة الثقافة، اربيل، ١٩٩٨، ص ٧٥" جرجيس فتح الله، المصدر السابق، ص ص٢٠٩-٢١٠.

(٥) كەمال نوری مەعرووف، یادداشتەكانی شێخ(لەتیف)ی حەفید لەسەر شۆڕشەكانی شێخ مەحموودی حەفید، چاپی یەكەم، لە بڵاوكردنەوەی مەكتەبی ناوەندی ڕۆشنبیری و ڕاگەیاندنی پارتی دیموكراتی كوردستان، بێ شوێنی چاپ، ١٩٩٥، ل ل ٤٠-٤٢.

دەرئەنجامەکانی جەنگی یەکەمی جیهان بە گشتیو هێرشی ڕووسەکان بە تایبەتی ناچاری کرد بوون گژوگیاو گۆشتی پشیلەو سەگو بگرە مرۆڤیش بخۆن[٦].

حوسێن حوزنی موکریانی ئاماژە بە هاتنی مێجەر نۆئێڵ دەکات بۆ ڕەواندزو دەڵێ: " کانونی یەکەم ساڵی هەزارو نۆ سەدو هەژدەی میلادی میجر نویل بۆ ادارکردنی قضای رەواندز کرا بە معاونی حاکمی سیاسی، لە دوای داگیرکردنی انگلیز ئەو پیاوە یکەمین حاکمیکی انگلیزە کە لە سەر قضای رەواندز داندراوە"[٧]. لێرەشدا دەتوانرێ بووترێ، حوزنی بە هەڵەدا چووە، ئەگەر بزانیین مێجەر نوئێڵ خۆی یاریدەدەری حاکمی سیاسیی لە ڕەواندز دامەزراندوە[٨]. هەروەها جگە لەوە هەر ئەوە بە تەنیا ئاماژە بۆ سێ حاکمیتر دەکات کە دوای نۆئێڵ هاتوونەتە ڕەواندزێ بە پلەی یاریدەدەری حاکمی سیاسیی(ASSISTANT POLITICAL OFFICER)وە[٩].

شیاوی باسە دوای ئەوەی کاپتن بێڵ بە سیفەتی یاریدەدەری حاکمی سیاسیی لە ڕەواندز دامەزرا، هێندەی پێ نەچوو شۆڕشی شێخ

---

(٦) المس بيل، فصول من تاريخ العراق القريب كتاب يبحث عن العراق في عهد الاحتلال البريطاني بين سنتي ١٩١٤و ١٩٢٠، ترجمة: جعفر الخياط، ١٩٧١، ص ١٩٢.

(٧) حسين حزنى موكريانى، سەرچاوەى پيشوو ، ل ١١٤.

(٨) سير أرنولد ويلسن، المصدر السابق، ص ١٨٤.

(٩) حسين حزنى موكريانى، سەرچاوەى پێشوو، ل ١١٤.

هەوڵنامەی کتێب

مەحموود لە سلێمانی هەڵگیرسا[١٠]، دایسانی شۆڕش لە سلێمانی، کاریگەری کردە سەر ناوچەکانی ڕەواندزو دەوروبەری. ئەوەتە ڕەفیق حلمی وەکو شایەتحاڵێك لە ڕەوشی ئەو سەردەمەی ڕەواندز دەڵێ:" کە دەنگی شۆڕشی((شێخ مەحمود)) لە ڕەواندزو لە ناو عەشایرا بلاّو بوەوە، گەلێ کەس پێی خۆش بوو، بە تایبەتی ئەوانەی کە لە ئینگلیزەکان نارەزا بوونو لە کردەوەی دەسو پێوەندەکانیان وەڕز بوو بوون، ئیتر هەر چیت ئەبینی چەکی لە خۆی ئەداو لە ڕودا خۆی بۆ شەڕ ئامادەکرد، خۆ دێهاتیو عەشایرەکە باسی هەر ناکرێت ئەوەی دوو پیاوی هەبوو ئەیکرد بە چوار چەکی پێ‌هەڵ ئەگرتنو شانازی پێوە ئەکردن زۆر لەمانە ئۆقرەیان لێ هەڵ گیرا بوو بە تەمابوون شۆڕشەکەی((شێخ مەحمود)) پەرەبسێنێت، بتەنێتەوە، بگاتە ئەم دیوی ((زێ)) [مەبەستی ئەودیوی زێ کۆیەیە- توێژەر]. چاوەڕێ بوون کە لەشکری شێخ مەحمود نزیك بکەوێتەوەو بەری ((کۆیە)) بگرێتەوە تاوەکو ئەمانیش لە عاستی خۆیانەوە ڕاست بنەوە، دەس بدەنە چەكو شۆڕشی بگێڕن ..."[١١]. لێرەدا بۆ مان دەردەکەوێت کە شۆڕشەکەی شێخ مەحموود کاریگەری زۆری کردۆتە سەر خەڵکی ناوچەی ڕەواندزو تەنانەت بۆی کەوتوونەتە پروپاگەندە کردنیش. هەر بۆیە ڕەفیق حلمی بەدەم گێڕانەوەی ڕەوشەکە بەردەوام دەبێتو

---

(١٠) بڕوانە: م. ر. هاوار: شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خـوارووی کوردسـتان، بەرگی یەکەم، لەندەن، ١٩٩١، ل٤٩٤و بەدواوە•• ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی، شاری سلێمانی ١٩١٨-١٩٣٢ لێکۆڵینەوەیەکی مێـژوویی/ سیاسـی‌یە، چـاپی یەکـەم، چاپخانەی زانست، سلێمانی، ٢٠٠٢، ل ١١٥.

(١١) رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو ل ١٢٩.

دەڵێ:"... هەر لەبەر ئەم مەبەسەش زۆریان لە مانە باسی سەیر سەیریان هەڵ ئەبەستو بلاویان ئەکردەوە شتی ئەو تۆیان ڕێك ئەخست کە ئینسان سەری تیا سوور ئەما. هەرچی کارەساتو ڕووداوی ڕاستو درۆ هەیە وە یا بیسراوە ئەوەندەی تریشیان لە خۆیانەوە ئەنایە سەرو ئەیانگێرایەوە ..." [١٢]. بۆیە دەتوانرێ بووترێ، ئەو هەموو کاریگەرو هەلۆێستە جگە لە هاندەری نیشتمانی هاندەری مادیشی بە بەرەوە بوو، لە بەر ئەوەی لەو کاتەدا کۆگاکانی حکومەت لە ڕەواندز زەخیرەییەکی زۆری تیایدا بووو، تالآن کردنی لە لایەن هێزە عەشائیرییەکان لە ڕۆژێکی وادا شتێکی کەم نەبوو.

دەرئەنجامی گردبوونەوەی ژمارەیەکی بەر چاو لە سەرۆك هۆزەکانی دەرووبەری ڕەواندز بە خۆیانو چەند چەکدارێکەوە، مەترسی بۆ یاریدەدەری حاکمی سیاسیی ئینگلیزو هاریکارەکەی دروست کرد بوو، چونکێ لەو ڕۆژانەدا کاپتن بێلْ هەر بە تەنیا لەگەڵ هاوکارەکەی لە ڕەواندز بوو، هاوکارەکەشی مەشقی سەربازی بەو هێزە چەکدارە بەکرێ گیراوە دەکرد کە لە ژێر سەرکردایەتی نووری باویل ئاغا [١٣] دابوونو

(١٢) رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٩.

(١٣) نووری باویل ئاغا کوڕی باویل ئاغا کوڕی مەلا عەزیزە و ساڵی ١٨٩٢ لە ڕەواندز لە دایك بووە، بە منداڵی لە حوجرە خوێندویەتی و دواتریش لە قوتابخانەی ڕوشدیە لە ڕەواندز. دوای ئەوەی کە ئینگلیزەکان ڕەواندزیان داگیر کرد کردیانە بەڕێوەبەری پۆلیسی ڕەواندز، بەلام زۆری پێ ناچێت نێوانی لەگەڵ حاکمی ئینگلیزەکان تێك دەچێتو بەرویاندا هەڵدەگەڕێتەوە(کە دواتر باسی لێوە دەکەین) . نووری ئاغا بەشداری شۆڕشی(١٩٤٣-١٩٤٥) بارزانی کردووە لەگەڵ شۆڕشی ئەیلول تا لە ساڵی ١٩٦٣ بە هۆی نەخۆشییەوە کۆچی دوایی کردووەو لە گۆڕستانی گەردە گەرد لە ڕەواندز نێژراوە. عەلی باویل ئاغا، بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا.

ژمارەیان نزیکەی ١٥٠ - ٢٠٠چەکدارێك دەبوو[١٤]. بۆیە کاپتن بێڵ کەوتەخۆ و دەستی کرد بە بەخشینی پارە بە سەر ئەو سەرۆك هۆزانە. سەبارەت بەو ڕەوشە شایەدحاڵێك دەڵێ:"... لە سەر دەسی(خۆم)دا ئەم لێشاوە ڕوپیەیەی بە سەر ئەوانەدا بڵاوکــردەوە کــە لــە(ڕەواندز) چـــاوەڕوانی تـــالاّن بـــوون[مەبەستی سەرۆك هۆزەکانە – توێژەر]، بەمە تالاّنی لە بیر بردنەوەو چاو بەرەو ژێری کردن"[١٥].

جێگای ئاماژە بۆ کردنە کاپتن بێڵ دوای دەست بە تاڵ بوونی لە سەرۆك هۆزەکان بایدایەوە بە لای گەورە پیاوانی ڕەواندزو کۆبوونەوەیەکی لەگەڵ ساز کردن، بۆ ئەوەی لە بیروڕای ئەوانیش بگات سەبارەت بە شێخ مەحمودو شۆڕشەکەی، ڕەفیق حملی کە یەکێك بووە لە بەشدار بووانی کۆبوونەوەکە دەڵێ:" بیل پیاوە ناسراوەکانی (ڕەواندز)ی لە ماڵی خۆیا کۆکردەوەو ویستی لە لایەن بیروباوەڕیانەوە بەرامبەر بە((شێخ مەحمود))و شۆڕشەکەی گفتوگۆیان لەگەڵ بکا مەبەسی ئەوە بوو بزانێت کە ئەگەر هاتوو دەستەیەك لە هێزەکانی شێخ مەحمود لە زێی کۆیە بپەڕێتەوەو یا بێتو((شێخ مەحمود)) جواب بۆ عەشایری دیوی کۆیەو ڕەواندز بنێرێتو داوای یارمەتی یا تێکەڵ بوون بە شۆڕشەکەیان لێ بکا بە قسەی ئەکەنو شوێنی ئەکەون یان نە؟. جگە لەمەش لێی پرسین کە ئاخۆ بە لای ئەوانەوە ئەم کارەی شێخ مەحمود یاخی بوونی لە ئینگلیز کارێکی ڕاستو

---

(١٤) أي، ام، هاملتون، طريق في كردستان، ترجمة: جرجيس فتح الله، الطبعة الثانية، دار ئاراس للطباعة والنشر، مطبعة وزارة التربية ، اربيل، ١٩٩٩، ص ٢٢٠.

(١٥) رفيق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل١٣٠.

باشو بەجێیە یان نە؟ و لەوە گەیشتون کە مەبەستی تەماعەو کەڵکی تایبەتی خۆیو بەس ..." [١٦].

ئەڵبەتە کۆبوونەوەو دانیشتنی لەو جۆرە بیروڕای جیاواز لە خۆی دەگرێتو دەمە قاڵیو مشتو مڕی تێدەکەوێت، لێرەشدا کاتێك باویل ئاغای[١٧] گەورە ناوداری ڕەواندز دێتە وەڵامو لە دژی شێخ مەحموودو شۆڕشەکەی دەدوێت، دەبێتە هۆی توڕە بوونی ڕەفیق حلمیو کاپتن بێڵ لە لایەكو، ڕەفیق حلمیو باویل ئاغا لە لایەکیتردا، لەبەر ئەوەی ڕەفیق حلمـــی دەڵێ:"... داخەکەم باویل ئاغا ئازاییو جوامێری خۆی لە سووکی((شێخ محمودا)) ئەبینی..."[١٨]. بۆیە دەتوانرێ بووترێ، باویل ئاغا بۆ مەبەستی پاراستنی بەرژەوەندییەکانیو چاك ڕاگرتنی پەیوەندی نێوان بنەماڵەکەیو دەسەڵاتی ئینگلیز لە ڕەواندز قسەی بە شێخ مەحموودو شۆڕشەکەی وتووە، بەڵام کاتێك ئەو بەرژەوەندییە پێچەوانە بۆتەوە ئەویش بە چەشنی شێخ مەحموود لە ئینگلیزەکان هەڵگەڕاوەتەوە. کە دواتر باسی لێوە دەکەین.

---

(١٦) رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣١-١٣٢.

(١٧) باویل ئاغا، ناوی تەواوی ئەبوبەکر کوڕی مەلا عەزیز کوڕی مەلا عەبدوڵڵایە و لە ڕەواندز لە دایك بووە، دایکی میمەخان کچی حوسێن بەگی داسنییە. ناوبراو بەشداری جەنگی یەکەمی جیهانی کردووە و بەرگری لە شاری ڕەواندز کردووە لە دژی سوپای ڕووسەکان. دواتریش لەگەڵ هاتنی ئینگلیزەکان(دەکرێتە حاکمی ڕەواندز)و پەیوەندی باشی لەگەڵ یاریدەدەری حاکمی سیاسیی ئینگلیز دادەبێت، بەڵام بە هۆی کێشەیەك لە نێوان نووری کوڕیو حاکمی ئینگلیزەکان ئەو پەیوەندییە تێك دەچێتو نامێنێت. کە دواتر بە تەسەلتر باسی لێوە دەکەین. عەلی باویل ئاغا، بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا.

(١٨) سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٣.

سەرچاوە مێژووییەکان بێدەنگن لە باس کردنی ڕەوشی سیاسیی ڕەواندزو دەورووبەری تا ئـــەو کاتەی هەولێر دەبێتە لیـــوا لە ســــەرەتای مــــانگی تەشرینی دووەمی ١٩١٩ و کاپتن هێی دەبێتە حاکمی سیاسیی تیایدا[١٩]. ئیتر لێرەوە ڕەواندز وەکو شارۆچکەیەك دەکەوێتە ناو بازنەی ئەو دەسەلاَتەوەو نەقیب کێرك دەبێت بە یاریدەدەری حاکمی سیاسیی ئینگلیز لە وێدا، بەلاَم هەر زوو ناکۆکیو ململانێ دەکەوێتە نێوان یاریدەدەری حاکمی سیاسیی ئینگلیزو نووری باویل ئاغا[٢٠]، لە بەر ئەوەی نووری باویل ئاغا سەر پێچی فەرمانی نەقیب کێرك دەکاتو، ئەنجام دەستگیر دەکرێت، وەلێ نووری دەتوانێت لە ڕێگادا، خۆی لە دەست پاسەوانەکان ڕزگار بکات، ئەوە لە لایەك، لە لایەکیتریش نەبوونی هێزێکی سەربازی لە

---

(١٩) دبليو. أ . هي، سنتان في كردستان ١٩١٨-١٩٢٠، ترجمة: فواد جميل، الجزء الاول ، طبعة الاولى، مطبعة الجاحظ، بغداد، ١٩٧٣، ص ٢١٩.

(٢٠) کێشەی نێوان حاکمی ئینگلیزەکان لە ڕەواندز لەگەڵ نووری باویل ئاغا لـە سـەر پۆلیسێکی لاوی خەڵکی دەرگەڵە بوو، لە بەر ئەوەی ئەو پۆلیسـە بـە غـەدر و بـە دەستی ئەنقەست لە ڕێگای نێوان ڕەواندز و دەرگەڵە کابرایەکی عەرەبی مووسـڵاَوی بازرگان دەکوژێت و هەڵدێتە گوندی ڕۆستێ. یاردەدەری حاکمی سیاسیی بریتـانیش نووری باویل ئاغا بە کاری دەسـتگیرکردنی ئـەو تاوانبـارە ڕادەسـپێرێت و نـووریش دەستگیری دەکات. بەلاَم دوای هێنانەوەی بەندییەکە بۆ ڕەواندزو دەرکردنی فەرمانی لە سێدارەدانی لە لایەن کاپتن کێرك، نووری باویل ئاغا لە سـەر فـەرمانی بـاوکی سەرپێچی لە فەرمانی یاریدەدەری حاکمی سیاسیی دەکات، لە بـەر ئـەوەی نـاوبراو ئەو لاوەی دەستگیری کردووە نەکا لە دوا ڕۆژ دوژمنـداری بـۆ بنەماڵەکـەی لەگـەڵ میرانی دەرگەڵە دروست بکات. ئیتر سەرکێشی کردن لەو بڕیـارە دەبێتـە سـەرەتای ناکۆکی نێوان نووری باویل ئاغاو ئینگلیزەکان. عەلی باویـل ئاغـا، بیرەوەریـەکانی عەلی باویل ئاغا.

ناوچەکە بۆ ئەوەی پارێزگاری لە دەسەڵاتی یاریدەدەری حاکمی سیاسیی بکات نەقیب کێرك ناچار دەکات بارەگاکەی لە ڕەواندز بگوازێتەوە بۆ باتاس[٢١]. بەمەش بۆشاییەکی کارگێڕی لە ڕەواندز دروست دەبێت و، خەڵکی ڕەواندز ناچار دەکات بە پیر داواکارییەوە بچن بۆ گێڕانەوەی دەسەڵات. هەر بۆیە هێی ئاماژە دەکات و دەڵێ: لە ژێر داواکاری زۆری ئەوان ناچار بووین حاجی نەورۆز ئەفەندی[٢٢] لە ڕەواندز دابمەزرێنین[٢٣].

هێی حاکمی سیاسیی هەولێر بە مەبەستی سەردان و تێگەیشتن لە ڕەوشی ڕەواندز لە ١٠ی کانوونی یەکەمی ١٩١٩ دەچێتە ئەوێ و لەگەڵ گەورە پیاوانی ناوچەکە کۆبوونەوە ساز دەکا، کاتێکیش حاجی نەورۆز ئەفەندی دەست لە کار کێشاوەنەوەی خۆی ڕادەگەیەنێت، بڕیاری ئەوە دەدرێت ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی[٢٤] بکرێت بە حاکمی

---

(٢١) ستيفن همسلي لونكريك، العراق الحديث من سنة ١٩٠٠ الى سنة ١٩٥٠ تاريخ سياسي، اجتماعي، واقتصادي، ترجمة: سليم طه التكريتي، الجزء الاول، الطبعة الاولى، بغداد، ١٩٨٨، ص ٩٧٠• المس بيل، المصدر السابق، ص٢١٥.

(٢٢) حاجی نەورۆز لە نەوەی وەستا ڕەجەب دروست کەری تۆپەکانی سەردەمی میر محەمەد پاشای ڕەواندزە، ئێستاش بنەماڵەیەکی بەناوبانگن لە ڕەواندز، بە داخەوە زۆرم هەوڵدا شتێك دەربارەی مێژووی ژیان و مردنی بزانم لەگەڵ کارەکانی، بەلاّم دەستم نەکەوت.

(٢٣) المصدر السابق، الجزء الاول، ص ٢٣٧.

(٢٤) ئیسماعیل بەگ کوڕی سەعید بەگ کوڕی عەولاّ پاشا کوڕی بەکر بەگ کوڕی بایز بەگی باپشتییە، بەکر بەگ مامی میر محەمەد پاشای ڕەواندزییە. ئیسماعیل بەگ ساڵی ١٩٠٠ لە ڕەواندز لە دایك بووە، لە تەمەنی نۆزدە ساڵی بۆتە حاکمی ڕەواندز و دواتریش بە ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەرانی حکومەتی عێراقی کە ڕۆڵی کاری تیایدا لەو ماوەیەدا بنیوە(کە دواتر باسی لێوە دەکەین) ، ناوبراو گەلێك بە

ڕەواندز. سەبارەت بەمە حاکمی سیاسیی هەولێر دەڵێ:" دوای نیوەڕۆی ١٥ی مانگ هەموو گەورە پیاوانمان بانگێشت کرد، هەروەها گەورەی هۆزی(شێروان) و(برادۆست)یش ئامادەبوون، دڵنیگەرانی خۆمم ڕاگەیاند بە دەست لە کار کێشانەوە حاجی نەورۆز لە کارەکەی، بەیانمان کرد کەوا ئیسماعیل بەگ لە شوێنی ئەوە،...، هەموو ئامادەبووان بە کۆمەڵ ڕازی بوون لە سەر هەڵبژاردنیو هەر یەکە لە محەمەد ئاغا و ئەحمەد ئاغا[مەبەستی محەمەد ئاغای باڵەکیانو ئەحمەد ئاغای سەرۆکی هۆزی شێروانە- توێژەر] وتارێکیان پێشکەش کردو داوایان کرد کەوا هەموویان لە تەك ئیسماعیل بەگ هاوکاری بکەن لە چاککردنەوەی ڕەوشی خراپی ڕەواندز، لە جێگەی ئەوەی کاری خراپ و ململانێی شەخصیو نانەوەی ئاژاوە ئەنجام بدەن،...، باویل ئاغا ئەوەی وت (من لە پەیوەندیم لەگەڵ ئیسماعیل بەگ چاك دەبم مادام چاکە بە چاکە بگۆڕدرێتەوە)"[٢٥]. بۆیە دەتوانرێ بووترێ، ئەگەرچی باویل ئاغا دڵ سافیو دڵ پاکی خۆی بۆ ئیسماعیل بەگ دووپات کردۆتەوە، بەڵام ئەوە نەبۆتە هۆی کۆتایی هێنان بە ململانێو دوژمنداری ئەو دوو بنەماڵەیە، ئەگەر بزانیین لە دواتر هەڵکردنی ئاگری نێوانیان ئینگلیز ڕۆڵی تیایدا بینیوە.

پەرۆشی خزمەتکردنی کوردستان بە گشتیو ناوچەکەی بە تایبەتی بووە تا لە ٨ی حوزەیرانی ١٩٣٣ لە دۆڵی نیشاوی لە لایەن بنەماڵەی باویل ئاغا کە دوژمنداری یەکتر بوون دەکوژرێت. ئەسعەد عەدۆ، کارەساتی دۆری نیشاویَ لە نێوان فۆلکلۆر و مێژوودا، کۆڕێك لە یەکێتی نووسەرانی کورد لقی هەولێر، لە سەر کاسێت تۆمارکراوە.

(٢٥) هي، المصدر السابق، الجزء الثاني، ص ٢٥.

بەردەوام بونی سەرکێشی‌ی نووری باویل ئاغا لە دەسەڵاتی ئینگلیز ئەوەندەی تر ڕك‌و کینەی ئینگلیزەکان بە گشتی و هێی بە تایبەتی ئەستور ترکرد، بۆیە لە کاتی گەڕانەوەکەی لە ڕەواندز فەرمانی بە نەقیب لیتلدیل یاریدەدەری حاکمی سیاسیی دا کەوا بە هەر شێوازێك بێت دەبێ نووری دەستگیر بکرێت. دوای گەڕانەوەی هێی، نووری دەگەڕێتەوە ڕەواندز بێ ئەوەی چەند ڕۆژێك قسەی لەگەڵدا بکرێت، بەڵام دواتر نەقیب لیتلدیل یاریدەدەری حاکمی سیاسیی توانی فریوی بداو دەستگیری کات‌و ڕەوانەی هەولێری بکات[٢٦]. دەرئەنجام نووری باویل ئاغا لە ٢٩ی حوزەیرانی١٩٢٠ لە هەولێر لە لایەن هێیەوە دادگایی دەکرێت و حوکمی پێنج ساڵ زیندانی بە سەر دا دەسەپێنرێت. بەڵام لێرەدا دەبێت لە لایەك ئاماژە بۆ ئازایی و چاو نەترسی نووری بکەین کە جوامێرانە توانیویەتی لە بەردەم دادگا پارێزگاری لە خۆی بکات لە بەرانبەر ئەو تاوانانەی کە خرابوونە ئەستۆی، هەروەها لە لایەکی‌تریش پیشانی ئەوە بدەین کە ترس‌و دڵە ڕاوکێی ئینگلیزەکان لە نووری گەیشتۆتە ئەو پەڕی، ئەگەر بزانیین بە بەندکردنی حاکمی گشتی مەلەکی بریتانی لە بەغدا بروسکەی دەست خۆشی بۆ حاکمی سیاسیی هەولێر ڕەوانە کردووەو، ڕەوشی ئارامی‌و هێمنی ڕەواندزی بە بەندکردنی نووری باویل ئاغا بەستەوە[٢٧].

---

(٢٦) عەلی باویل ئاغا، بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا• مستەفا جندیانی، چەند لاپەڕەیەکی پرشنگدار لە مێژووی شۆڕشی گەلی کورد لە ڕواندز ١٩١٨-١٩٢٢، بەشی یەکەم ، گۆڤاری رواندز، ژمارە(٢) ، ساڵی ١٩٩٨، ل ٤٠.

(٢٧) هي، المصدر السابق، الجزء الثاني، ص ص ٧٣،٧٩.

حاكمی سیاسیی هەولێر ئاماژە بۆ ئەوە دەكات كە لە خافلەتی بڕیاری گواستنەوەی نووری یان داوە لە هەولێرەوە بۆ كەركوك لە جێگای ئەوەی ڕەوانەی مووسڵی بكەن، لەبەر ئەوەی نەكا نووری لە ڕێگای هاوڕێكانییەوە لە مووسڵ بتوانێت ڕابكا، ئەوە لە لایەكو، لە لایەكیتریش ئەو كاتە مووسڵ بنكەی پروپاگەندە بوو لە نێوان كوردەكانی ئاكـرێو ڕەواندز كە ئینگلیز لێ دەترسا[٢٨]. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نووری باویل ئاغا دوای ڕەوانەكردنی بۆ كەركوك لە وێشەوە بۆ بەغدا توانی لە دەست پاسەوانەكان خۆی ڕزگار بكا. ئەڵبەتە بڵاوبوونەوەی ئەو دەنگو باسەش ئینگلیزەكانی هەراسان كرد، بۆیە نەقیب دیكینسن هەڵسا بە بەند كردنی باویل ئاغاو، هێیش بە تەلەفۆن فەرمانی بە ئیسماعیل بەگ كرد كەوا براكانی نووری دەستگیر بكا. بۆ ئەو مەبەستەش ئیسماعیل بەگ لە ٢٩ی تەمووزی١٩٢٠ پیاوەكانی ڕەوانەی سەر ماڵی باویل ئاغا كرد تا كوڕەكانی دەستگیر بكا. دەرئەنجام لە نێوان پیـــاوەكانـــی ئیسماعیل بەگ و براكانی نووری بووە شەڕە تەقەو دوو برای بە ناوی كەریمو مستەفا لەگەڵ كوڕێكی كوژرانو دوو براكەیتریشی ڕایان كردە چیا. سەبارەت بەو ڕووداوەش بیروڕای جیاواز هەن، هەندێك ئاماژە بۆ ئەوە دەكەن كەوا كوشتنی دوو كوڕەكەی باویل ئاغا بە دەستی پیاوەكانی ئیسماعیل بەگ دەستی ئەنقەستی تیادا بووەو مەبەستیان تۆڵە سەندنەوە بووە، ئەوە لە لایەك، لە لایەكیتر دەڵێن نەخێر كوڕەكانی باویل ئاغا سەركێشیان كردووەو خۆیان بە دەستەوە نەداوە،

(٢٨) هي، نفس المصدر ، ص ٧٩.

بۆیه پیاوەکانی ئیسماعیل بەگ تەقەیان لێ کردوونو کوژراون[٢٩].
لێرەدا دەتوانرێ بووترێ، کوشتنی دوو کوڕەکەی باویل ئاغا به هەر پاساوێك بووبێ، ئەوەندەی دی ڕكو کینەی نووری بەرانبەر ئینگلیزەکان ئەستووتر کردووەو کێشەو دوژمنداری نێوان دوو بنەماڵەی ئیسماعیل بەگو باویل ئاغایشی جارێکی دی هێناوەتەوە گۆڕێو ململانێیەکەی نێوانیانی گەرمتر کردووە.

نووری دوای گەڕانەوەی بۆ ناوچەکە دەستی کرد به پەیوەندی کردن به نەیارانی ئینگلیز، له وانه حارس ئاغای بیاوێ و شێخانی بارزان و شێخەکانی سورچی که هەموویان به ڕووی ئینگلیزەکان دا هەڵگەڕابوونەوە، چونکێ پشێوی ناوچەکانی زاخۆ، ئامێدی، بارزان و ئاکرێی گرتبۆوەو، ئینگلیزەکان بێ پسانەوە ڕووبەرووی گرفت هاتنو گەلێك لەو ئەفسەرانەی که به مەبەستی ڕاوێژو سەپاندنی دەسەڵات ڕەوانەی ناوچەکان کرابوون کوژران[٣٠]. بێ گومان ئەو پشێویە ڕەواندزیشی گرتەوەو، شەڕو هەرای ناوخۆش ئەوەندیتر خەڵکی تووشی نائومیدی کرد. هەر بۆیە له ١٢ی ئابی ١٩٢٠ له ڕێگای گەڕانەوەی له گەروی گەڵی عەلی بەگدا هێیو خێزانەکەی کەوتنه بەر دەست ڕێژی تەقەو پەرجووانه ڕزگاریان بوو[٣١].

---

(٢٩) هاملتون، المصدر السابق، ص ٢٢٢.

(٣٠) جەمال نەبەز، کوردستان و شۆڕشەکەی، وەرگێڕانی: کوردۆ، بێ شوێنی چاپ ١٩٨٥، ل ٤٦• د. کمال مظهر أحمد، دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية، مطبعة الحوادث، بغداد، ١٩٧٨، ص ٨٧-٨٨• د.عەبدوڵڵا ئەبریشەمی، نەتەوەخوازی، وەرگێڕانی: سەلاحەدین ئاشتی، چاپی یەکەم، چاپخانەی شڤان، بێ ساڵی چاپ، ل١٥٩.

(٣١) السر أرنولد ويلسن، المصدر السابق، ص ٩١٦• د.کەمال مەزهەر ئەحمەد، چەند لاپەڕەیەك له مێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، ١٩٨٥، ل ١٦٨.

بەردەوامی گەڕانو سوڕان بە ناو هۆزەکانی ناوچەکە، ئەنجام زیاد بوونی ژمارەی هەوادارانی نووری لێکەوتەوە، بە تایبەت کاتێك هۆزی گەورەی هەروتی هاتنە پاڵییەوە، بە مەش مەترسی خستە سەر دەسەلأتدارانی ئینگلیز بە گشتیو حاکمی سیاسیی هەولێر بە تایبەتی هەر لەبەر ئەوە بیری لە چۆڵکردنی ڕەواندز کردەوە، بەلأم نەقیب لیتلدیل یاریدەدەری حاکمی سیاسیی ئینگلیز لە ڕەواندز ئەوە ڕەت دەکاتەوە و دەڵێ: " پێویستە ئەوە نەوترێ کە ترسی نووری بریتانییەکانی ناچار کرد بە خێراییو بەبێ بەرگری ڕەواندزییان چۆڵکرد"[٣٢].

سەرەنجام دوای پەڕینەوەی هۆزی سورچی[٣٣] لە بەری بادینان بە سەرۆکایەتی شێخ عوبەیدوڵلأ و شێخ ڕەقیب و شێخ مازۆ لە زێ وە بۆ ئەم دیوو و تێکەلأو بوونیان لەگەڵ هێزەکەی نووری باویل ئاغا. ئەوە بوو هێرشیان کردە سەر بنکەی ئینگلیزەکان لە گوندی بەردین[٣٤]، هەروەها لە ڕۆژی ٢٧ی ئاب ١٩٢٠ توانیان هێڵی پەیوەندنی نێوان باتاسو هەولێر ببڕنو بۆ ڕۆژی دواتریش دەستی بە سەریدا دابگرن، بەمەش مەترسیان خستە سەر هەریرو هەڵیان کوتایە سەریو توانیان ئینگلیزەکانی لێ وەدەرنێن. سەرچاوەکان ئاماژە بۆ زیانێکی زۆری

---

(٣٢) هي، المصدر السابق ، الجزء الثاني، ص ١١٥.

(٣٣) هۆزی سورچی: هۆزێکی گەورەن و بە شێکی زۆریان لە ناو سنووری ئێـران دان و بە شەکەیتریش لە عێراق لە ناوچەکانی ڕەواندز و ئاکرێ هەن. عبـاس العـزاوي، المصدر السابق، ص ١٣٧.

(٣٤) گوندی بەردین. دەکەوێتە بەرانبەر گوندی بێخەمە — قەندیل سەر بـە ناحیـەی هەریرە.

ئینگلیزەکان دەکەن لەگەڵ دەسکەوتێکی چاك بۆ ڕاپەڕیوان لە کاتی دەست گرتیان بە سەر ناوچەکان[٣٥].

جێگای ئاماژە بۆ کردنە دابەش بوونی هێزی ڕاپەڕیوان بە سەر سێ قۆڵدا کە پێك هاتبوون لە: شێخانی بجێل کە ئەرکی پاراستنی هەریرو باتاسیان لە ئەستۆ بووو، هەروەها باویل ئاغا گرتنی بەری شەقلاوەی پێسپێردرابووو، نووریش هێزە سەرەکییەکەی سەرپەرشتی دەکردو کاری ئەو گرتنی خەلیفان[٣٦] و کانیوەتمان[٣٧] و ڕەواندز بوو. بۆیە نووری هێرشی کردە سەر بنکەی ئینگلیزەکان لە کانیوەتمان کە ئامانج لە دەست گرتن بە سەریدا نەهێشتنی بنکە سەربازییەکەو دەست گرتن بە سەر ئەو چەكو تفاقو خۆراکە زۆرەی ئەوێ بوو، ئەوە سەرەڕای ئەوەی دەست گرتن بە سەر کانیوەتمان کۆنترۆڵ کردنی ڕێگای نێوان ڕەواندز هەولێرو نیمچە گەمارۆدانێکی ڕەواندز بوو. بۆیە لە ٢٩ی ئابی١٩٢٠ دەستیان گرت بە سەر کانیوەتمانو ئینگـلیزیان لێ وەدەرنا[٣٨].

---

(٣٥) عبدالمنعم الغلامي، ثورتنا في شمال العراق ١٣٣٧-١٣٣٨هـــ ١٩١٩-١٩٢٠م، الجزء الاول ، مطبعة شفيق، بغداد، ١٩٦٦، ص ٨٩" د. حامد محمود عسى، المشكلة الكردية في الشرق الاوسط، مكتبة مدبولى، مطبعة اطلس، القاهرة، ١٩٩٢، ص ٤٣١• عوسمـان عەبـدولڕەحمان سمايـل، هـەولێر و شۆڕشـی (١٩٢٠)ی عێراقـی، گۆڤاری هەولێر، ژمارە(١٦)، هەولێر ، پاییزی ٢٠٠٢، ل ١١٣.

(٣٦) خەلیفان: بە دووری نەوەت کیلۆمەتر لە باکووری ڕۆژهەڵاتی هەولێرەوەیە.

(٣٧) کانی وەتمان: ئێستا گوندێکە دەکەوێتە پشتی خەلیفان.

(٣٨) عەلی باویل ئاغا، بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا• مستەفا جونـدیانی، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی شۆڕشی کورد لە رواندز، بەشـــــی دووەم، گۆڤاری روانـدز، ژمـــارە(٣ -٤)، ساڵی ١٩٩٩، ل ٣٠.

هەواڵی دەست گرتن بە سەر کانیوەتمان کاریگەری کردە سەر گیانی ئەو هێزەی لە ڕەواندز بوو کە پێك هاتبوو لە: نەقیب دیکینسن و هێزەکەی، ئیسماعیل بەگ، شێخ محەمەد ئاغای والاش[٣٩]، محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی(؟ -١٩٥٣)، میر محەمەد بەگی دەرگەڵەیی و ئاغاکانی برادۆست، بۆیە کەوتنە خۆ ئامادەکردن بۆ ڕووبەڕوو بوونەوەی ڕاپەڕیوان، بەلاّم ئەمانیش خۆیان نەگرتوو لە ڕێگای والاش و دەربەندی ڕانیە بۆ کۆیەو لەوێشەوە بۆ هەولێر هەلاتن[٤٠]. ئیتر لە ئەیلولی ١٩٢٠ ئینگلیز دەسەلاتی لە ڕەواندز نەما، بەلاّم جارێکیتر ڕەواندز کەوتە بەر تالاّنو بڕینو کاولکردن لە سەر دەستی سورچییەکانا، بۆیە حوسێن حوزنی موکریانی دەڵێ:"... بەم جۆرە ئەوەی لە دەس ڕووسو ارمنیو أسوری رزگاربون ئەم جارە لە دەست سورچیەکان دا تووشی ئەزیەتو نەبوونی بوون"[٤١]. سەر ئەنجام ڕەواندز جارێکیتریش ئاوەدانی کەمی تیایدا مایەوە، ئەوەی مابوونەوەش تەنیا چەکدارو هەوادارانی بنەماڵەی باویل ئاغا بوون، بۆیە هاملتۆن لە سەر زاری خەڵکی دەڤەرەکە دەگێڕێتەوەو دەڵێ: **"...باویل ئاغاو کوڕەکەی نووری لە ڕەواندز حوکمڕانیان دەکرد، بەلاّم بەبێ ڕەعییەت چونکێ خەڵکی شارۆچکەکە کۆچیان کردبوو"**[٤٢].

---

(٣٩) والاش دەکەوێتە باکووری ڕۆژهەلاّتی شارۆچکەی قەسریێ ئێستاکە.

(٤٠) هي، المصدر السابق، الجزء الثاني، ص ٩٦٦• د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، ل ١٦٩.

(٤١) سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٩.

(٤٢) المصدر السابق، ص ٢٢٤.

دەتوانرێ بووترێ، خراپیی مامەڵە کردنی هێزی ڕاپەڕیوان بە گشتیو سورچییەکان بە تایبەتی لە ڕەواندزێ، خەڵکی ناچارکردووە کەوا کۆچ بکەنو ڕەواندز بەجێ بهێڵن، لەبەر ئەوەی ڕاپەڕینەکە ئامانجی سەربەخۆیی‌و ئازادیی‌و بەرنامەیەکی ئەو تۆی بە دەستەوە نەبوو، بەڵکو لە چەند لایەك پێك هاتبوون کەوا لە ڕكو کینەیان بەرانبەر ئینگلیزو پیاوەکانیان ڕاپەڕیبوون، لە وانە شێخانی بجێل خۆیان لە ناوچەکانی ئاکرێ لە سەر داواکاری زێبارییەکانو شێخانی بارزان ڕاپەڕی بوون بەرانبەر بە ئینگلیزەکانو شکابوونو هەلاٌتبوونە ئەو ناوچانە[٤٣]. لەولاشەوە براکانی یوسف بەگی بگۆك براکەیان لە سەر دەستی ئینگلیزەکان کوژرابوو هەولی تۆڵە سەندنەوەیان دەدا[٤٤]. هەروەها بنەماڵەی باویل ئاغاش دوژمنو قین لە دڵی ئینگلیزەکانو ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی بوون بە تایبەت دوای کوشتنی دوو کوڕەکەی. کەواتە ڕاپەڕینەکە تەنیا دژە کردارێك بووە.

ئەڵبەتە بوونی ڕەواندز بە شوێنگەی حەوانەوەی ئەو کەسانەی لە دەسەلاٌتی ئینگلیز یاخی ببوون، پێویستی بە هێزیك هەبوو بۆ ئەوەی

---

(٤٣) عبدالمنعم الغلامي، المصدر السابق، ص ٨٤ و مابعدها• د. حامد محمود عسى، المصدر السابق، ص ص١٢٩-١٣٠• د.عزيز الحاج، القضية الكردية في العشرينات، الطبعة الثانية، مطبعة الانتشار، بغداد، ١٩٨٥، ص ص ١١٥-١١٧.

(٤٤) یوسف بەگ: زاوای حاجی نەورۆز ئەفەندی بوو کاتێك مێجەر نوئێل هاتە ناوچەکە کردی بە سەرداری هەندێ لە ناوچەکانی دەوروبەری ڕەواندز، بەلاٌم بە هۆی سەر کێشی کردنی لە دەسەلاٌتی ئینگلیزەکان لە دواتر دا هەولی ئەوەیان دا لە ناوی ببەن، سەرئەنجام دوای گیرانی لەسەر مەسەلەیەکی کەسی لە شەوێکدا خنکێنرا. هي، المصدر السابق، الجزء الثاني، ص ص ٩-١٠، ١٥-٢٢.

پشتی پێ ببەستن‌و هاریکارییان بکات، بۆیە کاتێك ئەحمەد تەقی[٤٥] بە مەبەستی تێگەیشتن لە ڕەوشی سیاسیی سەردانی ناوچەکانی قەڵادزەو پشدەر دەکات، بە بیستنی دەنگ‌و باسی ڕەواندز دەچێتە ئەوێ‌و دەڵێ:"... بۆ سبەینی گەیشتمە ڕەواندزو چوومە لای غفورخان [مەبەستی غفور خانی ناودەشتە- توێژەر] تێم گەیاند کە هەموو لایەك[مەبەستی ناوچەکانی قەڵادزەو پشدەرە- توێژەر] ئامادەن پەیوەندی دۆستایەتی لەگەڵ شۆڕشی ڕەواندز ببەستن، پاش کەمێك لەگەڵ غفور خان چووینە لای شۆڕشگێڕەکان‌و لە گەڵیاندا کۆبووینەوە، لەم کۆبوونەوەیدا باویل ئاغاو نوری کوڕی‌و حەمەشینی سەر چیاو خدری کوڕی‌و شێخانی بجێل‌و شێخ کاکە ئەمین‌و ئەحمەد بەگی بگۆك‌و شۆڕشگێڕەکانی تر ئامادە بوون... هەموویان هاتبوونە سەر ئەوەی کە پێویستە هێزێکی وا هەبێ کورد پشتی پێ ببەستێ گومانیش نەبوو کە مەبەستیان لەم هێزە تورك بوو کە دژی ئینگلیز پشتی پێ ببەستن، وە دەریشیان خست کە لە ئینگلیز تەواو مەئیوس بوون‌و هیچ هیوایەکیان پێ‌نەماوە... هەر کردەوە ناڕەواکانی ئینگلیزیش بوو کە هێنا بووینە سەر بیروڕایەك کە بە تێکڕایی هەموویان بڕیار بدەن لەشکری تورك بهێنە ڕەواندز بۆ رزگار بوون لە

---

(٤٥) ئەحمەد تەقی کەسایەتییەکی نیشتیمانپەروەری خەڵکی سلێمانی‌بوو. وە بە یەکێك لە کەسایەتییە نزیکەکانی شێخ مەحموود دەژمێردرێت، ناوبراو ڕۆڵی کاریگەری هەبوو لە هێنانەوەی هێزی تورکەکان بۆ باشووری کوردستان بە گشتی‌و ڕەواندز بە تایبەتی کە دواتر باسی لێوە دەکەین. ناوبراو لە ١٣ی کانوونی دووەمی ١٩٦٠ کۆچی دوایی کردووە. جەلال تەقی، خەباتی گەلی کورد لە یادداشتەکانی ئەحمەد تەقی دا لاپەڕەیەك لە شۆڕشەکانی شێخ مەحمود، سمکۆ، "هەستانەکەی رەواندز و پەیوەندیی بە ولاّتانەوە"، چاپخانەی سلمان الاعظمی، بەغدا، ١٩٧٠.

دەسەلاٌتی ئینگلیز بە رادەیەکی وا کەوتبوونە پەیوەندی بەستن لەگەلٌ والی(وان) دا ووتیان کە وەرامی پشتگیریشیان لیٌ وەرگرتۆتەوەو نامەکەی والیان پیشان دام کە پڕ بوو لە هاندانو پشتگیری"[٤٦].

ماوە بلیٌین ڕاپەڕیوانی ڕەواندز پیٌشتر پەیوەندییان بە سمکۆی شکاك[٤٧] کردبووو داوای هاوکارییان لیٌ کردبوو، بەلاٌم سمکۆ وەلاٌمی دابوونەوە کە سەرەتا ڕاپەڕینەکە لە ناوچەکانی ئیٌران ئەنجام بدەنو دواتر بگەڕیٌنەوە ئەو ناوچەیە، بۆیە ئەوانیش بە داواکارییەکەی سمکۆ ڕازی نابن[٤٨]. کەچی نووسەریٌك لەو بارەوە دەلیٌ:**"ئەمانە ویستیان کە اسماعیل ئاغای سمکۆشیان لەگەلٌ بیٌت نوسراویٌکیان بۆ نارد داوای یارمەتیان لیٌ کرد، ئەویش کە زانی ئەمانە جولاٌنەوەکەیان بیٌ سەرییەو ئامانجیٌکیٌ نیشتمانی نیە یارمەتی نەدانو وەلاٌمی نەدانەوە..."[٤٩]**بەلاٌم لە ڕاستیدا سمکۆ لەو ڕۆژانەدا نەیدەویست دلٌی

---

(٤٦) جەلال تەقی، هەمان سەرچاوە، ل ل ٤٤-٤٥.

(٤٧) ئیسماعیل ئاغا(١٨٩٥-١٩٣٠) ناسراو بە سمکۆ کوڕی محەمەد ئاغای سەرۆکی هۆزی شکاکە، دوای مردنی باوکی و کوشتنی جەعفەر ئاغا برای دەسەلاٌت دەگریٌت دەست و سەرکردایەتی بزاڤی ڕزگـاریخوازی کوردسـتان لـە ڕۆژهـەلاٌتی کوردسـتان دەگریٌتە ئەستۆ، ناوبراو گـەلیٌك جـار بـەر ڕووی دەسـەلاٌتدارانی ئیٌرانـی و تـورکی شۆڕشی هەلٌگیرساند هەر ئەوەش بوو مەترسی بۆ ئەوان دروست کرد، بۆیە بەردەوام هەلٌی لەناو بردنیاندا تا بۆسەیان بۆنایەوە لە شنۆ سالٌی ١٩٣٠کوشتیان. بۆ زیـاتر زانیاری بڕوانە: کریس کۆچیٌرا، کورد لە سـەردەی نـۆزدە و بیسـت دا، وەرگیٌڕانـی: حەمە کەریم عارف،چاپی یەکەم، چـاپخانە و ئۆفسـیٌتی شـڤان، سـلیٌمانی،٢٠٠٣، ل٥١ بەدواوە.

(٤٨) جەلال تەقی، سەرچاوەی پیٌشوو، ل ٤٥.

(٤٩) ڕەمزی قەزاز، بزووتنەوەی سیاسـی و ڕوشـنبیری کـورد لـە کۆتـایی چـەرخی نۆزدەهەمەوە تا ناوەڕاستی چەرخی بیست، چاپخانەی ژین، ١٩٧١، ١٣٦.

هەورامی کتێب

ئینگلیزەکان لە خۆی برەنجێنێتو بە هیوای ئەوە بوو هاوکاری بکەن بۆ ئەنجام دانی ڕاپەڕینێك لە دژی ئێرانییەکاندا[٥٠].

ئیتر لێرەدا تاکە هیواو ئاواتو پشتیوانی ڕاپەڕیوانی ڕەواندز هێنانی هێزێکی تورك بوو، تا پارێزگاری خۆیانی پێبکەن. بۆیە ئەحمەد تەقی دەڵێ:"... کەلێکم دایەوە بیروڕای عەشایرو ئەهالی قەزای پشدەرو ڕانیەش هەمان شتە، لە بەر ئەوە بە داواکاری شۆڕشگێڕەکان ڕازی بووم کە بە نوێنەرو ناوی ئەوانەوە بچمە وانو لە بارەی هێنانی سوپاو هێزی تورکەوە بۆ ڕەواندز لەگەڵ قەدری بەگی والیدا گفتوگۆ بکەم"[٥١].

بەم شێوەیە کوردەکانی ناوچەکە خۆیان جارێکیتر چوون بەپیر داواکاریو هێنانەوەی هێزی داگیرکەری تورك بۆ نێو خاکی کوردستان، ئەو تورکانەی کە بە درێژایی چەند سەدە بوو دەیان چەوساندنەوەو هیچ مافێکیان پێ ڕەوا نەدەدین. تورکەکانیش لە بەرانبەر ئەو داواکارییە بێ سێو دووی لێ کردن، دوای ماوەیەك توانیان هێزێك ڕەوانەی ڕەواندز بکەن، کە لە تەوەرەی داهاتوو بە چڕی باس لە هاتنی ئەو هێزەو چالاکییەکانی لە ناوچەکەدا دەکەین.

---

(٥٠) محمد رسول هاوار، سمکۆ(ئیسماعیل ئاغای شوکاك)و بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد، چاپخانەی ئاپێك، سوید، ستۆکهولم، ١٩٩٥، ل ٣٣٣• حەسەن ئەرفەع، کوردەکان، وەرگێڕانی: سەردار محەمەد، چاپی یەکەم، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠١، ل ١٦٦,

(٥١) جەلال تەقی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٥.

تەوەری دووەم

هاتنەوەی تورك بۆ ڕەواندز و ڕۆڵی ئۆزدەمیر پاشا[52] لە ناوچەکەدا

دوای ئەوەی ڕاپەڕیوانی ڕەواندز کەوتنە بیری ئەوەی هاوکاری و هەماهەنگی لە تورکەکان وەرگرن و، ئەحمەد تەقییش ڕازی بوو ببێت بە نومایندەی ئەوان. لە تەشرینی یەکەمی ١٩٢٠ ئەحمەد تەقی بە هاوڕێیەتی لەگەڵ فەتاحی شانەگەرو حەمیدی پیاوی شێخ ئەمینی سندۆلان لە ڕەواندزەوە بەرەو نەهری[53] بە ڕێکەوتن[54].

ئەحمەد تەقی لە نەهری چاوی بە مەحموود فازلی وەکیلی قائیمقام کەوت و، لە گفتوگۆی نێوانیان مەحموود فازڵ ئاماژەی بە باشی پەیوەندی کەمالییەکان لەگەڵ کوردەکانی باکوورو سمکۆی شکاك دەکات. هەر بۆیە ئەحمەد تەقی ئەو هەلە دەقۆزێتەوەو لە ڕێگای

---

(٥٢) عەلی شەفیق ناسراو بە ئۆزدەمیر ئەفسەرێکی لێهاتووی تورك و لایەنگیری مستەفا کەمال بوو، بە ڕەگەز لە چەرکەسییەکانی میسر بوو، لە حوزەیرانی ١٩٢٢ هاتە ڕەواندزو ڕۆڵی کاریگەری بینی (کە دواتر باسی لێوە دەکەین). د. کەمال مەزهەر، چەند لاپەرەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، ل ١٢٠.

(٥٣) نەهری: مەرکەزی ناوچەی شەمدینانە لە هەرێمی هەکاری کە دەکەوێتە سنووری کۆماری تورکیای ئێستاوە.
محمد امین زکی، المصدر السابق، ص ٧٣.

(٥٤) جەلال تەقی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٦.

گەوەرەوە[٥٥] دەچێتە چاری[٥٦] لای سمکۆی شکاك تا لە ڕەوشی ڕەواندز ئاگاداری بکات، بەلاّم سمکۆ لە وتەکانیدا بە ئەحمەد تەقی دەڵێ:" ئێستا ئینگلیز زۆر بە هێزەو بە ڕەنگاری کردنی لەشکرەکانیان زۆر گرانە. لەو بڕوایەشدا نیم کە تورك بە هێزەوە بەشداری بزوتنەوەکەی ڕەواندز بکات، من وا بە باشتر ئەزانم کە هەوڵ بدەین لە ئێراندا بزووتنەوەکەمان بە هێز بکەین‌و لێرە بتوانین کورد یەك خەین‌و پارێزگاری بکەین ئەمە بۆ وەزعی ئەمڕۆمان زۆر باشترە"[٥٧].

شیاوی باسە لە دەمی میوانداری ئەحمەد تەقی لای سمکۆی شکاك تەلەگرافێك لە قەدری بەگی والی وانەوە بۆ سمکۆ دێت‌و داوای ئەوەی لێ دەکات کە بە زووترین کات نوماینەدەی ڕاپەڕیوانی ڕەواندزی بۆ ڕەوانە بکات، کاتێکیش ئەحمەد تەقی دەچێتە وان بۆ ماوەی چەند هەفتەیەك گفت‌وگۆو ڕاوێژ لە تەك والییدا دەکات سەبارەت بە ڕەوانەکردنی هێزێکی تورك بۆ ڕەواندز، قەدری بەگیش حکومەتی ئەنقەرەی لێ ئاگاردار دەکات، تا سەرئەنجام بڕیاری هەناردنی هێزێکی تورك بە سەرکردایەتی محێدین بەگ بۆ ڕەواندز دەدرێت[٥٨]. بەلاّم دەبێ ئەوەش بزانیین کە کەمالییەکان دەمێك بوو لە دەرفەتێکی وا دەگەڕان تا سوود لە ڕقی هەڵچووی کوردەکان وەربگرن لە دژی ئینگلیزەکان‌و،

---

(٥٥) گەوەر: دەکەوێتە هەرێمی هەکارییەوە لە دیوی سنووری کۆماری ئێرانی ئێستاوە. محمد امین زکی، المصدر السابق، ص ٣٣٩.

(٥٦) چاری (چەهریق) مەڵبەند و شوێنی سەرەکی سمکۆی شکاك بوو کە دەکەوێتە نزیك سنووری تورکیاوە لەوپەڕی باکووری دەریاچەی ورمێ وە. محمد رسول هاوار، سمکۆ(ئیسماعیل ئاغای شوکاك)، ل ٢٦٤.

(٥٧) جەلال تەقی، سەرچاوەی پێشوو،ل ٤٧.

(٥٨) هەمان سەرچاوە، ل ٤٩.

شوێن پێگەیەك بۆ خۆیان لە ناوچەکەدا دامەزرێنن‌و، لە ڕێگای ئەوەوە پڕوپاگەندە بۆ گێڕانەوەی دەسەلاٚتیان بۆ ویلایەتی مووسڵ بکەن[٥٩].

ئەحمەد تەقی لە سەر فەرمانی قەدری بەگی والی، فەتاحی شانەگەر بۆ ڕەواندز ڕەوانە دەکاتەوە تا لە هەواڵی ناردنی هێزی تورك ئاگادارییان بکاتەوە، ئەوە لە لایەك، لە لایەکی‌تریش قەدری بەگ، حەمیدی پیاوی شێخ ئەمین و قوماندانێکی خۆی ڕەوانەی لای عەباسی مەحموود ئاغای پشدەری دەکات بۆ دڵنیابوون لە هەڵوێستی ئەوانەوە. کاتێکیش هەر یەك لە فەتاحی شانەگەرو حەمیدی پیاوی شێخ ئەمین بە جیا دەگەڕێنەوەو هەواڵی پەلە کردن لە چوونی هێزی تورك بۆ ئەو ناوچانە دەهێننەوە وەرزی بەهار دادێت‌و هێزەکەی تورك بەرەو نەهری دەکەوێتە ڕێوە[٦٠].

لە سەرچاوە مێژووییەکان سەبارەت بە مێژووی هاتنی هێزەکەی تورك بۆ ڕەواندز زانیاری جیاواز دەدەن بە دەستەوە، ئەحمەد تەقی لە یادداشتەکانی‌دا دەڵـــێ:"... لە نیسانی **١٩٢٢دا لەگەڵ محی‌الدین بەگی یوزباشیدا حەرەکەتمان کرد**"[٦١]. کەچی ڕەفیق حلمی لەسەر زاری ئەحمەد تەقی دەیگێڕێتەوە گوایە هێزەکە لە مایسی ١٩٢١

---

(٥٩) ئەحمەد باوەڕ، ئـۆزدەمیر و کـورد، چـاپی یەکـەم، چـاپخانەی ئۆفسـێتی بابـان، سلێمانی،٢٠٠٠، ل ٥٢٦ سیامەند قادر عـەلی، هاتنـەوەی تـورك بـۆ کوردسـتانی خواروو ١٩٢١-١٩٢٣، گۆڤاری بیری نوێ، ژمارە(٢٣) ، تشرینی‌یەکەم - تشرینی دووەم ١٩٩٩، ل ٦٥.

(٦٠) جەلال تەقی، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ٤٩-٥٠.

(٦١) هەمان سەرچاوە، ل ٥١.

هاتۆتە ڕەواندز[٦٢]. بەلاّم هەندێکیتر ئاماژە بۆ حوزەیرانی ١٩٢١ دەکەن[٦٣]. هەروەها لە تەلەگرافێکی کۆمیسیاری بالاّی بریتانی لە بەغدا کە بۆ وەزیری موستەعمەراتی بریتانی لە لەندەن ڕەوانەی کردووە، سەبارەت بە گەیشتنی هێزی تورك بۆ ڕەواندز دەڵێ:" ئیمرۆ ناوەرۆکی نامەیەکمان دەسگیر بوو کە بۆ غفورخانی ناودەشتو نوری باویل ئاغا نێرابوون کە لە لایەن محیالدین بەگەوە کە سەرکردەی هێزی تورکە لە(وان) کە بە مێژووی ١٣/٤/١٩٢١ بۆ هەر دووکیانی ناردووە دەڵێ: [مەبەستی محییەددین بەگە - توێژەر] بەرامبەر بەو شەڕەی لەگەڵ ئینگلیزەکان کردبووتان [مەبەستی شەڕەکانی هەریرو باتاسە - توێژەر] پیرۆزبایتان لێ دەکەم، بەم زووانە ئومێدەوارم تفەنگو ڕەشاشتان بۆ بنێرم کە ئێستە گەیشتوونەتە(نەهری)، من خۆشم لە دوای ٥ - ٦ ڕۆژی تر دێمە ڕەواندز و لەگەڵ ئەحمەد ئەفەندیدا کە خەڵکی سلێمانییە استکشافێك دەکەین وە لە دوای ئەوە هێز دەهێنمە ڕەواندزو هەرچیتان پێویست بێ جێبەجێی دەکەمو ئێستە (١٠) صندوق فیشەك ئامادەیە بەلاّم وولاّغ دەس ناکەوێ، پێویستە خۆتان وولاّغ بنێرن بۆ ئەو صندوقانە بۆ ئەوەی بیان گوێزنەوە لای خۆتان، کە خۆشم هاتم جبەخانەیتریش دەهێنم. هەروەها وا نامەیەکی والیی(وان)تان بۆ دەنێرمو هەرچی پێویست بێ تیایا باس کراوەو روون کراوەتەوە پێویستە هەمووی جێبەجێ بکرێو(٥) ئێستر بنێرن بۆ گواستنەوەی

(٦٢) رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٤٩.

(٦٣) ئیدمۆندس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٩٨• کریس کۆچیرا، سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٣• دیڤید ماکداول، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی یەکەم، ل ٢٩١.

فیشەکەکان"[٦٤]. سەر ئەنجامی ئەو بیروڕا جیاوازانەی کە ئاماژەمان بۆ کردن سەبارەت بە مێژووی هاتنەوەی تورکەکان، بە پشت بەستن بە ناوەڕۆکی تەلەگرافەکەی کۆمیسیاری باڵای بریتانی لە بەغدا ڕەنگە هێزەکەی تورك لە بیستەکانی نیسانی ١٩٢١ هاتبێتەوە ڕەواندز.

هێزەکەی تورك دوای تێکەڵ بوونی لەگەڵ هێزێکیتر لە نەهری ژمارەیان بوو بە سەد سەربازو چوار پێنج ئەفسەر کە هەر هەموویان یەك تۆپو دوو ڕەشاشو چەند تفەنگو جبەخانەیەکیان پێ بوو[٦٥]. بەڵام نەبوونی متمانەی تەواو بە ڕاپەڕیوان محێیەددین بەگی هێنایە سەر ئەو بڕیارەی کە سەرەتا خۆیو چواردە سەرباز لەگەڵ ئەحمەد تەقی بچێتە ڕەواندز تا بە تەواوەتی لە هەڵوێستی ناوچەکە تێبگەن. کاتێکیش محێیەددین بەگ لە هاتنی بۆ ڕەواندز چاوی بەو ئاپۆرە جەماوەرییە دەکەوێت، بە ناوی خۆیو کەمالییەکانەوە سوپاسیان دەکاتو دەڵێ:" ... زۆر جێی داخی ئێمەی تورکەکان بوو کە بۆ ماوەك لە یەکتری جیا بوو بووینەوە ئێستە وا سوپاس بۆ خوا دووبارەیەکمان گرتەوە... لە بەر ئەمە تکام وایە کە دووای ماندوو حەسانەوە ئیزنم بدەن بگەڕێمەوە (شەمدینان)و عەسکەرەکانی لەوێ بە جێم هێشتوون بیانهێنمە ڕەواندز..."[٦٦]. کاتێکیش ڕاپەڕیوانی ڕەواندز گوێ بیستی ئەو بڕیارە دەبن بە محییەددین بەگ دەڵێن هەر لێرەوە دەنگ لە هاتنی هێزەکە بگێڕەوە، بەڵام دوای

---

(٦٤) م . ر . هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی دووەم، لەندەن، ١٩٩١، ل ١٨٠.

(٦٥) جەلال تەقی ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٩١ رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٥١

(٦٦) رفیق حلمی، هەمان سەرچاوە و لاپەرە

گفتوگۆیەکی زۆر لە سەر ئەوە ڕێك دەکەون کە چواردە سەربازەکە لە ژێر سەرکردایەتی نووری باویل ئاغا لە ڕەواندز بهێنیێتەوەو، محێیەددین بەگو ئەحمەد تەقیش بۆ نەهری بگەڕێنەوە. ئەحمەد تەقی سەبارەت بەو هەڵوێستو جەخت کردنە لە هێنانی هێزی تورك دەڵێ:"... ئینجا بزانن بێ مەعنایی‌و کردەوەی حاکمە سیاسیەکانی ئینگلیز لەگەڵ دۆستو هاوکارەکانی خۆیاندا گەیشتووە چی رادەیەك کە وای لەو کوردانەی کوردستانی جنوبی کرد بێ بە زۆر وا لە تورك بکەن لەشکری خۆیان بنێرن بۆ یارمەتی دانیان لە دەرپەڕاندنی ئینگلیزدا، بە رادەیەکی وا کە سەربازەکانی(محی الدین) بەگ وەك بارمتە گل بدەنەوە بۆ ئەوەی ناردنی مەفرەزەکە مـسۆگەر بکەنو مـنیـش بکەن بە(مـباشر) کە هەوڵی ئەوە بدەم مەفرەزەکە زوو بگات دیارە مەفرەزەیەکی سەد کەسی نرخێکی جەنگی ئەو تۆی نیەو گومانی تێدا نیە کە هەموو زەحمەتی جەنگو بە خێوکردنی شەڕ کەران هەر لە سەر ئەهالیەکە خۆی ئەبێ ئەمەیان هەر بۆ ئەوە کرد کە خەڵك بزانن گوایا حوکومەتی تورکیان لە پشتەو بەمە هانیان بدەنو مەعنەویەتیان بەرز بکەنەوە..."[٦٧]. لێرەدا دەتوانرێ بووترێ، جگە لە خراپی مامەڵەکردنی حاکمەکانی ئینگلیز، سۆزی ئایینییش ڕۆڵی خۆی هەبووە کە کەمالییەکان پروپاگەندەیان بۆ دەکرد، لەگەڵ لایەنگیری هەندێ لە کوردەکانی خواروو بۆ کەمالییەکان کە ئارەزووی هێنانەوەی دەسەڵاتی ئەوانییان دەکردو، لە دواتر بە جلخوار یان تورکخوا ناویان دەرکرد.

---

(٦٧) جەلال تەقی، سەر چاوەی پێشوو، ل ل ٥٢-٥٣.

ئەگەرچی محێیەددین بەگو ئەحمەد تەقی بە نیازی هێنانی پاشماوەی هێزەکە گەڕانەوە نەهری، بەلاّم گۆڕانکاری نێو سوپای تورك لە لایەكو، ڕاسپاردنی محیيەددین بەگ بە ئەركێكی سەربازی تازە لە لایەكیتردا، ماوەیەكیتریشی لە هێنانی هێزەکە بۆ ڕەواندز دواخست، تا ئەوکاتەی بڕیاری ئەوە درا هێزەکە بخرێتە ژێر سەرکردایەتی مەحموود فازڵەوە. کاتێکیش مەحموود فازڵ بە خۆیو هێزەکەیەوە ڕووی کردە ڕەواندز، ئینگلیزەکان شێخ محەمەدی باڵەكو محەمەد عەلی ئاغای جوندیانیان لێ هاندان تا ڕێگایان لێ بگرن، بەلاّم بە هاوێشتنی یەك تۆپ لە لایەن هێزەکەی تورك خۆیان نەگرتو بلاّوەیان لێ کردو تەسلیم بوون(٦٨).

بە هاتنی دەسەلاّتی تورکو بەپێی دەستووری ئەو کاتەی کەمالییەکان ئەنجومەنێکی میللی بۆ بەڕێوەبردنی ڕەواندز دامەزرا کە پێك هاتبوو لە:

- شێخ ڕەقیبی سورچی، سەرۆك
- ئەحمەد تەقی، جێگری سەرۆك
- ئەندامیەتی هەر یەك لە شێخ ئەمینی سەران، شێخ جەواد سەران، غفورخانی ناودەشتو خدری ئاغای سەرچیا.
- ئەحمەد بەگی بگۆك، قائیمقامی ڕەواندز
- نووری باویل ئاغا، قوماندانی جەندرمە
- شەوکەت ئەفەندی، سەرۆکی شارەوانی(٦٩).

---

(٦٨) م. ر. هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان، بەرگی دووەم، ل ١٧٣.

(٦٩) جەلال تەقی سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٥. تێبینی: لێرەدا جیاوازیەك بـەدی دەكرێت لە بەر ئەوەی ڕەفیق حلمی ئاماژە بۆ ئەندامیەتی باویل ئاغا، سەعید بەگ و ساڵح

ئەنجومەنی میللی لە ڕەواندز دوای ڕێکخستنی کارەکانی لە یەکەمین کاریدا لە تەمووزی ١٩٢١ هێرشی کردە سەر ناوچەکانی هەریرو باتاسو توانیان دەسەلاتی ئینگلیزەکانی تیایدا بکەنە دەرەوە[٧٠]. بە بیستنی ئەو هەواڵە کاریگەری کردە سەر ناوچەکانی دەورووبەری، ئەوەتە میرانی قادر بەگ حاکمی ئینگلیزەکان لە شەقلاوە بە نهێنی دەکەوێتە پەیوەندییەوە لەگەڵ هێزی ڕاپەڕینەکە لە ڕەواندز، فارس ئاغای زێباریش بۆ مەبەستی پیرۆزبایی لە شێخ ڕەقیب دێتە هەریرەوەو، شێخ ئەحمەدی بارزانییش سەردانی ڕەواندز دەکاتو بیست لە چەکدارانی خۆی لە ژێر سەرکردایەتی شەریف ناوێك جێ دەهێڵێو خۆی بەرەو بارزان دەگەڕێتەوە[٧١]، ئەوە لە لایەك، لە لایەکیتریش ناوچەکانی ڕانیەو دەورووبەری پشێوی تێکەوتو شەڕو پێك دادان لە نێوان هێزەکانی ئینگلیزو بابەکر ئاغا لە لایەكو هێزی هۆزەکانی ناوچەکە بە پاڵپشتی هێزی میللیی ڕەواندز لە لایەکیترەوە ڕوویدا[٧٢].

بەگ دەکات، بەلاّم ئاماژە بۆ ئەندامێتی خدر ئاغای سەرچیا ناکات. سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٥٢. هەروەها ڕەمزی قەزاز ئاماژە بۆ ئەندامێتی باویل ئاغا دەکات ، بەلاّم بۆ سەعید بەگ و سالّح بەگ ناکات . سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٢.

(٧٠) عەلی باویل ئاغا، بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا• د. ولید حمدی، کورد و کوردستان لە بەلّگەنامەکانی بەریتانیادا، وەرگێڕانی: موحەمەد نوری تۆفیق، چاپی دووەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ١٩٩٩، ل ١١٢.

(٧١) جەلال تەقی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٧.

(٧٢) عەلی ناجی کاکەحەمە ئەمین عەتتار و سیروان بکر سامی، ڕۆژنامەی پێشکەوتن، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ١٩٩٨،ل ٣١٨، پیشکوتن، ژمارە(٦٩) سالی دووەم ، ١٨ ئۆگستی ١٩٢١ ل ٤٠ ئیدمۆندس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٨١.

ئەوەی جێگای ئاماژە پێدان بێ، ئەو پشێوییە هاوکات بوو لەگەڵ مەسەلەی دەنگدان بۆ دەست نیشانکردنی فەیسەڵی کوڕی حوسێن(١٨٨٥-١٩٣٣) بە شای عیراق، وەلێ لە سۆنگەی ئامادەیی هێزی تورك لە ڕەواندزیدا، ئاکنجێیانی ناوچەکە نەیانتوانی لەو بارەوە هیچ هەڵوێستێك وەرگرن[٧٣]. بۆیە ئینگلیزەکانیش لە بەرانبەر ئەو پێشڕەوییەی هێزەکانی تورکو بۆ بە دەست هێنانی مەرامەکانیان دەستە وەستان ناوەستن، بەڵکو لە سەرەتا بە هێزی ئاسمانی دەکەونە بۆردومان کردنی ڕەواندزو ناوچەکانی دەورووبەری، ئینجا لە پاشان دەست بە هێرش دەکەن، ئەوەتە لە بروسکەیەکی کۆمیسیاری باڵا لە عیراق کە بۆ وەزیری موستەعمەرات ڕەوانەی کردوە دەڵێ: "... هێرشێکمان بە هاوکاری هێزە ئاسمانیەکان کرد لە ڕۆژی ٢٧ی کانوونی یەکەم، هێزەکانمان لە دوو فەوجو دوو پەلی پیادە، لە هێزەکانی(لیڤی)[٧٤] و هێزێکی پۆلیس لە هەولێر، کە هەموویان هەزار تفەنگێك دەبوون، ئەمڕۆ برووسکەیەکمان پێگەیشت تیایدا ئاگادارمان دەکاتەوە لە کشانەوەی هێزەکانی تورکو عەشایەری

---

(٧٣) د. محمد مظفر الادهمي، المجلس التاسيسي العراقي، الجزء الاول، دار الشؤون الثقافية العامة، الطبعة الثانية، بغداد، ١٩٨٩، ص ٩٦٠؛ السيد عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، الجزء الاول، الطبعة السابعة، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد، ١٩٨٨، ص ٥٩.

(٧٤) هێزی لیڤی، هێزێکی سەربازی بوون کە دەسەڵاتدارانی بریتانی لە شوێنی هێزی بەکارهاتوویان لە عێراق دایان مەزراند بوو بە مەبەستی کەم کردنەوە تێچوونی سەربازی خۆیان. ئەو هێزە کە لە بەشێك لە خەڵکی عێراقو ئاشوورییە ئاوارەکان پێك هاتبوون فەرمانیان لە ئەفسەرە ئینگلیزەکان وەردەگرت. د. کمال مظهر احمد، دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية، ص ٣٧.

سوورچی له باتاس‌و حەریرەوە بۆ ڕەواندز..."[75]. واتە بەم شێوەیە بریتانییەکان توانیان دەست بە سەر ئەو ناوچانە دا بگرنەوە.

بە هاتنەوەی محیەددین بەگ بۆ ڕەواندزو هێنانی هەندێ هێزو جبەخانەی‌تر هێزەکەی ڕەواندز گڕوتنیی زیاتری تێکەوت، ئەوە لە لایەك، لە لایەکی‌تریش لەولاوە کەمالییەکان کەوتنە زیاتر خۆ تەیار کردن بۆ گێڕانەوەی دەسەلاتیان بۆ ویلایەتی مووسڵ، هەر بۆیە مستەفا کەمال لە ۱ی شوباتی ۱۹۲۲ لە تەلەگرافێکی‌دا کە بۆ وەزیری بەرگری ڕەوانەی کردوە دەڵێ:" ئێستا لە پێشڤە چوونە سیاسیەکاندا دەفامرێتەوە کە فەیسەڵ خەریکە حکومەتێك لە عیراق دابمەزرێنێ، ئینگلیزەکانیش لە خۆ ئامادەکردن دایە بۆ ئەوەی موسڵ لە ژێر ماندێتی خۆی دابێ، ئیدی بۆ ئەوەی موسڵ رزگار بکەن، کە بەشێکە لە میثاقی نیشتمانیمان[76] دەبێ سوپا بەرەو ناوچەی ڕەواندز بنێرین"[77]. لە بەر ئەوە لە ۱۷ی مارتی ۱۹۲۲ ڕەمزی بەگیان وەکو

---

(۷٥) د. ولید حمدی، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ۱۲۷-۱۲۸.

(۷٦) میساقی نیشتمانی، دوای بەستنی کۆنگرەی سیواس لە ٤-۱۱ی ئەیلولی ۱۹۱۹ بە سەرۆکایەتی مستەفا کەمال، کۆنگرەکە بڕیارێکی دەرکرد کە لە شەش خاڵ پێك هاتبوو ئەمە لە دوایی بوو بە میساقی نیشتمانی بزاڤی ڕزگاریخوازی تورکی. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: حنا عزو بهنان، التطورات السياسية في تركيا ۱۹۱۹-۱۹۲۳، رسالة ماجستير، كلية الاداب، جامعة بغداد، ۱۹۹۰،ص ٦۰.

(٤)Republic of Turkiye, Chief- of Staff Publications, Turk lstiklal Harbi, Vol, Iv, Guney Cephesi(Ankara,١٩٦٦),p.٢٦٧ .

لە: پرۆفیسۆر د.میم کەمال ئۆقە، کرنۆلۆژیای مەسەلەی ویلایەتی موسل ۱۹۱۸-۱۹۲٦، وەرگێڕانی: سەلام ناوخۆش، چاپی یەکەم، چاپخانەی خەبات، دهۆك، ۲۰۰۰، ل۳٥. وەرگیراوە.

قائیمقام لە ڕەواندز دامەزراند[78]. کاتێکیش ڕەمزی بەگ لە کۆتاییی مایسی ١٩٢٢ گەیشتە ڕەواندز جەختی لەسەر هاتنەوەی هێزەکانی تورك بۆ ناوچەکانی هەولێرو کەرکوكو سلێمانی لە ماوەیەکی کورتدا کرد[79].

هەروەها کەمالییەکان بە مەبەستی گەیشتن بە مەرامەکانیان کەوتنە پەیوەندی کردن بە سەرۆك عەشیرەتو پیاوانی ئاینی ناوچەکەو لە ڕێگای پروپاگەندەی ئایینەوە توانییان سەرنجی زۆربەیان بە لای خۆیان ڕابکێشن، ئەوەتە لە وەڵامی نامەیەکیدا والی دیاربەکر کە بۆ شێخ عەبدولسەمەد زادەو شێخ عەبدوڕڕەحمانی سەران[80] ڕەوانەی کردووە دەڵێ:" ... وە بزانن بە زانینێکی(یەقین) کە سەرکەوتنی کۆتایی هەر بۆ موسڵمانان دەبێ وە ڕزگار دەبن لە صەلیبییەکان و بەکرێ گیراوە تێکشاوەکانیان. وە لە پێناوی ئەوەدا (ئۆزدەمیر بەگ)ی قائیمقامو ئەوانەی لە گەڵی دان دەنێرین بۆ لاتانو لە دواییدا هێزیتر ڕەوانە دەکەین بۆ ئەوەی بەشداریتان بکەنو

---

(٧٨) دیڤید ماکداول، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی یەکەم، ل٢٩٥• کریس کۆچیرا، سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٣.

(٧٩) أ. م. منتشاشفيلي، العراق في سنوات الانتداب البريطاني، ترجمة: د. هاشم صالح التكريتي، مطبعة جامعة بغداد، ١٩٧٨، ص ٣١٨.

(٨٠) شێخ عەبدوڕڕەحمانی سەران، ساڵی ١٨٨٠ لە بنەماڵەیەکی بەناوبانگ لە دۆڵی ئاکۆیان لە دایك بووە و بەشداری بەرگریکردنی ناوچەکەی کردووە لە دژی سوپای ڕووسەکان لە جەنگی یەکەمی جیهانی، هەروەها بەشداری زۆری شەڕەکانی دژ بە ئینگلیزی کردووە، دواتریش ڕۆڵێ کاریگەری بینیوە تا لە ساڵێ ١٩٦٠ کۆچی دوایی کردووە. طالب سەرانی، نامەی والی دیاربەکر بۆ (شێخ عەبدولڕەحمانی سەران)، گۆڤاری رواندز، ژمارە(٢) ، ڕەواندز، هاوینی ١٩٩٨، ل٥٥.

تەنسیقی لەگەڵ دا بکەن لە خودای بەرز دەپاڕێمەوە سەرتان بخات"[81].

کاتێکیش ئۆزدەمیر لە ناوەڕاستی حوزەیرانی ١٩٢٢ گەیشتە ڕەواندز دەبوو لە پلەیەکی نانەوەی کێشە و ئاژاوەی تەواو دابێتو نەخشەیەکی گرنگ بۆ هاندانی خەڵك لە ناوچەکەدا بگێڕێت، هەر بۆیە ڕای گەیاند کە ئەرکی گرتنەوەی سەر لە نوێی ویلایەتی مووسڵی لە ئەستۆ دایە[82]. کەچی لە نامەیەکیدا بۆ مستەفا کەمال دەڵێ:"هەر وەکو من تەماشا دەکەمو لێی وورد دەبمەوە، کوردی ئەو جێگایانە وەکو پێشوو نەماون، هەموو چاویان کردۆتەوە بۆنی ئازادیان کەوتۆتە دەماغەوە هەوای حکومەتیان لە مێشکدا دەجوولێتەوە، ئەگەر ئێمە بۆ ئەمانە ئیدارەیەکی سیاسی تەشکیل نەکەین، زۆر دووری دەبینم بتوانین وەکو پێشان بیانخەینەوە ژێر حوکمەوە، دەبینرێت کە لە هەموو لایەکەوە دەکۆشن بۆ ئەمە خۆیان لە ژێر حوکمی ئەو و ئەم ڕزگار کەن"[83]. بەلاّم لە پەیوەندی کردنو نامە گۆڕینەوەی دا ئۆزدەمیر لەگەڵ سەرۆك هۆزە کوردییەکاندا بە شێوازێکیتر گوزارشت دەکاتو دەکەویتە هاندانیان لە دژی ئینگلیزەکاندا. ئەوەتە لە نامەیەکیدا کە لە ٢٦ی حوزەیرانی ١٩٢٢ بۆ ڕەسوول ئاغای سەرۆکی هۆزی دزەیی ڕەوانەی کردووە دەڵێ:" ...

---

(٨١) طارق جامباز، وثيقة عمرها ٧٥عاماً تنشر لاول مرة رسالة جوابية من والي دياربكر الى الشيخ عبدالرحمن سراني عام ١٩٢٢، صحيفة خەبات، العدد (٨٤٦) ، ١٧/ تشرين الاول/١٩٩٧• طالب سەرانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٦.

(٨٢) ئیدمۆندس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٩٩.

(٨٣) مەلا ئەسعەد خەیلانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٠.

سوپاس بۆ خواوەند کە ئێمە هاتووینەتە ئەم ناوچەیە تا پێی هێزە دەرەکی‌یەکان کە لێرە حوکم دەگێرن، کورت بکەینەوەو ولاتە پیرۆزەکەمان رزگار بکەین بە یارمەتی خوا بە زوویی دەست بە رێکخستنی خەڵك بۆ بەشداری لە راپەرینێکی گشتی دەکەین"[٨٤].

ئۆزدەمیر بە زیرەکی‌و لێهاتووی خۆی رۆڵی کاریگەری گێرا لە راکێشانی سەرۆك هۆزەکان‌و خەڵکی ناوچەکە بۆ لای خۆی،هەر بۆیە ئەحمەد تەقی لەو بارەیەوە دەڵێ:" ئۆزدەمیر کە بە رەگەز لە چەرکەسەکانی(میسر) بوو، پیاوێکی چالاك‌و زیرەك‌و خوێندەوارێکی باش بوو، شارەزاییەکی تەواوی لە رەوشت‌و خووی کوردەکاندا هەبووو، لە دەستووری عەشایرا چاك ئەزانی، قسە خۆش‌و قسەزان‌و وووریا بوو، زۆر ئاقڵتر لەگەڵ سەرەك هۆزە کوردەکاندا ئەجوولایەوە، بۆیە بە پێچەوانەی حاکمە ئینگلیزەکان هەموویانی کردبوو بە ئەموستیلەو کرد بووینە پەنجەی خۆی" [٨٥]. هەروەها کەمال مەزهەریش لەو بارەیەوە دەڵێ:"... ئۆزدەمیر توانی لە نزیکەوە پێوەندی لەگەڵ ژمارەیەکی زۆری سەردارانی کورد دابمەزرێنێ، هەزارو یەك گفتی شیرینی درۆی دانێ..." [٨٦]. بۆیە دەتوانرێ بووترێ، ئۆزدەمیر یەکێك بوو لەو کەسایەتییە سیاسییانەی کە زیرەکانە ناخی کۆمەڵگای کوردەواری خوێند بۆوەو دەیزانی خاڵی دەستە بەرکردنیان

(٨٤) رۆبەرت ئۆڵسن، راپەرینی شێخ سەعیدی پیران١٨٨٠-١٩٢٥، وەرگێرانی: ئەبوبەکر خۆشناو، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، سلێمانی، ١٩٩٩، ل ل ٢٨٢-٢٨٤.

(٨٥) جەلال تەقی، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ٦٢-٦٣.

(٨٦) د. کمال مەزهەر، چەند لاپەرەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، ل ١٢٠.

له كوێیه، هەروەها ئاگاداری ئەوەش بوو كه سۆزی ئاینی چەند كاریگەرە بە سەر ئەو نەتەوە موسڵمانەوە. بۆیە سەرچاوەكان ئاماژە بۆ ئەوە دەكەن كه ڕۆژانە پێنج فەرزە قامەتی دەبەستو نوێژی دەكرد بە بەرچاوی خەڵكەوە[87].

شپرزەییی باری ئینگلیزەكان بە گشتیو بوونی ڕەواندز بە پەناگای نەیارانیان بە تایبەتی، ئینگلیزەكانی هەراسان كرد، بۆیە لە ١٠ و ١١ی تەمووزی ١٩٢٢ فڕۆكەكانیان بۆردوومانی ڕەواندزییان كرد[88]. هەروەها كاتێكیش كەریم بەگی فەتاح بەگی هەمەوەند كاپتن بۆندو كاپتن ماكنتی لە ڕۆژێكدا كوشت لەگەڵ سەید محەمەدی جەباری ڕووی لە ڕەواندز كرد، ئەوەندەیتر ئینگلیزەكانی ترساند[89]. چونكە لە ڕاستیدا هاتنی هێزێكیوا بە سەرۆكایەتی ڕێبەرێكی فیداكاری لە خۆ بوردوو بۆ ئۆزدەمیر سەركەوتنێك بوو كە ئاواتی بۆ دەخواستو بەختی ئەوی بۆ هانداںو بەهێز كردنو ڕاپەڕاندنی هۆزەكان دەجووڵاند[90]. كاتێكیش پشدەرییەكان پاڵپشتی خۆیان بۆ ئۆزدەمیر ڕەوانە كرد، ئۆزدەمیری هێنایە سەر بیری ئەوەی هێرش بكاتە سەر

---

(٨٧) احمد خواجه، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی یەكەم، ل ٨٣.

(٨٨) ئیدمۆندس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠٣• م. ر. هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان، بەرگی دووەم، ل ٢١٣.

(٨٩) دارا ئەحمەد كەریم بەگ، كەریم بەگی فەتاح بەگی هەمەوەند بەشێك لە مێژووی ڕزگاریخوازی گەلی كورد، چاپی یەكەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠١، ل ١٤٤

(٩٠) ئیدمۆندس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠٥• د. عثمان علی، دراسات في الحركة الكوردية المعاصرة ١٨٣٣-١٩٤٦ دراسة تاريخية وثائقية، الطبعة الاولى، مطبعة الثقافة، اربيل،٢٠٠٣، ص ٣٩٠.

ناوچەکانی ڕانیەو دەورووبەری، سەرئەنجام لە کۆتایی ئابی ١٩٢٢ لە قۆلی شاور[٩١] بۆ سەر دەربەندی ڕانیە بە سەرۆکایەتی ئاغاکانی پشدەرو، قۆڵی ناودەشت[٩٢] بۆ سەر شەهیدان[٩٣] بە سەرۆکایەتیی ئۆزدەمیر دەستیان بە پێشرەوی کردو لەگەڵ ئینگلیزەکان کەوتنە شەڕەوەو لە ناوچەکانیان دەرکردن[٩٤].

سەرکەوتنی ئۆزدەمیر لە ناوچەکانی پشدەر کاریگەری کردە سەر تورکخواکانی کۆیە، هەر بۆیە هاتن بەپیر داواکاری ئەوەوە کە ئۆزدەمیر هێزێك ڕەوانەی ئەوێ بکا، بەڵام لەگەڵ چوونی هێزەکە بۆ ڕۆژی دواتر فڕۆکەکانی ئینگلیز بۆردومانی کۆیەیان کردو خەڵکی شارەکەی هێنایە سەر ئەوەی داوا لە تورکەکان بکەن هێزەکانیان لە کۆیە بکەنە دەرەوە[٩٥].ئەوە لە لایەك، لە لایەکی‌تر ئەو سەرکەوتنەی ئۆزدەمیر زەنگی مەترسی بۆ ئینگلیزەکان لە سلێمانی لێداو لە ئەیلولی ١٩٢٢ چۆڵیان کردو ڕەوشی شارەکەیان بە شێخ قادری برای

(٩١) دۆڵی شاور: دەکەوێتە باکووری خۆرئاوایی شارۆچکەی ڕانیەی ئێستاکە.
(٩٢) دۆڵی ناودەشت: دەکەوێتە باکوور و باکووری خۆرهەڵاتی شارۆچەکەی ڕانیەی ئێستاکە.
(٩٣) دۆڵی شەهیدان: بە درێژایی دۆڵی ناودەشت دەکەوێتە باکووری خۆرهەڵاتی شارۆچکەی ڕانیەی ئێستاکە.
(٩٤) کریس کۆچێرا، سەرچاوەی پێشوو،ل ٧٥• جلال طالباني، کردستان و الحرکة القومیة الکردیة، الطبعة الاولی، دار الطلیعة، بیروت، ١٩٦٩، ص ٢١٦• میرزا محمد ئەمین مەنگوڕی، حقائقی بەسەرهاتی شێخ مەحمود لە پەنای ئیستقلالی کورددا، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٣،ل١٦.
(٩٥) طاهر احمد حویزی، مێژووی کۆیە، بەرگی دووەم، بەشی یەکەم، مطبعة نمیر، بغداد،١٩٨٤، ل١٤٩-١٥٠• مەسعود محەمەد، گەشتی ژیانم، چاپی یەکەم، ستۆکهۆڵم، سوید، ١٩٩٢، ل ٣٦.

شێخ مەحموود سپارد[٩٦]. بۆیە ئۆزدەمیر لە نامەیەکیدا بۆ شێخ قادر دەڵێ:" ئەبێ باش بزانن... بستێ جێ لەو خاکانەی کە لە(میثاقی میللی) مانا دانراوە لە ژێر چنگی بێگانەدا نابێ بمێنێتەوە. ئینجا من بۆ ئەوە هاتمە کوردستان کە ئەم (حەقیقەت)ە لە برا خۆشەویستەکانی سەر بە ئێمەو هاوپەیمانەکانمان تێ بگەێنم، تا وەك کوردەکانی برای دینو دۆستی دێرینمان نەبنە قوربانی سیاسەتی ئینگلیزە خائنەکانو بە هاندانی ئەوان کۆسپو تەگەرە نەهێنە ڕێگەمان ... لە بەر ئەوە کە سەرپاکی وولاتی(موصل) خراوەتە میثاقی میللی تورکەوە، هێزێکی خائینی وا بە بیرنایەت کە بتوانێو لە ناو سنوورەکانی میللی ئێمەدا فەرمان ڕەوائی بکا..."[٩٧].

ئینگلیزەکان لە ئاکامی ئەو تێکشکانە گورچو بڕەی کە دووچاری هێزەکانیان هاتبۆوە، بۆ ماوەی چەند هەفتەیەك کەوتنە بۆردوومان کردنی دێیەکانی(مەرگەو پشدەرو دۆڵی شاور)، کە سەرە ڕێگای هاموشۆی تورکخواکان بوو بۆ ڕەواندز، کە زەرەرو زیانێکی زۆری گیانیو ماڵی بە خەڵکی بێ سووچو تاوانی ناوچەکە گەیاند[٩٨]. هەر بۆیە کەمال مەزهەر لەو بارەیەوە دەڵێ:" ... بروا ناکەم ئەو ڕۆژگارە لە هیچ قوژبنێکی ولاتە ژێر دەستە فراوانەکانیان ئینگلیز بە ڕادەی کوردستان چەکی هەم جۆرو، بە تایبەتی فڕۆکەیان بەکار هێنابێت ..."[٩٩].

---

(٩٦) رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٨ • کریس کۆچێرا، سەرچاوەی پێشوو،ل ل ٧٤-٧٥.

(٩٧) رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ج٦، ل ٥٩٥.

(٩٨) حوسێنی مەدەنی، کوردستان لە ئیستراتیژی دەوڵەتان، بەرگی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٠، ل ٣٣٦.

(٩٩) چەند لاپەرەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، ل ١٢٠.

ئەڵبەتە ڕێگا چارەی ئینگلیزەکان بۆ لێدانو دەرکردنی تورکەکان لە ڕەواندزو ناوچەکە دۆزینەوەی کەسێك بوو تا بتوانن سوودی لێ وەربگرن، ئیتر لە ژێر پاڵەپەستۆی بوونی هێزی تورکو داواکاری زۆر هێنانەوەی شێخ مەحموود، لە کۆتایی ئەیلولی ١٩٢٢ شێخ مەحموودیان هێنایەوە لە سلێمانی کردیانەوە بە حوکمدار[١٠٠]. هەر چەندە شێخ مەحموود لە بەغدا بەڵێنی دەرکردنی تورکەکانی بە کۆمیسیاری باڵا دابوو، بەڵام نەچووە ژێر باری جێبەجێ کردنی ئەو بەڵێنەوە، لە بەر ئەوەی وا خرابووە مێشکیەوە کە تورکەکان ویلایەتی مووسڵ وەردەگرنەوە یان بە زۆری چەك دەیگێڕنەوە، ئەوە لە لایەکو، لە لایەکیتریش لە ڕۆژنامەکانی ئەورووپا بە گشتیو بریتانییەکان بە تایبەتی گەلی بریتانی داوای دەکرد هێزەکانی لە عیراقو کوردستان بکشێنێتەوەو خۆیان نەخەنە ژێر باری دارایی جەنگەوە[١٠١]. ئیتر لە ژێر ئەو کاریگەرییەو ناڕاستی ئینگلیزەکان لەگەڵی، شێخ مەحموود هەوڵی نزیك بوونەوەی دا لە ئۆزدەمیر، ئۆزدەمیریش ڕاستەوخۆو ناڕاستەوخۆ هەوڵی ڕاکێشانی شێخ مەحموودی دەدا، ئەگەر بزانیین لە کاتی هاتنەوەیدا بۆ سلێمانی لە نامەیەکیدا بۆ شێخ مەحموود وتوویەتی:"لەوە کە (مەفرەزەیەکی تورك)م ناردووەتە دەوری

---

(١٠٠) جرجیس فتح الله، المصدر السابق،ص ٢٥٩؛ جەعفەر عەلی ڕەسول، ناسیۆنالیزم و ناسیۆنالیزمی کوردی، چاپخانەی ڕەنج، سلێمانی، ٢٠٠٤،ل ٢٠٤؛ فواد عارف، مذكرات فواد عارف، تقديم و تعليق، د.كمال مظهر احمد، الجزء الاول، طبعة الاولى، مطبعة خەبات، دهۆك، ٢٠٠٠، ص ٣١.

(١٠١) رفيق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٦٢.

سلیمانی، زۆر تکام هەیە، خەیال نەفەرموون شتێکی خراپم بە دلا هاتبێ لە لایەن کردەوەیەك کە خوا نەخواستە لە وانە بێ لە ئێوەوە رووبدا، ئێمە هەر لە دەمێکەوە باسی راستیو یەك رەنگیو پاکیی ویژدانی ئێوەمان بیستوەو تێ گەیشتووین کە بەرامبەر بە دەولەتو میللەت(دەولەت و مییلەتی تورکی مەبەستە) پەیوەستەییەکی بە هێزو خۆشەویستییەکی بێڕیاتان هەیە. لە بەر ئەوە ناوی ئێوە (واتە شێخ مەحمود) لە دلو گیانی ئێمەدا جێگەیەکی بەرزو بەرێزی داگیرکردوە..."[١٠٢]. لێرەدا دەتوانرێ بووترێ، ئۆزدەمیر زیرەکانە هەولی داوە شێخ مەحموود بە لای خۆیدا ڕابکێشێتو لە دل پاکیو دلی سافی خۆیو تورکەکان دلنیای بکاتەوە، ئەگەرچی تا ئەو کاتەش هەلویستو سیاسەتی شێخ مەحموودی لا ڕوون نەبووە، لە بەر ئەوەی لە بەشێکیتری نامەکەیدا دەلێ:" ئێمە ئیتر بەلامانەوە ئەوەندە مەبەس نیە کە(مەفرەزە) کەمان بێتە ناو شاری سلێمانی یەوە یان نە؟ چونکە هاتنی ئێوە (واتا شێخ مەحمود) بۆ سەرکار لە رووی مەسلەحەتی دەولەتو غایەی نیشتمانییەوە، ئێمە (واتا بۆ تورك) بەسە ئینجا تانامەتان ئەگاو ئەو سیاسەتە کە بە تەمان لە سەری برۆن بۆ مان روون ئەکەنەوە مەفرەزەکەمان لەو جێگەیەدا ئەوەستێنین کە ئێستە لێیەتی ئەگەر بێتو ئێوە بە مەسلەحەتی بزانن تادەوری(رانیە)ش ئەیکێشینەوە"[١٠٣].

---

(١٠٢) هەمان سەرچاوە، ل ٥٦٥.

(١٠٣) سەرچاوە ی پێشوو ،ل ل ٥٦٥-٥٦٦.

جێگای ئاماژە بۆ کردنە هاتنی لە ناکاوی سمکۆی شکاك بۆ خوارووی کوردستان دوای تێك شکانی لە دەست تورکەکان وەرچەخانێکی نوێی لە ڕەوتی ڕووداوەکاندا پێك هێنا[١٠٤]، لە بەر ئەوەی لە لایەك مێجەر نۆئێلی خستە سەر بیری ئەوەی کە لەگەڵ سەید تەهای نەهری[١٠٥] و شێخ مەحموود یەکیان خاتو بیانکا بەگژ

---

(١٠٤) د. عثمان علي، المصدر السابق، ص ٤١٢• عەلا ئەدین سەجادی، مێژووی ڕاپەرینی کورد، چاپی یەکەم، چاپخانەی ئێران، سەقز، ١٩٩٦، ل ١٧١.

(١٠٥) سەید تەهای نەهری کوڕی شێخ محەمەد سەدیق کوڕی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری‌یە و لە ساڵی ١٨٩٢ لە دایك بووە، بە هۆی ئەوەی لە بنەماڵەیەکی شۆڕشگێڕ چاوی هەڵهێناوە ڕۆڵێکی کاریگەری لە بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردستان دا بینیوە بەر لە جەنگی یەکەمی جیهانی. دوای جەنگیش بە هۆی خزمایەتیانەوە لە گەڵ سمکۆی شکاك بە یەکەوە هەولی خۆیان خستۆتەکارو شۆڕشیان بە ڕووی حوکمەتی ئێران ڕاگەیاندووە تا ئەو کاتەی دەشکێن و پەنا دەهێننە بەر باشووری کوردستان. سەید تەها پەیوەندی بە ئینگلیزەکانەوە دەکات بە ئومێدی ئەوەی یارمەتییان لێوەربگرێت بۆ دروست کردنی دەسەلاتێکی هاوشێوەی شێخ مەحموود لە ناوچەکانی ڕەواندز کە سەرئەنجام لە ٩ی مایسی ١٩٢٣ بە قائیقامیەتی ڕەواندز ڕازی دەبێت و خزمەتێکی زۆری لایەنی ئاوەدانکردنەوەو ڕۆشنبیریو سیاسیی ناوچەکە دەکات تا ١٣ی تەشرینی دووەمی ١٩٢٨ لە سەر بانگێشتی ڕەزا شا دەچێتە تارانو لە ژێر پاڵەپەستۆی ئەوان لە ٢٩ی کانوونی دووەمی ١٩٢٩ دەست لە کارکێشانەوەی بۆ حوکمەتی عێراقی ڕەوانە دەکاتەوەو لە وێدا دەمێنێتەوە تا لە ساڵی ١٩٣٦ دەرمانخوارد دەکرێت. د. عەزیز شەمزینی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٠-١٥٦• حسین جاف، سەی تەهای شەمزینانی، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە (١٣٥) ئابی ١٩٩٥، ل ٩٢• ____________، بەڵگەنامەی بزووتنەوەی کورد، وەرگێڕانی: نەزەند بەگی خانی، گۆڤاری هیوا، ژمارە، (٧)، پایزی ١٩٩٠، ل ٣٢،

ئۆزدمیرا[١٠٦]، له لایه‌كی‌تریش سه‌ید ته‌ها بێ هاوكاری سمكۆ كه‌وته ڕێكه‌وتن له‌گه‌ڵ ئینگلیزه‌كان‌و به هێزێكی ١٥٠ كه‌سی له ناوه‌ڕاستی ته‌شرینی دووه‌می ١٩٢٢ هێرشی كرده سه‌ر ناوچه‌كانی ژێر ده‌سه‌ڵاتی ئۆزده‌میر، ئه‌گه‌رچی سه‌ید ته‌ها له شه‌ڕه‌كاندا سه‌ركه‌وتنی ته‌واوی به ده‌ست نه‌هێنا به هۆی باران بارینێكی زۆر له ناوچه‌كه‌دا، به‌ڵام توانرا ده‌ست بگرنه‌وه به سه‌ر ناوچه‌كانی ڕانیه‌و ده‌ورووبه‌ری‌دا له ژێر كاریگه‌ری هێزی ئاسمانی ئینگلیزه‌كاندا[١٠٧]. لێره‌شدا ده‌بێ ئاماژه بۆ ئه‌وه بكه‌ین كه ئه‌و هێرشانه هاوكات بوو له‌گه‌ڵ دانیشتنی نوماینده‌ی ئینگلیزه‌كان‌و كه‌مالییه‌كان له لۆزان، هه‌ر بۆیه وه‌زاره‌تی كۆلۆنیای بریتانی فه‌رمانی‌دا به كۆمیسیاری باڵا كه ئیتر هێرش نه‌كرێته سه‌ر سه‌نگه‌ره‌كانی تورك هه‌تا له ناو خاكی عیراقیش دابێت، به‌ڵام كۆمیسیاری باڵا ده‌ڵێت: خۆش به‌ختانه ئه‌و فه‌رمانه دره‌نگ گه‌یشت[١٠٨].

به هاتنی سمكۆ توركه‌كان به گشتی‌و ئۆزده‌میر به تایبه‌تی ترسی ئه‌وه‌یان لێ نیشت، نه‌كا بداته ته‌ك ئینگلیزه‌كان‌و هاوكارییان بكات. له به‌ر ئه‌وه‌ی به‌سری به‌گی قوماندانی جه‌بهه نامه‌یه‌ك ئاراسته‌ی ئۆزده‌میر ده‌كات‌و ده‌ڵێ:" سمكۆ كابرایه‌كی فێڵبازه به هۆی زرنگی

---

(١٠٦) ئیدمۆندس، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ٣٧٥• كریس كۆچێرا، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ل ٨٠.

(٦) ئیدمۆندس، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ل ٣٧٢• كریس كۆچێرا، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ل ٨٠• لونگریك، المصدر السابق، ص ٢٩٣.

(١) دیڤید ماكداول ، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، به‌رگی یه‌كه‌م، ل ٢٩٨.

خۆیەوە ئەو خەنجەرە کە هەڵیگرتووە بۆ کاتی خۆی ئەشاریتەوە... دەرکەوتنی سمکۆو لە ناو عەشایری کوردا بەم جۆرە گەورە بوونیو دەسەڵات پەیا کردنی بۆ (حکومەتیمیللی) ئیمە(واتا بۆ حکومەتی تورك) دەس نادا..." [109]. هەروەها کاتیکیش سمکۆ بەرەو سلیمانی بۆ لای شیخ مەحموود دەکەویتە ڕێ، ئۆزدەمیر دەکەویتە ئەندیشەیەکی گەورەوە، بۆیە لە لایەك فەوزی بەگ، ڕەمزی بەگو ئەحمەد تەقی ڕەوانەی سلیمانی دەکات [110]و، لە لایەکیتریش لەگەڵ کۆمەڵەی (کرکوك مدافعە حقوق جمعیتی) [111]دا دەکەویتە نامە گۆڕینەوەو دەڵێ:" ئەو نامانەی کە(سمکۆ) بۆ سەرەك عەشیرەتەکانی کوردی نارد بوو، لە ڕیگە کەوتە دەس ئیمە. بە ڕاستی (خیانەتو جنایەت) هەر ئەمەندە ئەبێ(سمکۆ) لەم نامانەدا ئەڵێ: بەو هیزانەوە کە لە هەولیرو سلیمانی پیکیەوە ئەنیم پەلاماری تورکەکانی(ڕەواندز) ئەدەم. ئیوەش بە خۆتانو عەشایرتانەوە بە ڕووالەت بۆ کۆمەکی تورکەکانیو یارمەتی دانی ئەوانن بچنە لای ئۆزدمیر بۆ ڕەواندز و بیگرن. دوای ئیوە منیش بە هیزەکەی خۆمەوە هەڵ ئەکوتمە سەر(ڕەواندز)و هەر زابتو عەسکەریکی کە لە وێ بێ ئەیانکوژینو شارەکە لە تورك پاك ئەکەینەوە ..." [112]. لیرەدا بە دیاردەکەویت کە

---

(١٠٩) رفیق حلمی، سەرچاوەی پیشوو،ل ٥٨٣.

(١١٠) احمد خواجە، سەرچاوەی پیشوو، ل١٤٦.

(١١١) ئەو کۆمەڵەیە لە کەرکوك لە لایەن ئەو کەسانەوە دامەزرابوو کە خۆیان بە تورك دەزانی. رفیق حلمی، سەرچاوەی پیشوو، ل ٦٠٨.

(١١٢) رفیق حلمی، هەمان سەرچاوە، ل ٦١٣.

سمكۆ بۆ مەبەستی ئەوە چۆتە سلێمانی تا هاوكاریو هەماهەنگی لە شێخ مەحموود وەربگرێتو لە هێزەكەی ئۆزدەمیر بدات هەر بۆیە لە نامەكەی دا بەردەوام دەبێتو دەڵێ:"... من لەو باوەڕەدام كە تا سمكۆ لە سلێمانی بێ هەرچی ئەكرێو یا بمانەوێ بیكەین، لە وانەیە سەر نەگرێو یا بە پێچەوانەی مەبەسی ئێمە، بێتە دی..."(١١٣). لێرەدا ڕای خۆمان دەخەینە تەك ئەو لێكۆڵەرەوەیەی كە دەڵێ:" دوور نی‌یە ئینگلیزەكان هەر خۆیان ئەو نامانەیان بە ناوی سمكۆوە نوسیبێو وێنەیەكیشیان بۆ ئۆزدەمیر ڕەوانە كردبێ تا نێوانی بە تەواوەتی لەگەڵ توركەكان تێك بچێتو لە كاتی چوونیشی بۆ سلێمانی سمكۆو شێخ مەحمود لە توركەكان دوور بخەنەوە" (١١٤). چونكێ ئینگلیزەكان لەو بارەیەوە دەستێكی بالاّیان هەبووە.

سەرچاوەكان ئاماژە بۆ ئەوە دەكەن كە سمكۆ لە دوای گەیشتنی بۆ سلێمانی بە پێچەوانەی ویستی ئینگلیزەكانو لە ژێر كاریگەری توركخواكان دەكەوێتە ڕێكەوتنو لە ڕێگای سنووری دەسەلاّتی ئۆزدەمیرەوە دەگەڕێتەوە ناوچەكانی سەر سنوور(١١٥). بەلاّم دەتوانرێ بووترێ، كە سمكۆ لە ژێر گوشاری جگەر گۆشەكەی (خەسرەو) كە دیل بوو لای توركەكان، لە لایەكو، دەست كەوتنەوەی خەزێنە دەست

---

(١١٣) رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦١٥.

(١١٤) محمد رسول هاوار، سمكۆ... ، ل ٥٩١.

(١١٥) عبدالرقیب یوسف و سدیق سالح، بیرەوەریەكانی ئەحمەدی حەماغای پشدەری، چاپخانەی ئازاد، سلێمانی، ٢٠٠١، ل ٩٨.

بە سەر گیراوەکەی لە لایەکی‌تردا، کەوتە ژێر کاریگەری تورکخواکانو لەگەڵ تورکان کەوتە ڕێکەوتن.

سەر ئەنجامی گفت‌وگۆی نێوان نوێنەری ئۆزدەمیرو شێخ مەحموود لە سلێمانی هەر دوولا دێنە ڕێکەوتن لە سەر ڕەوانە کردنی وەفدێك بۆ ڕەواندزو لە وێشەوە بۆ ئەنقەرە، هەر بۆیە شێخ مەحموودی حەفید، فایەق تاپۆ، فەتاحی ژن برای، ئەحمەد تەقی‌و ڕەفیق حلمی ڕەوانە کرد[116]. بەڵام لە کاتی چوونی نوماینەدەی شێخ مەحموود بۆ ڕەواندز ڕەوشی ناوخۆی ئەویٚ گرژی تێکەوتبوو بە هۆی ململانێی نێوان حاجی نەورۆز ئەفەندی، محەمەدعەلی ئاغای جوندیانی‌و شێخ محەمەد ئاغای وەلاٚش لە لایەكو نووری باویل ئاغاو شێخ ڕەقیب لە لایەکی‌تردا کە ئۆزدەمیر ڕۆڵی کاریگەری تیادا دەگێڕا[117].

ئیتر بە بیستنی ڕێکەوتنی شێخ مەحموودو تورکەکانو بیٚهیواییان لە هاوکاری کردنیان، ئینگلیزەکان لە دوو قۆڵەوە هێرشیان کردە سەر ڕەواندز، قۆڵی کۆیە بە سەرکردایەتی سەرهەنگ ڤنست کە مەبەستی دابڕانو دوورخستنەوەی شێخ مەحموود بوو لە تورکەکان، لەگەڵ قۆڵی سنوور بە سەرکردایەتی سەرهەنگ دوبس، بە هاوکاری لەگەڵ هێزی ئاسمانی چوونە پێشەوەو، ئۆزدەمیر بە بیٚ بەرگری لە ڕێگای سنووری ئێرانەوە هەلاٚتو لە ٢٢ی نیسانی ١٩٢٣ ئینگلیزەکان ڕەواندزییان

(١١٦) جەلال تەقی، سەرچاوەی پێشوو،ل ٥٧٠ ڕەمزی قەزاز، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٣.

(١١٧) ڕەمزی قەزاز، هەمان سەرچاوە، ل ل ١٥٣-١٥٤.

داگیرکردەوە[118]. ئەنجام ئینگلیزەکان بە هاوکاری لەگەڵ حکومەتی عیراق کە بە پرسو ڕای ئەوان بەڕێوە دەچوو کەوتنە بەڕێوەبردنی ئەوناوچانەوە[119]. بەمەش ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز پێی نایە قۆناغێکی نوێوە کە لە بەشی داهاتوودا باسی لێوەدەکەین.

هەواڵنامەی کتێب

---

(١١٨) د. محمد مظفر الادهمي، المصدر السابق، الجزء الثاني،ص ٥٤١ حەسەن ئەرفەع، سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٦٨ عەلی سەیدۆ گەورانی، لە "عەممان"ەوە بۆ" ئامێدی" گەشتێك بە کوردستانی باشووردا، وەرگێڕانی: تالیب بەرزنجی، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی ،٢٠٠٠، ل ٢٠٢ حوسێنی مەدەنی، سەرچاوەی پێشوو،ل ٣٥٨-٣٥٩.

(١١٩) ئەحمەد باوەر، ئۆزدەمیر و کورد، ل ٣٥.

بەشی دووەم

ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز لە ساڵانی ئینتیدابی بریتانی و قۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی عیراقدا

(١٩٢٣-١٩٣٩)

هەواڵنامەی کتێب

تەوەری یەکەم

دامەزراندنەوەی دەسەڵاتی ناوەندی لە ڕەواندز (١٩٢٣-١٩٣٢)

کۆنگرەی سان ڕیمۆ [١] لە ٢٥ی نیسانی ١٩٢٠ عیراقی خستە ژێر ئینتیدابی بریتانیاوە، بەڵام بە هۆی سەرهەڵدانی ڕاپەڕین لە ڕەواندزو نەمانی دەسەڵاتی ئینگلیزو هاتنی سوپای تورك کە لە پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد، ڕەواندزی لەو ڕژێمە دابڕیوە تا داگیر کردنەوە لە لایەن هێزەکانی بریتانی لە ٢٢ی نیسانی ١٩٢٣ وە.

دەست گرتنەوە بە سەر ڕەواندز لە لایەن هێزەکانی بریتانیا لە ڕۆژێك بەر لە دانیشتی دووەمین کۆنگرەی لۆزاندا، مشتومڕو گلەیی‌و گازاندەی زۆری خستە نێوان نوێنەری بریتانی‌و تورکی لە کۆنگرەکەدا، چونکە تورکەکان داگیر کردنەوەی ڕەواندزیان بە مایەی بێزاریی کورد و تورك لە قەڵەم دەداو بە دەرچوون لە ئاگر بەستی مۆدرۆسیان دەزانی [٢]، لە بەرانبەریشدا ئینگلیزەکان داگیرکردنەوەکەیان بە مافێکی ڕەوا لێکدەدایەوەو دژی هاتنەوەی دەسەڵاتی تورکی بوون بۆ ئەوێ [٣]. هەر بۆیە بێ گوێدانە ئەو گلەیی‌و گازاندانە دەسەڵاتدارانی

---

(١) کۆنگرەی سان ڕیمۆ ناوەکەی بۆ شاری سان ڕیمۆی ئیتالی دەگەڕێتەوە.

(٢)FOREGN OFFICE ٣٧١/٩٠٠٥,E٤٤٧٤, From Sir.H.Rumbold (Lausanne),٤May١٩٢٣,P٨٦ .

(٣)FOREGN OFFICE, ٣٧١/٩٠٠٥, Lord Curzon to Sir H.Rumbold (Lausanne), ٥ May١٩٢٣, P١٦٢.

بریتانی له عیراق به هاوکاری لەگەڵ حکومەتدا کەوتنە خۆ بۆ دامەزراندنەوەی دەسەڵاتی ناوەندیی له ڕەواندز دا، بۆ ئەو مەبەستەش له ٢٩ی نیسانی ١٩٢٣ نوێنەری کۆمیسیاری باڵا لەگەڵ ڕاوێژکاری وەزارەتی ناوخۆی عیراقی سەردانی ڕەواندزیان کردو لەگەڵ ناودارانو سەرۆك هۆزەکانی ناوچەکەدا کۆبوونەوەو بڕیاری ئەوەیان دا که ڕەواندز له ڕووی کارگێڕییەوە به لیوای هەولێر ببەسترێتەوەو قائیمقامی تیادا دابمەزرێ[٤].

ڕەواندز لای بریتانییەکان گرنگیو بایەخی خۆی هەبوو به هۆی شوێنە جیۆگرافییەکەی که کۆنترۆڵی ڕێگای سنووری باکووری ڕۆژهەڵاتی دەکرد، چونکی کۆنترۆڵ کردنی دەبووە بەر بەستێك له بەردەم جموجۆڵو پڕوپاگەندەی تورکەکان[٥]. ئەگەر بزانیین تا ئەو کاتەش تورکەکان پڕوپاگەندەیان بۆ ئەوە دەکرد که دەسەڵاتیان بۆ ولایەتی مووسڵ دەگەڕێتەوە. هەر بۆیە دەبوو ئینگلیزەکان له ناوچەکەدا دەسەڵاتێك دابمەزرێننو کەسێکیش تیایدا بکەن به فەرمانڕەوا له خۆیان نزیك بێتو جێگای متمانەی ئەوان بێت، لێرەشدا سەید تەهای نەهری چاکترینو شیاوترین کەس بوو بۆ فەرمانڕەوایی ناوچەکە له بەر ئەوەی له لایەك دەسەڵاتێکی فراوانی له ناوچەکەدا هەبووو جێگای ڕێزی خەڵکی دەڤەرەکە بوو، له لایەکیتریش دوژمنی سەر سەختی کەمالییەکان بوو. ئیتر ئەوە وای کرد که ئینگلیزەکان دوای پرس کردن به سەرۆك وەزیرانی حکومەتی

(٤) د.محمد مظفر الادهمي، المصدر السابق، ص ٥٢.
(٥) أ . م. مينتشاشيفيلي، المصدر السابق، ص ص ٣٢٦-٣٢٧.

عیراق، سەید تەهای نەهری لە ٤ی مایسی ١٩٢٣ بە قائیمقام لە سەر ڕەواندز دابمەزرێنن[٦].

بریتانییەکان بە مەبەستی پاراستنی ڕەوشی ئاسایشی ڕەواندز جگە لە هێزی سەید تەهاو سەردارانی ناوچەکە هێزێکی سەربازی ئاشوورییەکانیان لە دەڤەرەکەدا جێ هێشت بۆ ئەوەی هاوکاریو هەماهەنگی سەید تەها بکەن لە ڕێکخستنو داین کردنی ئاسایش تیایدا[٧]، ئەوە لە لایەك، لە لایەکیتریش لەگەڵ حکومەتی عیراقیدا کەوتنە ڕاوێژ کردن تا دەسەڵاتی سەید تەها جێگیر تر بکەن. چونکێ لە نامەیەکیدا پشکنەری کارگێڕی بریتانی لە ٩ی مایسی ١٩٢٣ کە بە زمانی عەرەبی بۆ سەید تەهای ڕەوانە کردووە دەڵێ:" بە پێی ئەو ڕاگەیاندنەی کە لە وەزارەتی ناوخۆوە لە بەغدا پێمان ڕاگەیەندراوە ئێوە کراون بە قائیمقامی شارۆچکەی ڕەواندز کە سەر بە لیوای هەولێرە. بۆ ئەوە پێویستە کاربەدەستانی دادگاو داراییو کارگێڕیو پۆلیس دامەزرێنن بە پێی ئەو بودجەی کە ڕەزامەندیی لە سەر کراوە،

---

(٦) د. ولید حمدی، سەرچاوەی پێشوو، ل١٤٣•• د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، ئامادەکردنی: عەبدوڵڵا زەنگەنە، بەرگی دووەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠١، ل٤٨٢.

(١)FORIGN OFFICE ٣٧١/٩٠٠٥,Telegram From the Acting High Commissioner for Iraq to the secretary of State for the Colonies,١١may ١٩٢٣,P.٦٦;

قسطنطين بيتروفيج ماتفيف بارمتى، الاشوريون و المسالة الاشورية في العصر الحديث، الطبعة الاولى، دمشق، ١٩٦٨، ص ٣٠•٩• کرێکار عبدالله حسين، کورد و ئاشوری، چاپی یەکەم، لە بلاوکراوەکانی بنکەی ئەدەبی گەلاوێژ، ئۆفسێتی داناز، سلێمانی، ١٩٩٨، ل ١٣٨.

وه دەسەلاٚتی ئەوەتان پێدراوه کە تا شەش هەزار ڕوپیە لە مانگێکدا خەرج بکەن بۆ مەبەستی دامەزراندنی دەزگاکانی حکومەتی عیراقی بڕیاردرا کە سێ هەزار ڕوپیەتان بۆ تەرخان بکرێت، دەربارەی دەسەلاٚتی دادگایتان لە ژێر گفتوگۆ دایە هیوادارین بەو زووانە لە مەش ئاگادارتان بکەین لەگەڵ هەندێ زانیاری تر کە پەیوەندیی بەوەزیفەکەتانەوە هەیە"(٨).

لە لایەکی دیکەدا مانەوەی کێشەی مووسڵ بە هەڵواسراوی لە دوای بەستنی پەیماننامەی لۆزان لە ٢٤ی تەمووزی ١٩٢٣ و چارەسەر نەکردنی لە کۆنگرەی قوستەنتینیە لە مایسی- حوزەیرانی٩٢٤ (٩)، کێشەکەی خستە بەردەم کۆمەڵەی گەلان لە ٦ی ئابی ١٩٢٤ دا، هەر بۆیە کۆمەڵەی گەلانیش بڕیاری پێکهێنانی لیژنەیەکیدا لە ٣٠ی ئەیلولی ١٩٢٤ تا ڕەوانەی ناوچەکەی بکا، سەرئەنجام لیژنەکە لە١٦ی کانوونی دووەمی ١٩٢٥ گەیشتە بەغداو دواتریش سەری لە مووسڵ و شارو شارۆچکەکانیتردا. فازڵ حوسێن لە بارەی ڕەواندزەوە دەڵێ:" لە

---

(٨) بڕوانە پاشکۆی ژمارە (٣) .

(٩) کۆنگرەی قوستەنتینییە لە ١٩ی مایسی ١٩٢٤ لە باڵەخانەی کۆنی عوسمانی بە ناوی قاسم پاشا لە ئەستەنبۆل لە نێوان نوماینەدەی بریتانی بە سەرۆکایەتی سێر برسی کۆکس کۆمیسیاری بالاٚی بریتانی لە عێراق و نوماینەدەی تورکی بە سەرۆکایەتی فەتحی پاشا سەرۆکی ئەنجوومەنی نیشتمانی تورکی گەورە بەسترا بۆ مەبەستی چارەسەر کردنی کێشەی ویلایەتی مووسڵ. ئەگەرچی کۆنگرەکە بەردەوام بوو لە کارەکانی تا ٢٤ ی تەمووزی ١٩٢٤ بەلاٚم چارەسەری کێشەکەی پێنەکرا و خستیە بەردەم کۆمەڵەی گەلان. بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ ناوەڕۆکی کۆنگرە کە بڕوانە: بیار مصطفى سيف الدين، السياسة البريطانية تجاه تركيا واثرها في كوردستان ١٩٢٣-١٩٢٦، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية، اربيل، ٢٠٠٤، ص ١٦١ وما بعدها.

مەرکەزی ڕەواندز کە دانیشتوانێکی دواکەوتووی تێدا بوو زۆربەی ئەوانەی پرسیاریان لێکرا مەیلیان بە لای عیراق دابوو"[١٠]. هەروەها ڕۆژنامەی(ئەل ئیستقلال)یش لە دوو ژمارەی خۆیدا بیروڕای خەڵکی ڕەواندز بلاّوەدەکاتەوە کە وتویانە:" مووسڵ بەشێکە لە عیراق و جیاناکرێـــتەوە وە ناشێ عیراق بە بێ ئەو بژی" و " ئێمە فەیسەڵــی یەکەمان هەڵبژارد کە لە نەوەی پێغەمبەرمانە، وە خۆمان بە عیراق بەستایەوە کە بەشێوەیەکی وا هێزێك نەبێت لێکمان بکاتەوە، ئەگەر تورك ویستی دەست بگرێت بە سەر شارۆچکەکەمان ئێمە ئامادەیین کە پارێزگاری بکەین هەتا دوا توانامان ..."[١١].ئەوە سەرەڕای ئەوەی کە مەعروف چیاووکـــ[١٢] وەکو کەسایەتییەکی

(١٠) د. فاضل حسین، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦٢.

(١١)جريـدة الاسـتقلال(الموصـل)، العـددان(٩/ ٢/ ١٩٢٥،٢٧/ ٢/ ١٩٢٥). لــە: د. عبدالامير هادي العكام، الحركة الوطنية في العراق١٩٢١-١٩٣٣، مطبعـة الاداب، النجف الاشرف، ١٩٧٥، ص ص ١٩٧-١٩٨. وەرگیراوە .

(١٢) مەعروف چیاووکـــ ، ناوی تەواوی مەعروف کوڕی عەلی ئەسغەر ئەفەندی کوڕی حاجی مەولوود ئەفەندی یە، دایکی ئامینە خان لە بنەماڵەی بابانەکانە، بە ئەسڵ خەڵکی دێی سرێشمەی سەر بە ناوچەی ڕەواندزە و لە دایك بووی ســاڵی ١٨٨٥ ە ، خوێندنی سەرەتایی و ڕوشدیەی لە بەغدا تەواو کردووە دواتر بۆ مەبەستی خوێندن ڕووی کردۆتە ئەستەنبۆل و بڕوانامەی بەکالۆریۆسی لە کۆلیــژی مــاف بــە دەســت هێنــاوە. لەگــەڵ ڕاگەیانــدنی دەســتووری عوسمــانی١٩٠٨ دەچــێتە ڕیــزی حزبــی ئازادیخوازی عوسمانی و گەلێك گوتار لە ڕۆژنامــەکانی ئــەو کاتــە دەنووســێ، دوای گەڕانەوەشی بۆ بەغدا لە ١٩١٢ ڕۆژنامەیەك بە نــاوی(ئــەلحقوق) لــە بەغــدا بــە زمانی عەرەبی دەردەکات. ئینجا لەگەڵ سەرهەڵدانی جــەنگی یەکــەمی جیهــانی بەشدار دەبێت و سەرئەنجام دیل دەکرێت و ڕەوانەی ولاّتی بۆرما دەکرێـت. لـە پـاش جەنگیش کە دەگەڕێتەوە ڕۆڵێکی کاریگەر دەگێرێت و دەبێتە ئەندامی ئەنجومــەنی

ناوچەکە دەنگی خۆی خستۆتە پاڵ دەنگی ئەوانەی کە مووسڵ یان بە بەشێکی جیانەکراوە لە عیراق داناوە[(١٣)].

کاتێکیش لیژنەکە گەڕایەوە بۆ مەبەستی چارەسەرکردنی کۆتاییو دوا بڕیاری کۆمەڵەی گەلان، حکومەتی عیراقی لە ٢٠ی ئابی ١٩٢٥ بۆ مەبەستی بە دواداچوونی چارەسەرکردنی کێشەکە بڕیاریدا کەوا وەفدێك ڕەوانەی کۆمەڵەی گەلان بکا بە سەرۆکایەتی ناجی سویدی (١٨٨٢-١٩٤٢) وەزیری دادو ئەندامیەتی هەریەك لە جەعفەر عەسکەری(١٨٨٥-١٩٣٦) نوێنەری سیاسیی عیراق لە لەندەنو بەتریك یوسف عەمانۆئیل ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەرانو ئەرشەد عومەری نوێنەری مووسڵو ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی نوێنەری هەولێر، بەڵام نە ئەنجومەنی نوێنەرانو نە باوەڕپێکراوی کۆمیسیاری بریتانی لە عیراق بەو بڕیارەی حکومەت ڕازی نەبوون. چونکێ باوەڕپێکراوی کۆمیسیاری بریتانی لە نامەیەکیدا کە ئاراستەی

نوێنەران و دواتریش ژمارەیەك پلەو پایەی کارگێڕی وەردەگرێت تا خانەنشین دەکرێت. چیاووك لە ٢١ی کانوونی دووەمی ١٩٥٨ لە بەغدا کۆچی دوایی دەکات و لە سەر وەسیەتی خۆی لاشەکەی دەهێننەوە هەولێرو بە خاکی دەسپێرن. بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ ئەو کەڵە پیاوە بڕوانە: د. ئیسماعیل شوکر ڕەسول، مەعروف چیاووك ١٨٨٥-١٩٥٨ لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویە، گۆڤاری زانکۆ، ژمارە (٢٢) ، ئابی ٢٠٠٤، ل ل٥ – ٢٦• کەریم شارەزا، لە کەسایەتییە ناودارەکانی هەولێر مافپەروەر و کارگێڕی و نووسەر و کورد پەروەر مەعروف جیاووك ١٨٨٥-١٩٥٨، گۆڤاری هەولێر، ژمارە (٢)، بەهار ١٩٩٩، ل ل١٨٣-١٩٩• احمد جمال جیاووك، معروف جیاووك في دائرة الضوء، مجلة زاگروس، العدد (١٤)، ٢٧ کانون الثاني ١٩٩٩، ل ٧٢.

(١٣) معروف جياووك، القضية الكردية، مطبعة الاستقلال، بغداد، ١٩٢٥، ص ٢٢.

مەلیك فەیسەڵی كردووە وتوویەتی:" ... من ڕازی نەبووم لە سەر دانانی ئەرشەد عومەریو ئیسماعیل ڕەواندزی ، ئەرشەد من لێی بە گومان بووم كە نوێنەری توركی لە جنێف بە لای خۆیانی كێش بكەنو، ئیسماعیلیش گەنجەو بۆ ئەوكارە دەست نادا ..." [١٤].

وێڕای دانانی سنوورو بەستنی پەیمانی عیراقی توركی بریتانی لە ٥ی حوزەیرانی ١٩٢٦[١٥] و یەكخستنی هەوڵی دەوڵەتە هاوسێیەكان كە یەكێك لە ئامانجەكانیان بنەبڕكردنی بزاڤی ڕزگاریخوازی كوردستان بوو. بەڵام ئەمجارەیان شۆڕشگێران هەوڵیاندا بە شێوازێكی تۆكمەتر بێنەوە مەیدان. هەر بۆیە ئەو سەركردە كوردانەی باكووری كوردستان كە لە ئەنجامی سەرنەكەوتنیان لە شۆڕشی ١٩٢٥[١٦] ئاوارەی پارچەكانیتری كوردستان ببوون، دەكەونە پەیوەندییەوە لەگەڵ هەندێ لە ئەفسەرو پلەداری كورد لە ناو حكومەتی عیراقیدا وەك سەید تەهای نەهری لە ڕەواندزو محەمەد

(١٤) عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارت العراقية، الجزء الثاني، الطبعة السابعة، دار الشؤون الثقافية العامة((أفاق عربية)) بغداد، ١٩٨٨ ص ص ٧٩-٨٠.

(١٥) پەیمانی ١٩٢٦ دوای بڕانەوەی كێشەی ویلایەتی مووسڵ لە نێوان عێراق و توركیاو بریتانیا بەسترا بۆ مەبەستی چارەسەر كردنی كێشەكانی كە لە نێوانیان دا بە هەڵواسراوی مابۆوە بە تایبەت كێشەی نەوت. بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ ناوەرۆكی پەیماننامەكە بڕوانە: د. فاروق صالح العمر، المعاهدات العراقية – البريطانية و اثرها في السياسة الداخلية ١٩٢٢-١٩٤٨، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٧٧ ،ص١٣٩ ومابعدها• بيار مصطفى سيف الدين، المصدر السابق، ص ٢٦١وما بعدها.

(١٦) بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ شۆڕشی ١٩٢٥ بڕوانە: ڕۆبەت ئۆڵسن، سەرچاوەی پێشوو.

ئەمین ڕەواندزی[(١٧)]، ئیسماعیل حەققی شاوەیس[(١٨)] و مەعروف چیاووك لە مووسڵدا، تا بە یەکەوە نەخشەو پلانی ئەوە دابڕێژن و

---

(١٧) محەمەد ئەمین ڕەواندزی کوڕی مەلا حەسەنی ڕەواندزییە و ناسراوە بە ئەمین ڕەواندزی، لە ساڵی ١٨٩٨ لە ڕەواندز لە دایك بووە و هەر لەوێ خوێندنی سەرەتایی تەواو کردووە، ئینجا کۆلێژی سەربازی تا لە ساڵی ١٩٢٢ لە سوپای عێراقی پلەی مولازمی دووەمی وەرگرتووە و هەر لەو ساڵەدا لەگەڵ چەند ئەفسەرێکیتر بەشداری لە حوکمەتی شێخ مەحموود کردووە وانەی مەشقی سەربازی لە یەکێك لە قوتابخانەکانی سلێمانی وتۆتەوە، ئەمین ڕەواندزی ڕۆڵی کاریگەری دیوە لە بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردستاندا تا لە ساڵی ١٩٤٦ خانەنشین کراوە. لە ٧ی تەشرینی دووەمی ١٩٥٥ بە نەخۆشیەکی گران کۆچی دوایی کردووە و لە گۆرستانی(باب المعظم) لە بەغدا نێژراوە. بەلاّم وسییەتەکەی نەهاتۆتە جێ کە داوای کردبوو لە سەر یەکێك لە چیایەکانی ڕەواندز بیشارنەوە. عەبدوڵلاّ زەنگەنە، ژیانەوە و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسی کوردیدا١٩٢٤-١٩٢٦، دەزگای چاپ و بلاّوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠١، ل ل ٤٨-٤٩" کەمال رەئوف محەمەد، پەڕەیێکی وونی ڕۆژنامەنووسی کوردی یەکەم ڕۆژنامەی هەولێر، گۆڤاری کاروان، ژمارە (٤٨)، ئەیلولی ١٩٨١، ل ل ٧٤-٩٥• ئەمین چاوڕەش رەواندزی، مرۆڤی نیشتمان پەروەر و ڕۆژنامەنووس ئەمین ڕەواندزی، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە (٦٧٥) لە ٣ ی ئایاری ١٩٩٤.

(١٨) ئیسماعیل حەققی شاوەیس، ناوی تەواوی ئیسماعیل حەققی عەلی ڕەسووڵ ئەحمەد ئاغایە و لە ساڵی١٨٩٤ لە مووسڵ لە دایك بووە، سەرەتا لە حوجرە خوێندوویەتی و لە دواتریش چۆتە قوتابخانەی ڕوشدیەی عەسکەری لە سلێمانی کە لە ساڵی ١٩٠٤ خوێندنی تیایدا تەواو کردووە، ئینجا بۆ درێژەدان بە خوێندن دەچێتە بەغدا لە وێشەوە بۆ ئەستەمبۆل تا قوتابخانەی جەنگیی تەواو دەکات و دەبێتە ئەفسەری سوپا و پلەی مولازمی دووەمی وەرگرتووە. ئەو کەڵە پیاوە ڕۆڵێکی کاریگەری گێڕاوە لە بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردستان تا لە ١٢ی مایسی ١٩٧٦ لە نەخۆشخانەی سلێمانی کۆچی دوایی کردووە. بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ خەباتی ئەو کەڵە پیاوە بڕوانە: دڵشاد مەحموود عەبدوڕڕەحمان، ئیسماعیل حەققی شاوەیس (١٨٩٤-١٩٧٦) توێژینەوەکی مێژوویە((لە بارەی چالاکییە رامیاری و

تۆڵەی قوربانیانی شۆڕشی ١٩٢٥ی باکووری کوردستان بکەنەوە[١٩].
هەر بۆیە شێخ مەهدی برای شێخ سەعیدی پیران لە نامەیەکیدا لە ١٩ی حوزەیرانی ١٩٢٦ کە بۆ ئەمین ڕەواندزیو مەعروف چیاووك ڕەوانەی کردووە داوای هاوکاری چەكو تفاقو پێداویستی جەنگیو چەند ئەفسەرێکییان لێدەکات، بەلاّم لە بەر ئامادەنەبوونی ئەمین ڕەواندزی یەکێکیتر هەڵدەستێ بە کارەکەو لە وەلاّمدا لە ٢٢ی تەمووز هەندێ لە داواکاریەکانی بۆ ڕەوانە دەکات[٢٠]. کە ئەمەش جەخت لە سەر یەکڕیزیو گیانی هاوکاری نێوان شۆڕشگێرانی کوردستان دەکات کە هەموویان یەك ئامانجیان هەبووە. ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەدا ئەوەی لێرەدا جێ سەرنجە ئەوەیە کە ئەمین ڕەواندزی لەم مانگەدا بە سەردانێك دەچێتەوە ڕەواندزو هاوکاتیش هەریەك لە شێخ عەلی کوڕی شێخ سەعیدی پیران، سەید عەبدوڵلاّی کوڕی شێخ عەبدولقادری نەهری، ئیسماعیل بەگی ڕەواندزیو شێخ سەدیقی برای شێخ ئەحمەدی بارزانی هاتوونە ئەوێ[٢١]. بۆیە دەتوانرێ

ڕۆشـنبیرییەکانییەوە))، چـاپی یەکـەم، بەڕێوەبەرایـەتی چـاپخانەی ڕۆشـنبیری، هەولێر، ٢٠٠٤.

(١٩) د. عبدالفتاح علی یحیی البوتاني، وثائق عن الحركة القومیة الكوردیة التحرریـة ملاحظات تاریخیـة و دراسـات اولیـة، الطبعـة الاولی، مطبعـة وزارة التربیـة، اربیـل، ٢٠٠١، ص٦٦٩• ڕەفیق ساڵح، گۆڤاری دیاری کورستان، دەزگـای چـاپ و پەخشـی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠١، ل ٩١.

(٢٠) د. عبـدالفتاح علـی یحیـی البوتـاني، وثـائق عـن الحركـة القومیـة الكوردیـة التحرریة، ص ص ٦٧١-٦٧٥.

(٢١) زاری کرمانجی، ژمارە ٢ ، ١٢ ذی العقدة ١٣٤٤، ل ٢٠، سەرچاوەی پێشوو.

بووترێ، که هاتنی ئەوانە لە یەك کاتدا بۆ ڕەواندز دوورنیـیە بۆ ئەوە بوو بێت تا بیروڕای خۆیان سەبارەت بە هاوکاری‌و هەماهەنگی شۆڕشگێرانی باکووری کوردستان لەگەڵ سەید تەها تاووتوێ بکەن. چونکێ شێخ مەهدی لە دوابەشی نامەکەیدا داوای ئەوە لە ئەمین ڕەواندزی دەکات کە زانیاری دەربارەی کوڕەکانی شێخ سەعیدو سەید تەهاو شێخی بارزانی بۆ ڕەوان بکات[22].

جێگای ئاماژە بۆ کردنە پەناهێنانی سمکۆی شکاك لە تەشرینی یەکەمی ١٩٢٦ بۆ ڕەواندز جارێکی‌تریش دەسەلاّتی ناوەندی لە ناوچەکە کردە دەرەوە، چونکێ بە هاوکاری‌و هەماهەنگی سەید تەهای نەهری‌و خەڵکی ڕەواندز توانی دەست بە سەر ناوچەکەدا بگرێ‌و دەسەلاّتی ناوەندی تیایدا نەهێڵێ[23]. لێرەشدا لە ڕاپۆرتێکی بریتانیدا هاتووە:" ... دەوروبەری کۆتایی مانگی تەشرینی یەکەم سمایل ئاغای سەرەك هۆزی شوکاك کە بە سمکۆ ناسراوە دژی حکومەتی ئێران شۆڕشی بەرپا کرد، ... خۆی‌و صەد کەس لە پیاوەکانی پەنایان هێنایە بەر عیراق دوای ئەوەی لە ڕێگەی تورکیاوە

---

(٢٢) د. عبدالفتاح علی يحيى البوتاني، وثائق عن الحركة القومية الكوردية التحررية، ص٦٧٣.

(٢٣) عەلائەدین سەجادی، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ١٧٥-٩٧٦• صالح محمد امين، کورد و عەجەم ((مێژوی سیاسیی کوردەکانی ئێران))، چاپی یەکەم، بێ‌شوێنی چاپ، ١٩٢٩، ل ٣٩١• ياسين خاليد حسن، كردستان الشرقية دراسة في الحركة التحررية القومية فيما بين الحربين ١٩١٨-١٩٣٩، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية الاداب جامعة صلاح الدين / اربيل، ١٩٩٥، ص ١٣٢.

نزيك نەهری سنووری بڕیو هاتە ڕەواندزی سەر بە هەولێر"[٢٤]. ئەنجام حکومەتی عیراقی کەوتە هەلپەی ئەوە کە هێرش بکاتە سەر ناوچەکەو سمکۆی لێبکاتە دەرەوە، بەڵام لەگەڵ سەرنەکەوتنی لە هێرشەکانی ڕازی بوو کە سمکۆ لە ناوچەکانی دەورووبەری ڕەواندز بمێنێتەوە[٢٥].

بە پەنابردنەوەی سمکۆ بۆ سنووری تورکیا لە مایسی ١٩٢٨ جارێکی‌تر هێزەکانی حکومەتی تورکی تەنگەتاویان کردو سمکۆ گەڕایەوە ئەو شوێنانەی کە لە سنووری عیراقدا لێ بوو، ئەمەش مەترسی زیاتر بۆ هەموو لایەك پەیدا کرد هەر بۆیە عەلائەدین سەجادی لەم بارەیەوە دەڵێ:"... مەندوبی سامی بەغدا سەیری کرد ئەگەر((سمایل ئاغا)) بەمجۆرە لە سەر ئیش بڕوا، ئارەزووەکانی ئەوو تەونەکانی هەموو تێك ئەچن!. ئەمجا هێنای حکومەتی عیراقی هەڵخراپ بۆ ئەوە کە لەگەڵ حکومەتی ئێرانا قۆڵ بکەن بە قۆڵی یەکا بۆ لە ناو بردنی((سمایل ئاغا))!. لە عەینی وەختا ئەمانەی هەموو کردو هەر دوو حکومەتەکە بە جارێ کەوتنە پەلاماردانی سمکۆ، ((سمکۆ)) لە پاش شەڕێکی زۆر دیسان گەڕایەوە بۆ خاکی تورکیا"[٢٦].

لێرەدا دەتوانرێ بووترێ، هاتنی سمکۆ بۆ ڕەواندزو دەورووبەریو مانەوەی بۆ ماوەیەك لەوێدا، دەسەڵاتی ناوەندی لە ناوچەکەدا

---

(٢٤) د. کەمال مەزهەر، چەند لاپەرەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، ل ١٢١.

(٢٥) عبدالرزاق الحسني ، تاريخ الوزارات العراقية، الجزء الثاني، ص ص ١٩٣-١٩٤.

(٢٦) عەلائەدین سەجادی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٦.

نەهێشتووەو لەگەڵ ئەوەشدا مەترسیو دڵە ڕاوكێیەكی زۆری بۆ هەر دوو حكومەتی عیراقو ئێرانو دەسەڵاتدارانی بریتانی لە ناوچەكەدا دروست كردووە، هەر بۆیە بە هەموو لایەك هەوڵی خۆیان خستۆتە گەڕو هاوكاری یەكترییان كردووە. هەروەها لە دواتریش هەوڵی ئەوەیان داوە كە دەستی ئەو هاوكاریو هەماهەنگییەی سمكۆ لە باشووری كوردستان بە گشتیو ڕەواندز بە تایبەتی ببڕن كە سەید تەهای نەهری داینەمۆی ئەو هاوكارییە بووە. چونكێ ئەگەر تەماشا بكەین سەید تەهای نەهری لە ماوەی قائیمقامیەتی لە ڕەواندز دا ڕۆڵێكی كاریگەری لە بزاڤی ڕزگاریخوازی كوردستان دا بینیوە، جگە لە هاوكاری بۆ پەناهەندانی شۆڕشی ١٩٢٥ و یارمەتی دانی سمكۆ، لەگەڵ هەندێ گەورە پیاوانیتری كورد پەیوەندی بە شۆڕشگێران لە ئاراراتیشەوە كردووە[٢٧]، هەر بۆیە لە دواتر فێڵێكیان بۆ سەید تەها نایەوەو كەوتە داویەوە. لەو بارەیەوەش عەزیز شەمزینی دەڵێ:"سیاسەتی بریتانیا بە ناوەڕۆك لەگەڵ بەرژەوەندییەكانی گەلی كورددا ڕێك نەدەكەوت. هەڵسوڕێنەرانی سیاسەتی ئیمپریالیستیی بریتانیا لەو بڕوایەدا بون كە بۆ ئەنجامدانی سیاسەتی ناوخۆیان دەبێ بەشێكی رابەرانی كورد لە ناو بەرن. یەكێ لەوانەش كە بڕیاری لە ناوبردنی درا سەید تەها بوو، لە بەر ئەوە ئینگلیزەكان پەنایان بردە بەر ڕەزا شاو هەر بە فیتی ئەوانیش ڕەزا شا ناردی بە شوێن سەید تەها دا و داوای لێ كرد سەری لێبدا بەو بیانوەی گوایە دەیەوێ دوایی

---

(١)E.O.٣٧١/١٣٠٣٢.Teleg.Secret.No.S.O.١٥٨٧, Baghdad.July١٠, ١٩٢٨

Secretariat of H.C.toCol.o :لە.

د. عثمان علی، المصدر السابق، ص ٥٢٧. وەرگیراوە

به گیروگرفتەکانی سەر سنوری عیراقو ئێران بێنیٚو ئەو مەسەلانە ساغ کاتەوە کە پەیوەندیيان بە موڵکی تايبەتی سەيد تەهاوە هەيە کە بەشێکی لە چوار چێوەی سنووری ئێران دابوو"[٢٨]. ئیتر سەيد تەها لە سەر بانگهێشتی ڕەزا شا لە ١٣ی تەشرينی دووەمی ١٩٢٨ بە سەردانێك دەچێتە تارانو لە ژێر پاڵەپەستۆی دەسەڵاتدارانی ئێران لە وێدا دەمێنێتەوەو لە ٢٩ی کانوونی دووەمی ١٩٢٩ دەست لە کار هەڵگرتنی خۆی لە قائیمقامیەتی ڕەواندز بۆ حکومەتی عیراقی ڕەوانە دەکاتەوە[٢٩].

شیاوی باسە، پێشتر ئاماژەمان بۆ بەشداری کردنی چەکدارانی شێخ ئەحمەدی بارزانی (١٨٩٢-١٩٦٩) لە ڕاپەڕینەکەی ڕەواندزو یەکخستنی هەوڵەکانیان بۆ یارمەتی دانی پەنابەرانی خەباتگێڕی شۆڕشی ١٩٢٥ی باکووری کوردستان کرد. بەڵام ئەگەر بێتو تەماشا بکەین یارمەتی ئەو دوو ناوچەیە بۆ یەکتر هەر بەوەندە ناوەستێتەوە. ئەوەتە لە کاتێکدا کە ئەحمەد بەگی بگۆك سەرۆکی عەشیرەتی باڵەکی لە ناوچەکانی ڕۆژئاوای ڕەواندز پشێوی دەنێتەوە هێمنیو ئاسایش تێك دەدات هێزێکی لیڤی دوای دەکەوێتو، لە تەشرينی دووەمی ١٩٢٧ پەنا بۆ شێخ ئەحمەد لە بارزان دەبات[٣٠]. ئەوە لە لایەك، لە لایەکیتردا ڕاپۆرتێکی بریتانی لە ٢٤ی کانوونی یەکەمی ١٩٢٩ ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە یەکێك لە پیاوەکانی شێخ ئەحمەد بە

(٢٨) عەزیز شەمزینی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٦.

(٢٩) زاری کرمانجی ، ژمارە (١٨)، ٢٧ ی ئازاری ١٩٢٩، سەرچاوەی پێشوو.

(٣٠) پیٚرەش، العراق دولة بالعنف، مطبوعـات کردلوجيـا رقـم ٢، ١٩٨٦ ، ص ص ٣٧-٣٨.

ناوی عەلی کوڕی محیّ وتوویەتی شێخ ئەحمەد بەردەوام لە ناوچەکانی ڕەواندزو زاخۆوە نامەی بۆ دێت سەبارەت بە سەربەخۆیی کوردستان[٣١]. هەروەها لە ڕاپۆرتێکی‌تریشدا هاتووە کاتێك شۆڕشگێرانی ئارارات دەشکێن‌و ئاوارە دەبن شێخ ئەحمەدی بارزانی نامەی بۆ هەندێك لە سەرۆك هۆزە کوردەکان، لە وانە ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی ناردووە، بە مەبەستی یارمەتی دانی ئاوارەکان[٣٢].

ئەڵبەتە ئەوانەی ئاماژەمان بۆ کردن ئەوە نیشان دەدات کە لە زووەوە شێخ ئەحمەدی بارزانی پەیوەندیی لەگەڵ ئەو ناوچەیەدا هەبووەو دەسەڵاتی پەلی هاویشتووە بۆ ئەویّ، هەر بۆیە موتەسەڕڕیفی هەولێر لە نووسراوێکی‌دا لە ١٨ی مارتی ١٩٣١ کە بۆ پشکێنەری بریتانی لیوای هەولێر لە کەرکوك ڕەوانەی کردووە دەڵیّ:" ... من پشتگیری ئەوە دەکەم کە لە ڕاپۆرتەکەتان دا هاتووە دەربارەی فراوان بوونی دەسەڵاتی شێخی بارزان بۆ ناوچەی ڕەواندز، ئەو دەسەڵاتە ئەو ڕۆ و ئەو ساڵ بە دەستی نەهێناوە، بەڵکو زیاتر لە سیّ چوار ساڵ دەبێت..."[٣٣]. وەلیّ حکومەتی عیراقی لە بەرانبەر ئەو پەل

---

(١)(Air,٢٣/٤١٦/٦٠٨٨,From S.S.O.Musul to Air staff.Intelligence, Hinaidi,٢٤,December,١٩٢٩.

لە: سروە أسعد صابر، کوردستان الجنوبیة ١٩٢٦-١٩٣٩ دراسة تاریخیة، سیاسیة، اطروحة دکتورا غیر منشورة، کلیة الاداب، جامعة صلاح الدین / اربیل ، ٢٠٠٥، ص ص١٧٥-١٧٦. وەرگیراوە.

(٢) Fo.٧٣٠/٦١/١,Intelligence Report.No٣, February٢٥, ١٩٣١ S.S.O.Musal.

لە: د. عثمان علی، المصدر السابق، ص٥٨٦. وەرگیراوە.

(٣٣) ملف وزارة الداخلیة ١٩٣١، رقم الملف:٢٧/اربیل/١، موضوع الملف: حرکات السید طه وعلاقاته مع العصابات البارزانیة، متصرفیة اربیل قلم التحریرات،

هاوێشتنە دەبوو هەنگاوێك باوێت، چونکێ شێخ ئەحمەد لەگەڵ ئەوەی لە ناوچەکە دەسەڵاتی ئازاد بوو لە هەندێ کاتیش ڕێگر بوو لە بەردەم بڕیارەکانی حکومەت. ئەوەتە کاتێك حکومەت بڕیاری نیشتەجێ کردنی ئاشوورییەکان لە ناوچەکانی برادۆستی سەر بە ناوچەی ڕەواندز دەدات شێخ ئەحمەد بە مەترسی لە سەر دەسەڵاتەکەی دەزانێ‌و دەکەوێتە دژیەوە[٣٤]. هەر لەو بارەیەوە ڕاپۆرتێکی بریتانی لە ساڵی ١٩٢٧ ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە شێخ ئەحمەدی بارزانی دەستی کردووە بە پروپاگەندەی ئەوە لە ناوچەی برادۆستدا گوایە ئاشوورییەکان لە شوێن خەڵکی ڕەسەنی ناوچەکە نیشتەجێ دەکەن‌و خەڵکەکەش ئاوارە دەکەن، هەروەها هەر لەو ڕاپۆرتەدا ئاماژە بۆ ئەوەش کراوە کە ئەو پروپاگەندەیە کاریگەری کردۆتە سەر خەڵکی ناوچەکەو پشێوی لە ناوچەکە دروست کردووە[٣٥]. بەڵام دەبێ ئەوەش بزانیین کە شێخ ئەحمەد لە بەرانبەر ئەو بڕیارەی حکومەت هەر بەوەندە نەوەستاوە، بەڵکو لەگەڵ هەندێ لە ئەفسەرەکانی ناو سوپای عیراقی دەستیان کردووە بە خڕکردنەوەی واژۆی سەرۆك هۆزە کوردییەکان لە دژی ئەو کارە، بەڵام کاتێك نووسراوەکە دەبەنە برادۆست بۆ لای شێخ ڕەشیدی لۆلان تا واژۆی بکات، شێخ ڕەشید لەگەڵ ئەوەی واژۆی دەکات، بەڵام

سري، العدد٧٧/س، اربيل في ١٨/٥/١٩٣١، الى مفتش اداري لواء اربيل، الموضوع: نفوذ الشيخ البارزانى. له : د. اسماعيل شكر رسول، اربيل دراسة تاريخية فى دورها الفكري و السياسي (١٩٣٩-١٩٥٨)، الطبعة الثانية،، مطبعة بينايى، السليمانية،٢٠٠٥، ص ٤٦. وەرگیراوە.

(٣٤) د. عثمان على، المصدر السابق، ص ٥٧٦.

(٣٥) پیڕەش، العراق دولة بالعنف، ص ٤٠.

له دواتردا خه‌به‌ر به قائیمقامی ڕه‌واندز كه‌ریم به‌گ (١٩٢٨-١٩٣٢) ده‌دات‌و كه‌ریم به‌گیش پیاوه‌كه ده‌گرێت‌و ڕه‌وانه‌ی هه‌ولێری ده‌كات[٣٦].

ئه‌گه‌رچی نیشته‌جێ كردنی ئاشوورییه‌كان له برادۆست سه‌ری نه‌گرت به هۆی پێك نه‌هاتنی ئاشوورییه‌كان له ناو خۆیان له سه‌ر زه‌وی[٣٧].به‌ڵام حكومه‌ت هه‌ر دڕدۆنگ بوو له شێخ ئه‌حمه‌دی بارزانی، بۆیه ده‌بوو به هه‌ر شێوازێك بێت له كۆڵ خۆی بكاته‌وه. بۆ ئه‌و مه‌به‌سته‌ش له ته‌ممووزی ١٩٣١ كه‌وتنه پروپاگه‌نده‌ی ئه‌وه‌وه كه شێخ ئه‌حمه‌د له دین هه‌ڵگه‌ڕاوه‌ته‌وه بۆته مه‌سیحی‌و خواردنی گۆشتی به‌رازی حه‌ڵاڵ كردووه[٣٨]. لێره‌شدا ئه‌فسه‌ری هه‌واڵگریی بریتانی له هه‌ولێر له ڕاپۆرتێكیدا له ٢٩ی ته‌ممووزی ١٩٣١ ئاماژه بۆ ئه‌وه ده‌كات كه شێخ ئه‌حمه‌دی بارزانی نامه‌یه‌كی بۆ شێخ ڕه‌شیدی لۆلان له ناوچه‌ی برادۆستدا ره‌وانه كردووه‌و داوای ئه‌وه‌ی لێكردووه كه بێته ناو دینه نوێكه‌یه‌وه، به‌ڵام به ڕه‌تكردنه‌وه ئه‌و داواكارییه شێخ ئه‌حمه‌د هێزێكی به‌سه‌رۆكایه‌تی‌ی مه‌لا مسته‌فای برای ڕه‌وانه‌ی سه‌ر شێخ ڕه‌شید كردووه[٣٩]. به‌ڵام مه‌سعود بارزانی له كتێبه‌كه‌یدا به پێچه‌وانه‌ی ئه‌وه باسی له ڕووداوه‌كه كردووه‌و ده‌ڵێ:" كاربه‌ده‌ستان

---

(٣٦) عه‌لائه‌دین سه‌جادی ، سه‌رچاوه‌ی پێشوو ، ل ١٦٤.

(٣٧) لیورا لوكیتزا، العراق و البحث عن الهویة الوطنیة، ترجمة: دلشاد میران، الطبعة الاولی، اربیل، ٢٠٠٤ ، ص ٤٨• امین سامی الغمراوي، قضیة الاكراد في شمال العراق، الطبعة الاولی، دار النهضة العربیة، القاهرة، ١٩٦٧، ص ١٠٢.

(٣٨) لونكریك، المصدر السابق، ص ٣١٩.

(٤)Air٢٣/٣١١ memorandum from S.S.O ٢٩-٧-٣١.

له: د.عثمان علی، المصدر السابق، ص ٥٨٠. وه‌رگیراوه.

کەوتنە هاندانی هۆزەکان دژی بارزان، لە هاوینی١٩٣١ دا برادۆستییەکان پەلاماری هۆزی شێروانی ناوچەی بارزانیان داو گوندەکانی(گرکال و کۆلەو باکێ)یان تالآن کردوماڵەکانیان سووتاند. لەو سەردەمەدا بارزانی سەردانی ئەو ناوچەیەی کرد، چەند کەسێکی کۆکردەوەو شوێن تالآنکەران کەوت تا لە دەشتی هێرت گەیشتە سەریان، پاش لێکدانێکی کوتوپڕ ماڵو مالآتی ئەو گوندانەی لێ سەندەوە. جارێکی دیکەیش پەلامار هەر لەو ناوچەیەدا روویدایەوە لە ٢٥/١١/ ١٩٣١دا، دیسان بارزانییەکان پێشی پەلاماردەرانیان گرت، شێخ ئەحمەدی بارزانی ڕۆژی ٢٧/١١/١٩٣١ وەلی بەگی بە هێزێکی گەورەوە ناردو رووی تێکردن، یەکەم پێکدادان برادۆستییەکان رایانکردو ئەو تالآنەی هێنابوویان بە جێیان هێشت، بەلآم وەلی بەگ بەوە وازی لێ نەهێنانو تا نێو ماڵەکانیان دوایان کەوت، لەم شەڕەدا برادۆستییەکان تووشی شکانێکی خراپ بوون"[٤٠]. بۆیە دەتوانرێ بووترێ، کە حکومەت ئەو کارەی بۆ ئەوە کردووە تا ئاژاوە لە ناوچەکە بنێتەوەو دوژمنداری لە نێوان بارزانییەکانو برادۆستییەکان دروست بکات، چونکێ تەنیا برادۆستییەکان کەوتوونەتە ژێر کاریگەریی ئەوەوە کە شێخ ئەحمەد لە دین لای داوە، ئەگەر بزانین یەکێکی وەکو ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی ئەو پروپاگەندەی بە درۆیەکی تەواو زانیوە[٤١].

---

(٤٠) مسعود بارزانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٥.
(٤١) هاملتون، المصدر السابق، ٢٣٦.

لە ڕاستیدا شێخ ئەحمەد دواتر هەوڵیدا کێشەی نێوانیان چارەسەر بکات، لەبەر ئەوەی لە ڕاپۆرتێکی ئەفسەری هەواڵگریی بریتانی لە مووسڵ هاتووە کە شێخ ئەحمەد لە ١٣ی کانوونی دووەمی ١٩٣٢ وەفدێکی ڕەوانەی لای شێخ ڕەشید کردووەو داوای ئاشتی کردووەو، بۆ نیەت پاکی خۆشی هەندێ کەلو پەلی برادۆستییەکانی ڕەوانە کردۆتەوە کە بارزانییەکان لە شەڕەکاندا دەستیان بە سەر داگرتووە[٤٢]، ئەوە لە لایەك، لە لایەکیدیکە داوای لە حکومەت کردووە کە بێتە ناوەندیانو کێشەکە چارەسەر بکات، هەر بۆیە حکومەتیش هەڵدەستێ بە پێك هێنانی لێژنەیەك لە هەردوو موتەسەڕیفی مووسڵو هەولێر لەگەڵ قائیمقامی ڕەواندزو زێبار، بەڵاّم کاتێك لێژنەکە بە ئامادەبوونی نوێنەرانی هەر دوولا لە سەرەتای مانگی تەشرینی دووەمی ١٩٣١ لە ئاکرێ کۆدەبنەوە هیچ دەرئەنجامی لێ ناکەوێتەوە[٤٣]. ئەنجام جارێکیتریش شەڕ دەکەوێتەوە نێوانیانو چەکدارانی شێخ ئەحمەد هێرش دەکەنە سەر ناوچەکانی قەڵەمڕەوی شێخ ڕەشیدو هەندێ لە دێیەکان دەسووتێننو شێخ ڕەشیدیش ناچار دەکەن بچێتە سنووری ئێرانەوە[٤٤]. ئیتر حکومەت بەو کارەشی هیچی لەگەڵ شێخ ئەحمەدا پێنەکرا بۆیە دەبوو ڕاستەوخۆ ڕووبەرووی بێتەوە

---

(١) CO١٧٤/١١,١٤٤٦٣٧ Intelligence Report No ١,January ١٣ ١٩٣٢ .S.S.O.Musul.
لە: د. عثمان علی، المصدر السابق، ص ٥٨١. وەرگیراوە.

(٤٣) حسن مصطفى، البارزانيون و حركات بارزان ١٩٣٢-١٩٤٧، طبعة الثانية، بغداد، ١٩٨٣، ص ٤٨• حامد محمود عيسى، المصدر السابق، ص ١٥٨.

(٤٤) دیڤید ماکداول، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی یەکەم، ل ٣٧٤.

که سەرئەنجام بە پاڵپشتی فڕۆکەکانی بریتانی توانی شێخ ئەحمەد لە ناوچەکە بکاتە دەرەوەو پەڕاگەندەی تورکیای بکات[٤٥].

دوا ئاکامی ئەو مانۆڕە سەربازییانە حکومەتی عیراقی بە هاوکاری هێزی ئاسمانی بریتانی لە ناوچەکە جارێکیتریش هێمنیو ئارامیو ئاسایشی بۆ ناوچەکانی ڕەواندز گێڕایەوە. بەم بۆنەشەوە مەلیك فەیسەڵ لە ١٦ی ئابی ١٩٣٢ سەردانێکی ناوچەکانی کوردستان دەکاتو سەر لە بنکەیەکی سەربازی لە هاوینە هەواری جوندییان دەداتو ڕۆژێکی تەواو لە وێدا دەمێنێتەوەو سەر لە دێهاتەکانی ناوچەکە دەدات[٤٦].

گەیشتن بە لوتکەی پەیوەندییەکانی حکومەتی عیراقی لەگەڵ بریتانییەکان بە گوێرەی پەیماننامەکانی کە بەستبوویان ڕێگای لە بەردەم حکومەت خۆشکرد تا لە تەشرینی یەکەمی١٩٣٢ ببێتە ئەندام لە کۆمەڵەی گەلانو سەربەخۆیی خۆی وەربگرێت. کە لێرە بەدواوە مێژووی سیاسیی عیراق بە گشتی پێ دەنێتە قۆناغێکی نوێوە، کە لەگەڵ ئەوەشدا گەلیشیەوە باری کوردستانیش گۆڕانی بەسەردا دێت.

---

(٤٥) عزيز حسن البارزاني، الحركة القومية الكوردية التحررية في كوردستان العراق ١٩٣٩-١٩٤٥، الطبعة الاولى، دار سپيريز للطبع و النشر، مطبعة وزارة التربية، اربيل، ٢٠٠٢، ص ٣٩.

(٤٦) ناجي شوكت، سيرة وذكريات ثمانين عاماً ١٨٩٤-١٩٧٤، الجزء الاول، بغداد، ١٩٩٠، ص ٢٠١.

تەوەری دووەم

ڕەواندز لە قۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی عیراقدا
(١٩٣٢ — ١٩٣٩)

ڕەوتی ڕووداوە مێژوویییەکان لە ساڵانی قۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی عیراقیدا جیاوازە لە قۆناغی بەر لە خۆیو دوای خۆی، لە بەر ئەوەی ڕووداوەکانی ئەو سەردەمە شێوازو کردارێکی جیاواز بە خۆیەوە دەبینێت. بەڵام ئەوەی تایبەتدارە بە ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز لەو قۆناغەدا ئەوا لە سەرچاوە مێژوویییەکان شتێکی ئەو تۆ باسی لێوە ناکرێتو ڕەوشی شارەکە دەکەوێتە کزی و لاوازی. بۆیە لێرەدا دەتوانرێ بووترێ، کە ئەو باس نەکردنەو کزیو لاوازییە لە ئەنجامی چەند هۆکارێکەوە سەریهەڵداوە کە لە خوارەوە ڕیز بەندیان دەکەینو یەکە یەکە لە سەریان دەوەستینو باسیان لێوە دەکەین:

- یەکەم:

نەمانی ڕەواندز وەکو مەڵبەندی ڕووداوو نزیك لە مەڵبەندی ڕووداو، لە بەر ئەوەی ئەگەر بێتو تەماشا بکەین ئەوا لە ساڵانی دوای داگیرکردنی ڕەواندز لە لایەن ئینگلیزەکان لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی، لە لایەك ڕەواندز دەبێت بە مەڵبەندی ڕووبەڕوو بوونەوەی دەسەڵاتی داگیرکاری بریتانییەکانو، لە لایەکیدیکەش بە شوێنو پەناگای ئەو کەسانەی کە لە دەسەڵاتی ئینگلیزەکان

هەڵدەگەڕانەوە[٤٧]، ئەوە سەرەڕای ئەوەی لە نیسانی ١٩٢١ بە دواوە تا ٢٢ی نیسانی ١٩٢٣ ڕەواندز دەبێت بە پێگەیەك بۆ پروپاگەندەی تورکەکان بۆ گێڕانەوەی دەسەڵاتیان بۆ ولایەتی مووسڵ. هەر بۆیە لەو سەردەمەدا ڕەواندز بە مەڵبەندی سەرهەڵدانی ڕووداوەکان دادەنرا.

لە لایەکی دیکەدا دوای گێڕانەوەی دەسەڵاتی ئینگلیز بۆ ناوچەکە لە ٢٢ی نیسانی ١٩٢٣ و دامەزراندنی سەید تەهای نەهری وەکو قائیمقام لە ویدا، ئەو جارەیان ڕەواندز دەبێتە مەڵبەندی نزیك لە ڕووداوەکان، لە بەر ئەوەی ئەگەر بێتو تەماشا بکەین دەبینین ڕەواندز دەبێت بە شوێنو پەناگای ئەو کەسانە، کە لە دەسەڵات هەڵدەگەڕانەوەو ڕاپەڕینو شۆڕشیان ئەنجام دەدا، ئەوە سەرەڕای ئەوەی یارمەتیش لە ڕەواندزەوە بۆ ڕاپەڕینو شۆڕشەکانی دەورووبەر ڕەوانە دەکران[٤٨].

(٤٧) مەبەستمان پەناهێنانی کەریم بەگی فەتاح بەگی هەمەوەند و سەید محەمەدی جەباری و هاوشێوەی ئەوانن کە لە دەسەڵاتی ئینگلیزەکان هەڵدەگەڕانەوە و ڕەواندز دەبووە پەناگەیان.

(٤٨) مەبەستمان پەناگای ئەوانەیە کە لە دوای سەرنەکەوتنی شۆڕشی ١٩٢٥ بە سەرۆکایەتی شێخ سەعیدی پیران لە باکووری کوردستان لە دەسەڵاتی تورکە کەمالییەکان ڕزگاریان بوو و هەڵاتبوونە ناوچەکە، یەکێك لە وانە سەید عەبدوڵلای کوڕی سەید عەبدولقادری شەمزینی لە ناوچەکە پەنادرابوو، ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەدا سمکۆی شکاکیش کە شۆڕشی هەڵگیرساندەوە لە ١٩٢٦ و شکا هاتە ناوچەی ڕەواندز و ماوەیەك لە وێ پەنا دراو لە لایەن سەید تەهای نەهری و خەڵکی ناوچەکەوە یارمەتی درا. ئەوەی سەرەڕای ئەوەی کە لە لایەن سەید تەها و ئیسماعیل بەگی ڕەواندزیەوە یارمەتی بۆ شۆڕشگێرانی ئارارات ڕەوانە کرا. بروانە تەوەری یەکەمی بەشی دووەم.

شیاوی باسە لەقۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی حکومەتی عیراقی بە گشتی ڕاپەڕینی چەکداری لە کوردستان لەو ماوەیەدا نامێنێ تا ڕەواندز لە سەرچاوە مێژووییەکان وەکو مەڵبەندی ڕووداوو نزیك لە مەڵبەندی ڕووداو باسی لێوە بکرێت. لە بەر ئەوەی ئەگەر تەماشا بکەین دەبینین شێخ مەحموود لە ئاوباریك لە ١٩٣١ تێك دەشکێ و[٤٩]، شێخ ئەحمەدی بارزانی و هاوڕێکانی لە دوای ئاوارە بوونیان بۆ تورکیا و گەڕانەوەیان بۆ عیراق نەفی ناوچەکانی خواروو دەکرێن[٥٠]. هەروەها شۆڕشی ئاراراتیش بە سەرۆکایەتی ئیحسان نووری پاشا[٥١] لە باکووری کوردستان لە لایەن دەسەڵاتدارانی حکومەتی تورکی بە ئاگرو ئاسن کۆتایی پێدەهێنرێ[٥٢]. ئەوە سەرەڕای ئەوەی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستانیش سمکۆی شکاك لە بۆسەیەکی دەسەڵاتدارانی

---

(٤٩) بۆ شکانی شێخ مەحموود لە ئاوباریك بڕوانە: م. ر. هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان ، ل ٧٧٤ و بەدواوە.

(٥٠) بۆ زانیاری لە مەڕ نەفی کردنی شێخ ئەحمەد و بارزانییەکان بڕوانە: مسعود بارزانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ل٤٤ -٤٨.

(٥١) ئیحسان نووری پاشا: ناوی تەواوی ئیحسان نووری کوڕی عەلی قولیە و لە ساڵی ١٨٩٣ دا لە گەڕەکی عەلی قولیی شاری بەتلیس لە دایك بووە و، ساڵی ١٩١٠ بۆتە ئەفسەری سوپا. لە پاشان ڕۆڵی کاریگەری لە بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردستان لە باکووری کوردستان دەگێڕێت و سەرکردایەتی شۆڕشی ئارارات لە ساڵانی(١٩٢٧- ١٩٣١) دەگرێتە ئەستۆ تا نوشستی هێنانی ڕوو دەکاتە ئێران و لە (تاران)ی پایتەخت دەمێنێتەوە و لە ٨ی مارتی ١٩٧٦ کۆچی دوایی دەکات. ئیحسان نوری بیتلیسی، شۆڕشی نەتەوەیی کورد لە تورکیا، وەرگێڕانی: م. جەمیل ڕۆژبەیانی، بەغدا، ١٩٩٣، ل ل ٤-٧.

(٥٢) بۆ شۆڕشی ئارارات و ئەنجامەکەی بڕوانە: ئیحسان نوری بیتلیسی، هەمان سەرچاوە.

حکومەتی ئێران لە ١٨ی تەمووزی ١٩٣٠ تیرۆر دەکرێت [٥٣]. ئیتر ئالیەتێکی وا لە بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردستان نامێنێ تا کار بکاتە سەر ڕەوتی ڕووداوە مێژووییەکان لە کوردستان بە گشتیو ڕەواندز بە تایبەتی لەو قۆناغەدا.

- دووەم:

چوونی سەید تەهای نەهری بۆ تارانی پایتەختی ئێران لە١٣ی تەشرینی دووەمی١٩٢٨و دەست لە کارکێشانەوەی وەکو قائیمقامی ڕەواندز لە ٢٩ی کانوونی دووەمی ١٩٢٩ هۆکارێکیترە لە هۆکارەکان، لە بەر ئەوەی سەید تەهای نەهری خاوەن دەسەلاٚتو نفوزێکی زۆر بوو لە ناوچەکەو لە لایەن دەسەلاٚتی حکومەتی عیراقیو بریتانییەکان حیسابی بۆ دەکرا. هەروەها خودی سەید تەهای نەهری خۆشی لەگەڵ سەرکردە کوردەکان پەیوەندیی باشی هەبووەو ڕۆڵی کاریگەری گێڕاوە لە ناردنی هاوکاریو هەماهەنگی بۆیان. ئیتر بە نەمانی ئەو لە ناوچەکە قائیمقامێکیتر لە ڕەواندز دەسەلاٚتی وەرنەگرت وەکو ئەو خزمەت بەو شارە بکاتو پەرەی پێبدات. هەر بۆیە خەڵکی ناوچەکە سەردەمی سەید تەهای نەهری بە قۆناغێکی پرشنگدار لە مێژووی ڕەواندز لە قەڵەم دەدەنو بە قۆناغی پێشکەوتنو پەیڕەو کردنی دادپەروەری باسی لێوەدەکەن [٥٤].

---

(٥٣) بۆ چۆنیەتی دارِشتنی پلانی تیرۆرکردنی سمکۆی شکاك بڕوانە: یاسین خالید حسن، المصدر السابق، ص٣٦•٩ عەبدوڵلا سەمەدی، تیرۆری سمایل ئاغای سمکۆ بە گێڕانەوەی ئاجودان هاشم-ی ئەحمەد زادە ، لە ئینتەرنێتەوە (WWW.DENGEKAN.COM/doc/٢٠٠٤/١٠/Abdullahsamade١٨.pdf) وەرگیراوە.

(٥٤) دیمانەیەك لە گەڵ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر.

- سێیەم:

لە دەستدانو نەمانی کەسایەتیی بەناوبانگو ناسراوی شارەکە ئیسماعیل بەگی ڕەواندزیو کوشتنی لە دۆڵی نیشاوێ[٥٥] لە ٨ی حوزەیرانی ١٩٣٣ لە ئەنجامی دوژمنداریەکی کۆنی بنەماڵەکەی لەگەڵ بنەماڵەی باویل ئاغادا[٥٦]، کوردستانی بە گشتیو

(٥٥) دۆڵی نیشاوێ دەکەوێتە سەر ڕێگای نێوان سپیلك و خەلیفان لە ژێر گوندی سەرچیایە. چالاك میرانی، پارچە هەورێکی زیندووی سەر ئاسمانی شارەکەم بیرەوەریەکانی بنەماڵەی باویل ئاغای رواندزی، چاپخانەی منارە، هەولێر، ٢٠٠٣، ل ٧٨.

(٥٦) سەبارەت بە چۆنیەتی سەرهەڵدانی دوژمنداری نێوان بنەماڵەی ئیسماعیل بەگ و باویل ئاغا بیروڕای جیاواز هەیە کە سەرەتاکەی بۆ کوشتنی سەعید بەگی عەولا پاشای باوکی ئیسماعیل بەگ دەگەڕێتەوە، کە ناوبراو لە ساڵی ١٩١٨ بەر لە هاتنی ئینگلیزەکان بۆ ناوچەکە کوژراوە. یەکەمیان کوشتنەکە دەخەنە ئەستۆی سەلیم ئاغای حەمەدەشین کە خزمی نووری باویل ئاغایە گوایە ئەو هەڵساوە بەو کارە. دووەمیان سلێمان بەگی سیلاحشۆڕ بەو کارە تاوانبار دەکەن. سێیەمیشیان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە یەکێك بە ناوی(مامەری باس) سەعید بەگی کوشتووە بێ ئەوەی بزانرێ کە ئەو کارەی بە قسەی کێ کردووە. جا بۆ مەبەستی پەردە لادان لە سەر ڕاستییەکان فەخری بەگی شەمسەدین بەگی سیلاحشۆڕ کە نەوەی سلێمان بەگە لە وەڵامی پرسیارێکدا ئاماژەی بۆ ئەوە کرد و وتی: سەرەڕای بوونی کۆنە ناخۆشییەکی سلێمان بەگ و باویل ئاغا لە لایەك و سەعید بەگ لە لایەکی دیکەوە کە بۆ سەردەمی حوکمڕانی عوسمانییەکان لە ناوچەکە دەگەڕایەوە، بەڵام سلێمان بەگ دەستی لە کوشتنی سەعید بەگ دا نەبووە، بەڵکو موسەبیب بووە، لە بەر ئەوەی سەعید بەگ سەرکێشی لە قسەی عەولا پاشای باوکی کردووە ئەویش هەڵساوە شکایەتی لای سلێمان بەگ لێکردووە و داوای ئەوەی لێکردووە کە ئامۆژگاری بکات، لە بەر ئەوەی خزمی یەکتربوون، هەر بۆیە سلێمان بەگ هەڵساوە بانگی سەعید بەگی کردووە و پێوتووە دەبێت هەموو ڕۆژێك تۆ بێیتە باتاس کە ئەو لەوێدا دەسەڵاتدار بووە. دەرئەنجام ڕۆژێك لە ڕێگا سەعید بەگ کوژراوە. بەڵگەی بۆ قسەکەشی ئەوە بوو کە باوکی فەخری بەگ کە دەکاتە کوڕی سلێمان بەگ لەگەڵ باوکی بەشداری پرسەنامەکەی کردووە و سلێمان بەگ وتوویەتی: دەبێت هەر خۆی تۆڵەی سەعید بەگ بکاتەوە. ئیتر سەرهەڵدانی ئەو دوژمنداریە هەر چۆنێك بوو بێت ئەوا لە دواتر لە نێوان بنەماڵەی ئیسماعیل بەگ و باویل ئاغا توندتر دەبێت، چونکە ئیسماعیل بەگ بنەماڵەی باویل ئاغای بە بکوژانی باوکی داناوە

شیاوی باسە کاتێك ئینگلیزەکان هاتن بۆ ناوچەکە و زۆری پێنەچوو نووری باویل ئاغا سەر کێشی لە فەرمانەکانی کردن و بەندکراو لە دەست بەندییەکان هەڵات، ئینگلیزەکان ئەو هەلەیان قۆستەوە کاتێك حاکمی سیاسیی بریتانی لە هەولێر فەرمانی بە ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی کرد کە پیاوەکانی ڕەوانەی سەر ماڵی باویل ئاغا بکات تا کوڕەکانی‌تری دەستگیر بکات لە جێگای نووری دا، دەرئەنجام شەڕ دەکەوێتە نێوانیان و دوو کوڕی باویل ئاغا بە ناوی مستەفا و کەریم لەگەڵ کوڕێکی نووری دەکوژرێن، کە لە پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد. لە بەرانبەردا بنەماڵەی باویل ئاغا لە لای خۆیانەوە وا لێکی دەدەنەوە کە ئیسماعیل بەگ بۆیە ئەو کارەی کردووە تا تۆڵەی باوکی بکاتەوە ئەگەرچی لە ڕاستی دا وانەبووە، چونکێ مستەفای عەلی باویل ئاغا دەڵێت: باوکم دەیووت: بەو دواییانە بۆ مان ڕوون بووە کە ئیسماعیل بەگ دەستی لە کوشتنی براکانم دانەبووە، بەڵکو یەکێك لە خاڵوانەکانی بە ناوی عەدیل ئاغا ئەو کارەی کردووە. درێژە کێشانی ئەو دوژمنداریە تەشەنە دەکات تا ئەو کاتەی کە لەساڵی ١٩٣٣ سەباحی نووری باویل ئاغای (١٩١٨؟ -١٩٤١) لە شاری هەولێر قوتابی دەبێت لە قۆناغی ناوەندی و لە ناو شار دا دوو گوللە لە ئیسماعیل بەگ دەدات و بریندار دەکات، بەڵام ئیسماعیل بەگ چاك دەبێتەوە و لە بەردەم مەلا فەندی و مستەفا قەرەداغی حاکمدا، ئیسماعیل بەگ دەڵێ: هەر چەندە دەستم لە کوشتنی هەردوو کوڕەکەی باویل ئاغا دا نییە، بەڵام با ئەو دوو گوللەیەی سەباح ببێتە بەرانبەری خوێنی ئەو دوو جوانە مەرگە و لە سەباحی نووری باویل ئاغا خۆش دەبێت. کەچی مستەفا قەرەداغی حاکم لەگەڵ ئەوەشدا حوکمی حەوت ساڵ

ڕەوانــدزی بــــە تایبەتی لە داکۆکی کەرێکی سەربەخۆیی کــوردســـتان کـرد[٥٧]. لە بەر ئەوەی بە گوێرەی قسەی هاملتۆنی[٥٨] ئەندازیار ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی هەردەم بە ئومێدی پێشکەوتن و

بەندی بۆ سەباحی نووری باویل ئاغا دەبڕێتەوە. نووری باویل ئاغاش ئـەو کاتـە کە مولازمی پۆلیس دەبێت لە دهۆك لە کاری فەرمی میریدا بۆ مەبەستی دڵ دانەوەی دایکی دێتەوە گوندی سەرچیا و لە ماڵی حەمەدە شین میـوان دەبێـت. بۆ ڕۆژی دواتریش بۆ مەبەستی بەڕێکردنی نووری دێنە سەر ڕێگا و ئیسماعیل بەگی ڕەواندزیش لە شەقڵاوە کە میوانی ڕەشید بەگی میران بـووە لـەو شـەوەدا بەرەو ڕەواندز دەگەڕێتەوە و لە ڕێگـادا لـە دۆڵـی نیشـاوێ هـەر دوولا بەیـەك دەگەن و دەبێتە شەڕ لە نێوانیان . عەلی باویل ئاغا دەڵێت: هەر چـەندە ئێمـە بۆ بەڕێکردنی نووری لە وێدا وەستا بووین، بەڵام کار لـە کـار تـراز و بـوو بـە شەڕمان. ئەنجام ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی و حەسەن عەبدوڵڵا و حەسەن قـادر دەکوژرێن و سلێمان بەگی دەرگەلەش بریندار دەبێت و مـامۆ ڕەوانـدزیش بـۆی دەردەچێت. لە ماڵی باویل ئاغاش مەلا عەزیزی کوڕی باویل ئاغـا و حەسـەنی حـاجی عەبـدولڕەزاق دەکـوژرێن و نـووری و عـەلی باویـل ئاغـاو سـەلیمی حەمەدەشینی بریندار دەبن. شـیاوی باسـە حکومـەتی عێراقـی بڕیـاری بەنـد کردنی نووری و عەلی باویل ئاغـا و سـەلیمی حەمەدەشـینی دەدات ئـیتر دوای هەشت ساڵان بە فەرمانی پادشای لە ١٩٤١ بە یارمەتی یـونس سـەبعاوی کـە ولاش زاوای نووری باویل ئاغای دەبێت بەر دەبـن. ئەسـعەد عـەدۆ، سەرچـاوەی پێشوو• دیمانەیـەك لەگـەڵ فـەخری شەمسـەدین بـەگی سیلاحشـۆڕ لـە ٢٤ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر• دیمانەیەك لەگەڵ زولێخا حوسێن حەمـەد لـە ٢٠ی تەمووزی ٢٠٠٥ هەولێر• دیمانەیەك لەگەڵ فەرهاد سەباح نووری باویل ئاغا لە ٢٠ی تەمووزی ٢٠٠٥ هەولێر" دیمانەیەك لەگەڵ مسـتەفا عـەلی باویـل ئاغـا سـەرهەنگی پـۆلیس و بەڕێوەبـەری بەندیخانـەی هـەولێر لـە ١٩ی حـوزەیرانی ٢٠٠٥.

(٥٧) معروف جیاووك، ماساة بارزان المظلومة، الطبعة الثانیة، اربیل، ٢٠٠١، ص ٨٤.

(٥٨) هاملتون، ناوی تەواوی(ای. ام. هاملتون)ە کە سەر پەرشتی ڕێگای هـەولێر - ڕەواندز - ڕایەتی کرد و لە دواتریش ڕێگاکە بە ناوی ئەوەوە ناوی دەرکرد.

سەربەخۆیی کوردستان بووەو ئەوەی بۆ دەسەڵاتدارانی ئینگلیز دووبارە کردۆتەوە کە پێویستە کوردستان لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست وەکو سویسرای لێبێت(٥٩). بۆیە دەتوانرێ بووترێ، بە لە دەستدانی ئەو کەڵە پیاوە خەسارەتێکی گەورە لە مێژووی گەلی کورد کەوتووە کە جێگای مەترسی عەرەبەکانو ڕیزی دوژمنەکانی بووە(٦٠). هەروەها لە دەستدانی ئیسماعیل بەگو کوشتنی کاریگەریەکی زۆری هەبووە لەسەر ناوچەکە بە گشتیو ڕەواندز بە تایبەتی ئەگەر بزانیین دوژمنداریەکە لە دواتر ڕەواندزی کردووە بە دوو بەشەوەو باری شارەکەی شڵەژاندووە(٦١).

---

(٥٩) هاملتون، المصدر السابق، ص ٢٣٤.

(٦٠) ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی دەڵێ: " عەرەبەکان بەردەوام دەیان ووت (اللهم احفظنا من شر إسماعيل بگ،ومعروف جياووك)" ، مستەفای عەلی باویل ئاغاش دەڵێ:" باوکم تا مردیش وێنەیەکی ئیسماعیل بەگی لەماڵەوە هەڵواسیبووو لە سەر وێنەکەی نووسیبوو بریا ئەو گوللەی لە تۆم دا لە چاویی خۆم بدابا خوا ئەو دەستە ببڕێ کە دوژمنداری خستە نێوانمانەوە...". دیمانەیەك لە گەڵ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر، دیمانەیەك لەگەڵ مستەفا عەلی باویل ئاغا سەرهەنگی پۆلیس و بەڕێوەبەری بەندیخانەی هەولێر لە ١٩ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ ، هەولێر.

(٦١) دوژمنداربیەکە ئەوەندە کاریگەری کردۆتە سەر ڕەوشی ناوخۆی ڕەواندز، ماڵی باویل ئاغا کە لە گەڕەکی سەرەوە بوون ئەگەر کارێکیان هەبوایە دەبوو یەکێك ڕەوانە بکەن و ماڵی ئیسماعیل بەگیش لە گەڕەکی خوارەوە بە پێچەوانەوە. دیمانەیەك لەگەڵ فەرهاد شاکر مەجرووم لە ٨ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ ئوتێل ئاشتی سلێمانی" دیمانەیەك لەگەڵ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر.

- چوارەم:

داخستن‌و دەرنەچوونی گۆڤاری زاری کرمانجی خاڵێکی تری کاریگەریەکە بوو[٦٢]، لەبەر ئەوەی زاری کرمانجی لە ژمارەکانی‌دا وەکو سەرچاوەیەکی مێژوویی وابوو بۆ گێڕانەوەو نووسینەوەی مێژوو و ڕووداوەکانی ناوچەکە. هەر بۆیە ئەگەر بێت‌و سەیر بکەین دەبینین چەندین هەواڵی جیاجیاو ڕووداوەکانی، کە ڕۆژانە لە ناوچەکە ڕوویداوە نووسیوەتەوە باسی لێوە کردووە. بۆ نموونە فلانەکەس هاتە ڕەواندزو فلان سەردانی کردو فلان لە وێدا حەسایەوەو چەندان شتی‌تر لە جۆرە بابەتانە[٦٣]. ئیتر بە لە دەست دانی ئەو گۆڤارە سەرچاوەیەکی سەرەکی مێژوو و گێڕانەوەی ڕووداوەکانی ناوچەکە ون بووەو لە بەردەستان نەماوە.

(٦٢) گۆڤاری زاری کرمانجی دوای دەرچوونی ٢٤ ژمارە لە ٢٣ی تەمووزی ١٩٣٢ وەستێنرا. حوسێن حوزنی موکریانی لە بیرەوەریەکانی‌دا ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە ڕەزابەگی ئیسماعیل بەگ قائیمقامی ڕواندز(١٩٣٢-١٩٣٥) جەلال بابانی موتەسەرڕیفی هەولێری لێهانداوە بە ڕادەیەکی وا کە چاپ کردنی گۆڤاری زاری کرمانجی لێ قەدەغە بکات‌و مۆڵەتی بلاۆکردنەوەی لێ وەربگرێتەوە، چونکێ ڕەزا بەگ زۆر هەولی داوە لەگەڵ حوسێن حوزنی موکریانی‌دا تا چاپخانەکەی بگوازێتەوە بۆ شاری سلێمانی تا لە وێدا دەنگ بداتەوە نەوەك لە ڕەواندز، هەروەها زۆر جاریش ئەوەی پێوتوە کە پێویستە بچێتە سلێمانی و لە ڕەواندز چی هەیە؟ و لەوێدا چاپخانە دابمەزرێنێ و لەگەڵ نەوجەوانەکانی ئەوێدا ڕێك بکەوێ. حسێن حوزنی موکریانی، بەرهەمەکانی ، ئامادەکردنی د. کوردستان موکریانی، لە ژێر چاپکردن دایە، ل ل ٩، ٣٢.

(٦٣) بۆ زانیاریی زیاتر لە مەڕ ئەو بابەتە سەیری ژمارەکانی زاری کرمانجی بکە کە ڕۆژانە هەواڵەکانی ناوچەکەی بلاۆکردۆتەوە.

- پێنجەم:

گواستنەوەی کاری سیاسی لە دەست شێخو سەرۆك هۆزو ئاغاکان بۆ دەستی قوتابیان لەو قۆناغەدا ڕووداوەکانی لە ڕەواندز دوورخستەوە، لە بەر ئەوەی لەو سەردەمانەدا تەنیا قوتابخانەی سەرەتایی لە ڕەواندز هەبوو، بۆیە دەبوو قوتابیان بۆ تەواو کردنی خوێندن ڕووبکەنە هەولێر و کەرکوك دواتریش شاری بەغدای پایتەخت تا لە وێدا خوێندن تەواو بکەن، بەمەش زۆر ڕۆڵەی نیشتمانپەروەری لە ڕەواندز دووردەخستەوە. ئەگەرچی ئەو نیشتمانپەروەرانە لە شارەکانی هەولێرو کەرکوك لە کار نەکەوتوونو تێکەڵاوی ئەو کۆمەڵەو ڕێکخراوانە دەبوون، کە لە وێدا بوونیان هەبووەو لە کاتی گەڕانەوەشیان بیروڕاکانی ئەو کۆمەڵانەیان بۆ ڕەواندز دەگوێزایەوە(٦٤). ئەوە سەرەڕای ئەوەی دەبێ ئاماژە بۆ ئەوەش بکەین کە قوتابیەکانی خەڵکی ڕەواندز هەر بە وەندە نەوەستاون، بەڵکو بە هاوکاری لەگەڵ قوتابیانی شاری کۆیە لە شاری هەولێر شەوانە بلاوکراوەیان لە دژی کارو کردەوەکانی حکومەت لە دیوار دەداو دەکەوتنە بەر ڕێژنەی گوللەی حەس حەسەکانی حکومەتەوە(٦٥).

- شەشەم:

سەپاندنی دەسەلاتی ڕەهای حکومەتی عیراقی لە کوردستان بە گشتیو ڕەواندز بە تایبەتی دوای دروست کردنی ڕێگای گەلی عەلی

---

(٦٤) بۆ زانیاری زیاتر لە مەڕ ڕۆڵ و چالاکی ڕەواندزییەکان لە کۆمەڵە و ڕێکخرواەکانی ئەو سەردەمە بڕاونە: بەشی سێیەم تەوەرەی دووەم.

(٦٥) دیمانەیەك لەگەڵ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوەزیرانی ٢٠٠٥ هەولێر.

بەگ کە ناسراوە بە ڕێگای هاملتۆن، کە مەبەست زیاتر کار ئاسانی کردن بوو بۆ دروست کردنی ئۆردووی سەربازیو بنکەی پۆلیسی بۆ ڕێگرتن لە بەردەم ئەو کەسانەی کە لە ناوچەکە شكو گومانی ئەوەیان لێ دەکرا کار بۆ بلاّوکردنەوەی بیری نەتەوەیی‌و پێگەیاندنی لاوان‌و خەڵکی ناوچەکە دەکەن. ئەوەتە حوسێن حوزنی موکریانی[٦٦] لە بیرەوەرییەکانی ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە چەندین جار لە لایەن دەسەلاّتدارانی حکومەت ئازارو ئەزیەت دراوەو گۆبەندی بۆ نراوەتەوە[٦٧]. لە بەر ئەوەی زانیویانە ناوبراو کاریگەری لە سەر بیروباوەڕی خەڵکی ناوچەکە هەبووەو خەڵکی ناوچەکەش شایەدی

---

(٦٦) حوسێن حوزنی موکریانی، کە بە حوزنی و داماو و خدۆك ناسراوە کوڕی سەید لەتیف موکریانی‌یە و لە ٢٢ی تەشرینی یەکەمی ١٨٩٤ لە گەڕەکی حەسەنیانی شاری مەهاباد لە دایك بووە، ساڵی ١٩٠٦ مەهابادی جێ هێشتووە و لە ساڵی ١٩١٥ لە ئەڵمانیا چاپخانەیەکی کڕیوەو هاتۆتەوە حەلەب دەستی بە کاری چاپکردن کردووە. لە ساڵی ١٩٢٥ دێتە ڕەواندزو چاپخانە دادەمەزرێنێ و یەکەمین ژمارەی گۆڤاری زاری کرمانجی لە ٢٥ی مایسی ١٩٢٦لە ڕەواندز دەردەکات‌و بەردەوام دەبێت تا ٢٣ی تەمووزی ١٩٣٢ کە سەرجەم ژمارەکانی ٢٤ ژمارەیە. دواتریش کارەکانی دەگوازێتەوە سلێمانی و دواتریش هەولێر و گۆڤاری رووناکی لە ٢٤ی تشرینی یەکەمی ١٩٣٥ دەردەکات تا ١٦ی مایسی ١٩٣٦ کە سەرجەم ژمارەکانی ئەو گۆڤارەش یازدە ژمارەیە ، حوسێن حوزنی لە کاتی جەنگی دووەمی جیهانی دەچێتە شاری بەغدا و سەرپەرشتی گۆڤاری دەنگی گێتی تازە دەکات . ناوبراو خزمەتێکی زۆری بزووتنەوەی ڕۆشنبیری کوردی کردووە و چەندین کتێبی بە نرخی بە چاپ گەیاندووە تا ساڵی ١٩٤٧ کۆچی دوایی کردووە. حسێن حوزنی موکریانی، بەرهەمەکانی" عەبدوڵلاّ سەمەدی، ناودارانی موکریانی، (/doc/٢٠٠٥/٥Abdullahsamade٥.pdfWWW.DENGEKAN.COM) لە ئەنتەرنێتەوە، ل١٨.

(٦٧) حسین حوزنی موکریانی، بەرهەمەکانی،ل ل ٩-١١.

ئەوەی بۆ دەدەن کە وەکو مامۆستایەکی بلاوکردنەوەی بیری نەتەوایەتی بووەو کاریگەری هەبووە بە سەر هەندێکیانەوە[٦٨].

- **حەفتەم:**

دووری ڕەواندز لە بەغدای پایتەخت هۆکارێکیترە بۆ بەشدار نەکردنی ناوچەکە لە هەندێ ڕووداو کە لە مێژووی عیراق لەو سەردەمە بە گرنگ دادەنرێت، لە بەر ئەوەی ڕەنگە هەندێ ڕووداو و گۆڕانکاری لە دەسەلاّت ڕوویدا بێت کاریگەری نەکردبێتە سەر ڕەواندزو لە ناوچەکە دەنگی نەدابێتەوە. چونکە سەبارەت بە کاریگەری کودەتاکەی بەکر سدقی[٦٩] لە ٢٩ی تشرینی یەکەمی ١٩٣٦[٧٠] لە سەر ڕەواندز هەر ئەوەندەمان لە بەر دەستە کە محەمەد

---

(٦٨) دیمانەیەك لەگەڵ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر• دیمانەیەك لەگەڵ ئازاد جوندیانی بەرپرسی دەزگای ناوەندی ڕاگەیاندنی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان، ٩ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ سلێمانی.

(٦٩) بەکر سدقی کوڕی شەوقی لە ساڵی ١٨٩٠ لە بەغدا لە دایك و باوکێکی کورد لە دایك بووە، ساڵی ١٩٠٨ لە کۆلێژی سەربازی تورکی لە ئەستەنبوڵ تەواوکردووە و لە کاتی جەنگی یەکەمی جیهانی پلەی بەرزبۆتەوە بۆ موقەدەم. ناوبراو ساڵی ١٩٢١ پەیوەندی بە سوپای عێراقییەوە کردووە و لە ساڵی ١٩٢٨ پلەی بەرز بۆتەوە بۆ سەرهەنگ. هەروەها بەشداری لە چالاکی لێدانی ئاشوورییەکانی لە سمێل کردووە. ئیتر پلەی بەرزبۆتەوە تا بۆتە فەریق. بەکر سدقی سەرکردایەتی کودەتای ساڵی ١٩٣٦ی کردووە تا لە ئابی ١٩٣٧ لە مووسڵ تیرۆرکرا. نجدة فتحي صفوة، العراق في الوثائق البريطانية سنة ١٩٣٦، الطبعة الأولى ، جامعة البصرة، ١٩٨٣، ص ٩٠• د. كمال مظهر احمد، صفحات من تاريخ العراق المعاصر" دراسات تحليلية"،الطبعة الأولى، بغداد، ١٩٨٧، ص ص ١١٩، ١٢٩.

(٧٠) بۆ زانیاری زیاترلە مەڕ کودەتاکەی بەکر سدقی و دامەزراندنی حکومەتی حیکمەت سلێمان بڕوانە: حازم المفتي، العراق بين عهدين ياسين هاشمي و بكر صدقي، مطبعة سومر، بغداد، ١٩٩٠ .

عەلی ئاغای جوندیانی بە هۆی هاوڕێیەتیو نزیکایەتی لەگەڵ بەکر سدقیداو دوای دامەزراندنی حکومەتی حیکمەت سلێمان(١٨٨٩-١٩٦٤) لە ٢٩ی تەشرینی یەکەمی ١٩٣٦ تا ١٧ی ئابی ١٩٣٧ دەبێتە ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەرانو ئەو ماوەیە لە بەغدا دەمێنێتەوە(٧١).

ماوە بڵێین سەرباری ئەوانەی ئاماژەمان بۆ کردن. ئەو گۆڕانکارییە هزرییەی کە جیهان بە خۆیەوەی بینی دوای هاتنە سەر حوکمی نازییەکان لە ئەڵمانیا لە ساڵی ١٩٣٣ کە ئەدولف هیتلەر(٧٢)

---

(٧١) دیمانەیەك لەگەڵ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر.

(٧٢) ئەدولڤ هیتلەر، ساڵی ١٨٩٠ لە شاری برنو کە دەکەوێتە نێوان سنووری ئەڵمانیا و نەمسا لە دایك بووە، باوکی فەرمانبەرێکی ئاسایی گومرك بووە. هیتلەر لەگەڵ ئەوەی تەمەنی بچووك بووە، بەڵام زۆربەی کاتەکانی خۆی بە بیرکردنەوە لە داهاتوو و خوێندن بە سەر بردووە و لە سەر داواکاری باوکی هیتلەر چۆتە خوێندنی هونەری و بەسەرکەتوویی قۆناغی خوێندنی بڕیوە. مردنی باوکی لە تەمەنی سێزدە ساڵی و دایکیشی لە دوای باوکی کاریگەری لە سەر ژیانی هیتلەر کردووە. ناوبراو بەشداری لە جەنگی یەکەمی جیهانی کردووە و لە ئابی ١٩١٩ پارتی کرێکارانی ئەڵمانی سۆسیالیستی نیشتمانی دامەزراندووە کە بە پارتی نازی ناسراوە. ناوبراو کەسایەتییەکی شۆڤێنی بووە لە بیروڕاکانی بە تایبەت بۆ نەتەوەی ئەڵمانی. هیتلەر بەردەوام دەبێت بۆ بەدەست هێنانی هیوا و ئاواتەکانی تا ئەو کاتەی کە لە ناو حکومەتی ئەڵمانی پلەی بەرزدەبێتەوە تا دەگاتە پلەی سەرۆکی حکومەت، لە بەر ئەوەی یەکێك لە ئارەزووەکانی هیتلەر دەست بە سەر داگرتنی تەواوی جیهان بووە کە ئەوەش لە کاتی جەنگی دووەمی جیهانی ڕەنگ دەداتەوە، بەڵام بەو ئاواتەی نەگەیشتو لە جەنگدا شکاوە. بۆ زانیاری زیاتر لە سەر هیتلەر بڕوانە: أدولف هتلر، کفاحي، الطبعة الثانية، دار الکتب الشعبية، بیروت، لبنان

سەرکردایەتیی دەکردو کاریگەری کردە سەر زۆربەی وڵاتانی جیهانی. کوردستانیش وەکو بەشێك لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لێی بێبەش نەبوو چونکێ هیتلەرییەکان لە سەرەتای ساڵی ١٩٣٥ بە شێکی تایبەتییان لە ڕۆژهەڵات دامەزراند بۆ مەبەستی بڵاوکردنەوە بیروباوەڕەکانیان‌و کاریگەرییان لە سەر خەڵکی ناوچەکە[٧٣]. ئەوەتە شایەدحاڵێك لە ڕەواندز ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە خەڵکی زۆر تامەزرۆی گوێ گرتن بوون لە هەواڵەکانی ئەو ڕادیۆیەی کە ئەڵمانەکان تیایدا پروپاگەندەیان بۆ خۆیان دەکردو ڕۆژانە خەڵکی لە شەقام‌و چایخانەکانی ڕەواندز گوێیان بۆ ئەو هەواڵانە ڕادەگرت‌و ئەوەیان دووبارە دەکردەوە کە کوردو ئەڵمان ئاری نەژادن[٧٤]. بەڵام ڕەنگە هەر ئەو ڕادیۆیەو پروپاگەندە کردن بۆ ئاری نەژادی ئەڵمانەکان تاکە ئامرازی بڵاوبوونەوەی بیروباوەڕی نازییەکان نەبووبێت لە ناوچەکەدا، بەڵکو دوژمنداری خەڵکی ناوچەکە بۆ ئینگلیز و ڕووسەکان لە لایەك و[٧٥]

٩٩٧٥• د. عبدالوهاب القيسي، د. عبدالجبار العطوي، د. طارق نافع الحمداني، تاريخ العالم الحديث ١٩١٤-١٩٤٥، الموصل ، ١٩٨٣، ص ٩٨-١٠٠.

(٧٣) نصيف جاسم عباس الاحبابى، العلاقات بين إيران و ألمانيا النازية ١٩٣٣-١٩٤٥، رسالة ماجستير منشورة، مقدمة إلى كلية الآداب، جامعة بغداد ١٩٨٩، ص ٥٥

(٧٤) دیمانەیەك لەگەڵ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر.

(٧٥) زۆر بوون ئەوانەی کە دژی دەسەڵاتداری ئینگلیزەکان بوون لە ڕەواندز و چەوسانەوەیان لە دەستی ئەوانەوە دیبوو بۆیە بۆ دوژمنێکی ئینگلیزەکان دەگەڕان. هەروەها خەڵکی ڕەواندز هێشتاکە ئەو ئازار و ئەشکەنجانەیان لە بیر نەچووبۆوە کە لە دەست ڕووسەکان لە کاتی جەنگی یەکەمی جیهان چەشتبوویان. بۆیە ڕەنگە

چالاکیی سیخوڕەکانی ئەڵەمان لە ناوچە سنورییەکانی ئێران لە لایەکی‌دی[76] ، کاریگەری بیروباوەڕی نازییەتی ئەڵمانی بۆ ناوچەکە گواستبێتەوە.

ئیتر هەر ئەو دووپارچە بوونەی جیهان بوو جارێکی‌تر جیهانی لە ئەیلولی ١٩٣٩وە خستە ناو جەنگێکی ماڵکاولکاری‌ترەوە کە زەرەرمەندی لە جەنگی یەکەمی جیهانی زۆر زیاتر بوو، لە مێژووشدا بە جەنگی دووەمی جیهان(١٩٣٩-١٩٤٥) نێوی دەرکرد.

هەوڵنامەی کتێب

ئەڵەمانەکانیان بە دۆستی خۆیان زانیبێ چونکێ دوژمنی ئینگلیز و ڕووسەکان بوون، کورد گۆتەنی دوژمنی دوژمنم دۆستەمە.

(٧٦) بۆ مەبەستی زانیاری زیاتر لە مەڕ چالاکی سیخوڕە نازییەکان بڕوانە: نصیف جاسم عباس الاحبابی، المصدر السابق، ص ٦٩ و مابعدها.

تەوەری سێیەم

ڕۆڵ و چالاكیی ڕەواندزییەكان لە ئەنجومەنی نوێنەرانی عیراقدا

حكومەتی كاتیی عیراق لە ١٦ی كانوونی یەكەمی ١٩٢٠ ڕەزامەندی لە سەر هەڵبژاردنی ئەنجومەنی دامەزراندن دا، بەڵام بە هۆی هاتنی فەیسەڵ و بوونی بە مەلیكی عیراق مەسەلەكەی دواخست تا ٢٤ی تەشرینی یەكەمی ١٩٢٢. كاتێكیش هەڵبژاردن دەستی پێكرد هێشتا ناوچە كوردییەكان بە گشتی ئارام نەبوو بوونەوە بە هۆی پشێوی لە ناوچە كوردییەكان لە لایەك و، بوونی هێزەكانی تورك لە ڕەواندز و ناوچەكانی دەوروبەریدا لە لایەكی دی، هەر بۆیە لە كۆتایی كانوونی دووەمی ١٩٢٣ كارەكانی هەڵبژاردن ڕاوەستا[٧٧].

دەركردنی توركەكان لە ڕەواندز و شێخ مەحموود لە سلێمانی ڕێگای لە بەردەم حكومەت خۆشكرد تا هەڵبژاردن دەست پێبكاتەوە، هەر بۆیە لە ١٢ی تەمووزی ١٩٢٣ دەست بە هەڵبژاردن كرایەوە، لە دوو ڕۆژی دواتر وەزارەتی ناوخۆ داوای لە پشكنەری كارگێڕی بریتانی لە هەولێر كرد كە دەنگ و باسی ناوچەكەی سەبارەت بە هەڵبژاردن بۆ ڕەوانە بكات، پشكنەری كارگێڕیش لە وەڵامدا لەگەڵ ڕەوانەكردنی هەواڵەكان ئەوەی بە بیر حكومەت هێنایەوە كە قائیمقام و خەڵكی ڕەواندز ئارەزووی بەشداری كردن لە هەڵبژاردن دەكەن و بە گوێرەی

(٧٧) د.محمد مظفر الادهمي، المصدر السابق، ص ص ٢١-٢٢ .

توانا كار بۆ جێبەجێ كردنی ڕێنماییەكان دەكەن[٧٨]، بەڵام دەتوانرێ بووترێ، كە ئەو بۆچوونەی پشكنەری كارگێڕی بریتانی لە ڕاستیەوە دوور بووە، چونكێ كاتێك موتەسەڕڕیفی هەولێر فەرمان بە سەید تەها دەدات كە هەڵبستێ بە دامەزراندنی سێ مەئمور بە شێوەی گرێ بەستی كاتی بۆ مەبەستی ناونووس كردنی خەڵكی ناوچەكە، سەید تەها گومانی خۆی لەو ناونووس كردنە پیڕادەگەیەنێتو داوای ئەوەی لێ دەكات كە ڕێنماییەكانی تایبەت بە سیستەمی هەڵبژاردنی بۆ ڕەوانە بكات. هەر بۆیە لە ناوچەكەدا هەڵبژاردن ڕووبەڕووی تەنگژە دەبێتەوەو دەفتەری زانیارییەكان سەبارەت بە ڕەواندزو دەورووبەری دوادەكەوێت، ئەگەرچی سەید تەها لە پاشان هەڵدەستێ بە دامەزراندنی لێژنەیەك، بەڵام ئەو لێژنەیە ناتوانێ زانیاری تەواوی ناوچەكە بە حكومەت بداتو، تۆماری ڕەواندز لەو هەڵبژاردنە لە سەر بناغەی تەخمین پشتی پێدەبەسترێت[٧٩].

ئەنجومەنی دامەزرێنەر لە ٢٧ی مارتی ١٩٢٤ دەستی بە كارەكانی كردو لە كۆی ١٠٠ ئەندام هەژدە ئەندامی كورد بوون كە لە ناویانا عەبدوڵڵا موخلیس بەگ نەوەی پاشای گەورەی ڕەواندزی تیدا بوو. یەكێك لە كارەكانی ئەو ئەنجومەنە پەسندكردنی پەیمانی ١٩٢٢ی عیراقی بریتانی بوو، بەڵام كاتێك ئەنجومەن پەیمانەكە دەخاتە دەنگ دانەوە نوێنەرە كوردەكان داوای ئەوە دەكەن كە پەسند كردنی

(٧٨) نفس المصدر، ص ص ٩٥-٩٦.

(٧٩) نفس المصدر، ص ص ٩٧-٩٨.

پەیمانەکە دوا بخرێت تا کێشەی مووسڵ چارەسەر دەکرێت، کەچی بێ گوێدانە ئەو داواکارییە ئەنجومەن پەیمانەکە پەسند دەکات[٨٠].

لە لایەکی‌تردا ئەنجومەنی دامەزراندن دەبوو کار بۆ ئەوە بکات‌و زەمینە بۆ ئەوە خۆشکات تا هەڵبژاردنی ئەنجومەنی نوێنەران ئەنجام بدرێت. هەر بۆیە لە ئەنجامی کارەکانی ئەو ئەنجومەنە بوو حکومەتی عیراقی بڕیاری دامەزراندنی ئەنجومەنی نوێنەرانیدا و لە ١٦ی تەمووزی ١٩٢٥ یەکەمین ئەنجومەنی نوێنەران دەستی بە کارەکانی خۆی کرد کە ژمارەیەك نوێنەری کوردی تێدا بوو، لە وانە: عەبدوڵلا موخلیس بەگ‌و ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی کە نوێنەری هەولێر بوون. ئەنجومەنی نوێنەران لە یەکێك لە دانیشتنەکانی دوای بڕانەوەی کێشەی مووسڵ پرۆژەی پەیمانی عیراقی بریتانی لە ساڵی ١٩٢٦ خستە بەردەم ئەندامانییەوە، لێرەشدا وێڕای نارەزایی هەندێ لە ئەندامانی بە کۆی پەنجاو هەشت دەنگ پەیمانەکە پەسند کرا کە هەر یەك لە عەبدوڵلا موخلیس بەگ‌و ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی لە گەڵ ڕازی بووان بوون لە سەر پەیماننامەکە[٨١].

شیاوی باسە، کاتێك هەواڵی ئۆتۆنۆمی بۆ کورد دەنگی دایەوە نوێنەرە کوردەکان لە ئەنجومەنی نوێنەرانی عیراقیدا کەوتنە خۆو زنجیرەیەك کۆبوونەوەیان لە نێوان خۆیان لە ماڵەکانیان لە بەغدا بۆ

(٨٠) عبد الرزاق الحسني، تاريخ الـوزارات، الجـزء الاول، ص ص ٢٣٣-٢٣٦• رەمـەزان داودی، هەڵوێستی کورد لە دامەزراندنی دەوڵـەتی نـوێی عێـراق ١٩٢١-١٩٣٠، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە(٩)، هەولێر، کانوونی یەکەم ١٩٩٨، ل ٤٠.

(٨١) عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارات، الجزء الثـاني، ص ٤٥• د.عبـدالفتاح علی يحيى البوتاني، الحركة القومية الكوردية التحررية دراسات ووثائق، ص ٦٧.

مەبەستی تاووتوێ کردنی مەسەلەی دروست کردنی حکومەتێکی کوردی سازدا، لە کۆبوونەوەی ١٣ی شوباتی ١٩٢٦ کە لە ماڵی عەبدوڵڵا موخلیس بەگ بەسترا، عەبدوڵڵا موخلیس بەگ ئاماژە بۆ بیرورای هەندێ لە نوێنەران دەکات کە گاڵتەیان دێ بە دروست کردنی حکومەتێکی سەربەخۆیی کوردی، هەڵگرانی ئەو بیرورایەش بەوە تاوانبار دەکات کە هەڵپەی ئەوەیانە پلەوپایەی گرنگ لە دەوڵەت وەربگرن. چونکێ لەو کۆبونەوەیەدا ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی وتبووی:" ... کورد لە ناو خۆیدا نارێکەو یەك نەگرتووەو نازانێ چۆن خۆی بپارێزێ ئیتر چۆن دەبێ بە تەمای کارێکی وا گرنگ بێ کە سەر بگرێ..." [٨٢]. بەلاّم دەبینین لە دانیشتنی دووەمیان هەر لە ماڵی عەبدوڵڵا موخلیس بەگ لە ١٩ی شوباتی ١٩٢٦ لە سەر ئەوە ڕێك دەکەون کە نامە ئاراستەی ناوچە کوردییەکان بکەن تا لە کوردستان بە گشتی پروپاگەندە بۆ دروست بوونی دەوڵەتێکی کوردی بکرێ، لەو بارەیەوەش ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە لە هەفتەی ڕابردوو پەیوەندی لەگەڵ سەید تەهای نەهری قائیمقامی ڕەواندز کردووە[٨٣].

وێڕای ئەو دەنگ باسو سەرگەرمییە نوێنەرانی کورد دڵنیابوون کە هیچیان پێناکرێت، هەر بۆیە لە کۆبوونەوەی ٢ی مارتی ١٩٢٦ لە

---

(٨٢) م. ر. هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان، بەرگی دووەم، ل ٦١٠.

(٨٣) م. ر. هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان... ، بەرگی دووەم، ل ٦١١. تێبینی ئەو کۆبوونەوانە لە ماڵی ئەندامەکانیتریش ئەنجام دراون، بەلاّم زۆربەی کۆبوونەوەکان لە ماڵی عەبدوڵڵا موخلیس بەگ بووە، ڕەنگە ماڵەکەی ئەو شیاوتر بووبێت لە ماڵەکانی تر .

مالّی عەبدوڵلاّ موخلّیس بەگ لە بیروڕاکانی پێشوویان پاشەگەز دەبنەوە ئەگەرچی ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی دەڵێ: "... پێویستە هەموو یەك بگرن دەربارەی مەسئەلەی کورد بە تایبەتی نائبە کوردەکان ..."[٨٤]. بەلاّم دەبینین عەبدوڵلاّ موخلّیس بەگ ئاوێك دەکات بە سەر ئەو جۆشو خرۆشەی کە لە ناو نوێنەراکان هەبووەو دەڵێ:" چ کوردو عیراق ئازادییان بە شانو باهووی خۆیان دەسگیر نەبووە بەڵکو ئینگلیز ئازادی کردوون لەبەر ئەوە دەبێ گوێ بۆ ئەو دۆستەیان ڕابێڵنو بۆی ڕوونکردوونەوە کەوا هیچ شتێکی وا لە ئارادا نییە کە باسی پێك هێنانی حکومەتێکی کورد بکرێ هەر وەکو ئیسماعیل ڕەواندزیو ئەوانیتر بۆی چوو بوون..."[٨٥]. لێرە بەڵگەنامەیەکی بریتانی کە ڕاپۆرتێکی پۆلیسی بەغدای تیادایە ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە لە ٢٠ی مارتی ١٩٢٦ عەبدوڵلاّ موخلّیس بەگو عەلی ڕەفیق خادم سەجادە کۆبوونەتەوەو لە سەر ئەوە ڕێکەوتوون کە واز لە داواکاری ئۆتۆنۆمیو نامە ناردن بۆ ناوچە کوردییەکان بهێننو جارێکیتریش باس لەو جۆرە باسانە نەکەنەوە، لەبەر ئەوە لێکۆڵەرێك دەڵێ:" بەلای منەوە وایە کە دەبێ لە وانەی بەشداریی ئەو کۆبوونەوانە بوون پەیوەندییان بە ئینگلیزەکانەوە هەبووە چونکە کە دەڵێ ڕاپۆرتی شرطە دەبێ بزانرێ کە لەو ڕۆژانەدا شرطە ی بەغداد هەر ئینگلیزەکان خۆیان سەر پەرشتیان کردووە... جگە لەوە ئەو ڕاپۆرتەی کە لەو دۆکیومەنتەدا هەیە لەوە دەچێ تەنها هەر ڕاپۆرت نەبووبێ بەڵکو جۆرە (تعهد)ێك بووە لە عبدالله مخلص

---

(٨٤) هەمان سەرچاوە ، ل ٦١٣.

(٨٥) هەمان سەرچاوە و لاپەرە.

بەگو عەلی رفیق خادم السجادە وەرگیراوە و دیارە وەکو تاوانبارێك لەو رووەوە پرسیارو وەرام کراوەو ئەنجامی ئەوە کراوە بەو راپۆرتە"[٨٦].

چالاکی نوێنەرە کوردەکان لە ئەنجومەن هەر بەردەوام بوو ئەوەتە لە دانیشتنی١٧ی مایسی ١٩٢٧ ئەنجومەن داوای چارەسەرکردنی باری خوێندن لە ناوچە کوردییەکانو خوێندن بە زمانی کوردی دەکەن، بەلاّم ئەوەی جێی سەرنجە داود حەیدەری(١٨٨٦-١٩٦٥) کە نوێنەرانی هەولێر بوو دژی بیروڕای هاوڕێکانی لە ئەنجومەن قسە دەکاتو لەگەڵ خوێندن بە زمانی کوردیدا نابێت لە ناوچە کوردییەکان[٨٧]، هەر بۆیە بیروڕاکانی دەبێتە جێگای ناڕەزایی هاوڕێکانی لە ئەنجومەن بە تایبەتیو خەڵکی کوردستان بە گشتی. ئەوەتە گەورە پیاوانی ڕەواندز ڕەتی قسەکانی داود حەیدەری دەکەنەوەو دەڵێن:" لە ئەسنای موزاکەرەی میزانیەی مەعاریف دا لە عەلەیهی تەعلیمی ئاگاداری مەناقەشەکەتان لە غەزەتە خوێندرایەوە، خیرەتمان کرد ئێوە کە ئاگاداری ئیحتیاجاتی مەملەکەتو ئارەزوی میلەت نین، رجا ئەکەین بەم نەوعە جەسارەت مەنوێنن"[٨٨].

---

(٨٦) هەمان سەرچاوە، ل ٦١٤.

(٨٧) محەمەد ئەمین زەکی، دوو تەقەللای بێ سوود ، سەباحی غالب تۆژینەوە و لێکۆلینەوە و پێشەکی بۆ نووسیوە و پەراوێزی بۆ ڕێکخستووە، لەندەن، ١٩٨٤، ل ٤٠" نەوشیروان مستەفا ئەمین، ژیان بە تەمەنترین رۆژنامەی کوردی ١٩٢٦-١٩٣٨ ، چاپخانەی رەنج، سلێمانی ، ٢٠٠٢، ل ١٣٣.

(٨٨) شیاوی باسە ئەوانەی لە ڕەواندز نامەکەیان ناردووبوو بریتی بوون لە: محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی سەرۆکی شارەوانی ڕەواندز، محەمەد ئەمین سەرۆکی دەرگەڵە، شێخ محەمەد سەرۆکی باڵەك، مستەفا محەمەد ساڵح ئەفەندی ئەندامی کارگێڕ و ئەسعەد سەرۆکی زراری. نەوشیروان مستەفا ئەمین، ژیان بە تەمەنترین رۆژنامەی کوردی ، ل ١٣٤.

شیاوی باسە کاتێك حكومەتی عیراقی كەوتە هەوڵی ئەوەی لە پێناوی بنیاتنانو پەرەپێدانی ئەو دەوڵەتە عەرەبییە تازەیە، كورد بەكار بهێنێ و بۆ ئەو مەبەستەش لە یەكێك لە بڕیارەكانیدا بە زۆرەملێی سەربازی دەسەپێنێ. لە بەرانبەر دا ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی بە ناوی هەموو كوردەوە لە ١٢ی تەشرینی دووەمی١٩٢٧ لە ڕۆژنامەی (Baghdad Times)دا بەرپەرچی ئەو بڕیارە دەداتەوە و دەڵێ:" ...بەڵێ بۆ زانیین ئێمەی كورد كۆكیین لەگەڵ برا جەعفەریەكانمان بە تەواوی لە سەر ئەوەی كە یاسای سەربازی بە زۆرەملێ لەگەڵ باری سیاسیمان ناگونجێ، ....، وە ئێمە وای دەبینین كە یاسای بە زۆرەملێی سەربازی سوودی نییە ،....، بۆیە داوا لە حكومەت دەكەین كە ئەو فكرەیە لابات لەو كاتەی ئێستادا" [٨٩].

دووەمین خولی ئەنجومەنی نوێنەرانی عیراقی لە ١٩ی مایسی ١٩٢٨ دەستی بە كارەكانی كرد، ئەمجارەشیان ژمارەیەك نوێنەری كوردی تیادا بوو. مەعروف چیاووك كە یەكێك بوو لە ئەندامانی ئەنجوومەنی نوێدا ڕۆڵێكی كاریگەری گێڕاو كوبوونەوە نەبوو ئەو قسەی تیادا نەكاتو لە سەر كێشەی ڕەوای گەلەكەی نەیەتە وەلاّم. ئەوەتە لە كۆبوونەوەی ٢٦ی ئابی ١٩٢٨ كاتێك عەتا ئەلخەتیبی نوێنەری كوت باس لە مووچەی سەید تەهای نەهری قائیمقامی ڕەواندز دەكاتو چەند جارێك دووبارەی دەكاتەوە، مەعروف چیاووك لێیدێتە وەلاّمو دەڵێ:" پێم وایە نوێنەری بەڕێز عەتا ئەلخەتیبی نازانێ پایەو مەقامی بلّندی میری(كوردان) سەید تەهای ئەفەندی

(٨٩) عبد الرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، الجزء الثاني، ص١٠٠.

چیيە. سەيد تەها پياوێكی گرنگ‌و ناسراوە، شوێنی تايبەتيی لەناو كورداندا هەيە، ئەگەر ئەو نەبوايە ئەو ناوچەيە ئێستا سەر بە ولاَتێكی‌تر دەبوو، بێ ئەو باشووری كوردستان توشی بەزم و ڕەزم دەهات. من پێم وايە ئەگەر حكومەت سێ چوار هەزار ڕۆپيەشی بداتێ هێشتا بۆ ئەو هەر كەمە"[٩٠]. هەروەها لە دانيشتنی١٣ی حوزەيرانی ١٩٢٩ بە توندی پرسياری خۆی ئاراستەی وەزيری بەرگری عيراقی محەمەد ئەمين زەكی(١٨٨٠-١٩٤٨) دەكات‌و دەڵێ: "ئاگادار كراوم بە بوونی مانۆرێكی سەربازی لە ناوچەكانی زێبارو ئامێدی. ئايا ئەمە ڕاستە؟ ئەگەر ڕاستە ئەو هۆكارانە چين كە بوونەتە هۆی هەڵبژاردنی ئەو تێچوونە زۆرە بۆ ئەو مانۆرە لەو كاتەدا؟ ئايا ئەو مانۆرە پەيوەندی بە نيشتەجێ كردنی ئاشووريیەكان لەو زەويانەدا هەيە كە موڵكی هۆزی بارزانی كوردیين؟"[٩١].

لوتكەی كاری ئەندامانی كورد لە ئەنجومەنی نوێنەران پێشكەش كردنی ياداشتێك بوو بۆ سەرۆك وەزيران عەبدولموحسن سەعدون(١٨٨٠-١٩٢٩) لە شوباتی ١٩٢٩ دا كە تيايدا هاتبوو: پارەی زياتر تەرخان بكرێت بۆ پەرەپێدانی خوێندەواری‌و ڕۆشنبيری لە ناوچە كوردييەكاندا. هەروەها دەزگايەكی بەڕێوەبەرايەتی لە ناوچە كوردييەكانی سلێمانی، هەولێر و كەركوك پێك بهێنرێت، لەگەڵ پێك

---

(٩٠) معروف جياووك، نيابتي في ١٩٢٨-١٩٣٠، مطبعة الزمان، بغداد، ١٩٣٧، ص ٧٥.

(٩١) بۆ زياتر زانياری لە مەڕ گفت‌وگۆی نێوان مەعروف چياووك و محەمەد ئەمين زەكی بڕوانە: معروف جياووك، نفس المصدر ، ص ص ٢٠٨-٢٠٩.

هێنانی لیوایەکی تازە لە ناوچە کوردییەکانی سەر بە لیوای مووسڵ‌و، کاروباری ئەو بەڕێوەبەرایەتییەش لە لایەن (پشکنەرێکی) کورد بەڕێوەببرێت و، پارەی پێویست تەرخان بکرێت بۆ بووژانەوەی ناوچە کوردییەکان. بەڵام کاتێك حکومەتی عیراق لەگەڵ کۆمیسیاری باڵای بریتانی لە سەر داواکارییەکانیان کۆدەبنەوە، ڕەتی ئەوەیان کردەوە کە بەڕێوەبەرایەتییەکی تایبەت بە ناوچە کوردییەکان دابمەزرێت لەگەڵ لیوای دهۆك دا، کەچی بۆ داواکارییەکانیتریان بەڵێنیان دا کەوا لە ماوەی داهاتوودا بۆ یان جێبەجێ بکەن[٩٢]. ئەوەی جێگای سەرنجە دوای پێشکەش کردنی ئەو یاداشتە خودی مەلیك فەیسەڵ بڕیار دەدات کە جارێکیتر نابێت ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی‌و حازم شەمدین ئاغا[٩٣] ببن بە نوێنەر لە ئەنجومەنی نوێنەرایەتی لە عیراقدا[٩٤]. چونکێ ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی هەر بەوە نەوەستاوە، بەڵکو بە تەنیاش یاداشتێکی پێشکەش بە سەرۆك وەزیران و کۆمیسیاری باڵا کردووە[٩٥]. هەروەها بیرو بۆچوونەکانیشی

(٩٢) عبد الرزاق الحسني، تاريخ العراق السياسي الحديث، الجزء الثالث، مطبعة العرفان، لبنان،١٩٤٨، ص ٢٩٠• محمود الدرة ، القضية الكردية، الطبعة الثانية، دار الطليعة، بيروت، ١٩٦٦ ص ص ١٥٥-١٥٦.

(٩٣) حازم شەمدینان ئاغا کوڕی یوسف پاشا کوڕی شەمسەدین ئاغایە و لە ساڵی ١٨٩٥ لە زاخۆ لە دایك بووە، چەند جارێك بۆتە نوێنەری مووسڵ لە ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراقی و لە پاشان چەندین پلە و پایەی تری کارگێڕی وەرگرتووە و ڕۆڵی کاریگەری تیادا بینیوە. تا لە ١ی حوزەیرانی ١٩٥٢ لە مووسڵ کۆچی دوایی کردووە. مير بصري، اعلام الكرد، الطبعة الاولى، لندن ، ص ٢٢٢.

(٩٤) احمد خواجه ، چیم دی ، بەرگی سێیەم، چاپخانەی ڕاپەرین، سلێمانی، ١٩٧٠، ل ٥٢.

(٩٥) عبدالفتاح على يحيى البوتانى، وثائق عن الحركة القومية الكوردية التحررية، ص ص ٥٩-٦١.

لە شێوەی کوراسەیەك بلاّوکردۆتەوە[٩٦]. بۆیە دەتوانرێ بووترێ، کە ئیسماعیل بەگ لە سۆنگەی ئەوەی ڕۆڵێکی کاریگەری لە بابەتی نەتەوەیی‌و نیشتمانی دەبینی مایەی هەراسان کردنی دەسەلاّتدارانی عیراق بوو، بە تایبەت مەلیکی عیراق(فەیسەڵی یەکەم).

زەمینە خۆشکردن بۆ بەستنی پەیماننامەیەکی نوێ لە نێوان عیراق‌و بریتانیا دەنگ‌و باسی ناو ڕۆژنامەکانی عیراقی داگرتبوو، بەلاّم یەکێ لەو مەسەلانەی کە سەرانی کورد بە گشتی‌و نوێنەرانی کوردی بە تایبەتی دەورووژاند ئەوە بوو ئاخۆ ڕەشنووسی ئەو پەیماننامەیە هیچ مادەیەکی تایبەت بە پاراستنی مافەکانی کوردی تیایە. بۆیە دەبینین مەعروف چیاووك لە دانیشتنی ١٣ی شوباتی ١٩٣٠ ئەنجومەنی نوێنەران ڕووی پرسیاری ئاراستەی سەرۆکی وەزیران ناجی سویدی(١٨٨٢-١٩٤٢) دەکات و دەڵێ: "تکام وایە ئەو پرسیارانە لە سەرۆکی وەزیران بکرێ، بۆ ئەوەی بەدەم لە بەردەمی ئەنجومەنی بەرزدا وەلاّمیان بداتەوە، ئەو بنچینەیەو ڕێو شوێنانە چین کە حکومەت دایناون بۆ گفتوگۆی ویستراو بۆ بەستنی پەیمانە تازەکە؟ ئایا هیچ بەربەستێك لە سەر ئەو مەرجانە هەیە کە کۆمەڵەی گەلان لە بابەت ناوچەکانی سەرو سەلماندوویەتی؟ ئایا حکومەت بە تەمایە لە ناوەخنی پەیماننامەکە دا جێگیری بکا؟

---

(٧)Air,٢٣/٤١٤/٥٠٨٨(From S.S.O" Erbil" to staff intellgence" Hinaidi",٣١,٣,١٩٢٩.

لە: سروە صابر اسعد، المصدر السابق، ص ٥٨. وەرگیراوە.

..."[97].بەلاَم سەرۆك وەزیران پەیماننامەكە بە پەیماننامەیەكی نێو دەوڵەتی نێوزەند دەكاتو بە پێویستی نازانێ كە مەسەلە ناوخۆییەكان بخرێنە ناویەوە[98].

حكومەتی عیراقی بە مەبەستی هێور كردنەوەو كپ كردنی دەنگی كوردەكان لە نیسانی ١٩٣٠ بڕیاری ئەوەیدا كە زمانی كوردی زمانی فەرمی بێت لە ناوچە كوردییەكاندا(٩٩). كە ئەمەش جێگای دڵخۆشكەری كوردەكان بوو هەر بۆیە گەورە پیاوانی ڕەواندز سوپاسو پێزانینی خۆیان ئاراستەی هەر یەك لە سەرۆك وەزیران و باوەڕپێكراوی كۆمیسیاری بالاَ و وەزارەتی ناوخۆو جەمال بابانی(١٨٩٣-١٩٦٦) وەزیری داد دەكەن(١٠٠). بەلاَم كاتێك هەر دوولا پەیماننامەكە لە ٣٠ی حوزەیرانی١٩٣٠ واژۆ دەكەن بێ ئەوەی ئاماژە بە مافی كوردان بدەن، جارێكیتر نارەزایی ناوچە كوردییەكان دەگرێتەوە. لێرەشدا ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی بـۆ ئەو مەبەستە لە نامەیەكیدا كە ئاراستەی كۆمیسیاری بـالاَی لە عیراق كـردووە دەڵـێ: " فخامت مندوبی سامی عراق- بغداد بمناسبتی سفری فخامتان بو لندن بو

---

(٩٧) محاظر مجلس النواب ١٣/ شباط /١٩٣٠، ص ٣٥٦• معـروف جیـاووك، نیـابتی، ص٢٣٠-٢٣١.

(٩٨) نەوشـیروان مسـتەفا ئـەمین، كوردسـتانی عێـراق" سـەردەمی قەڵـەم و موراجەعات١٩٢٨-١٩٣١، چاپی یەكەم، چـاپخانەی ئۆفسـێتی دەزگـای سـەردەم، سلێمانی، ١٩٩٩، ل ٥٠.

(٩٩) د. ابراهیم خلیل احمد، تطور التعلیم الوطني في العراق(١٨٦٩-١٩٣٢)، مطبعة جامعة البصرة، البصـرة، ١٩٨٢، ص ٢٩٣• نەوشیروان مستەفا ئەمین، كوردستانی عێراق" سەردەمی قەڵەم و موراجەعات١٩٢٨-١٩٣١، ل ١٨٥.

(١٠٠) زاری كرمانجی، ژمارە(٢٢)، ٣٠ نیسانی ١٩٣٠، ل ١١ سەرچاوەی پێشوو.

معاهدەی عراق و بریتانی من بە وكالتی كوردەكان وە تشریف ئەكەم كە فخامتان دعوت بكەم بۆ ئەمەی لە قچیهی كوردیا أگادارین. مندوبی سابقی هەولێر اسماعیل رواندزی، ٥ تموز ١٩٣٠"(١٠١).

ئیتر لە ئەنجامی ئەو نارەزاییەو بۆ مەبەستی هێوركردنەوەی ڕەوشەكە، وەفدێكی حكومەت كە پێك هاتبوون لە جەعفەر پاشا(١٨٨٥-١٩٣٦) وەكیلی سەرۆك وەزیران و مێجەر یونغ وەكیلی باوەڕپێكراوی كۆمیسیاری بریتانیو وەزیری دادی عیراقی سەردانی ناوچە كوردییەكان دەكەنو لە ٩ی ئابی١٩٣٠ دەگەنە هەولێر. كاتێك لە هەولێر لەگەڵ گەورە پیاوانی ناوچەكە كۆدەبنەوەو، وەكیلی سەرۆك وەزیرانو وەكیلی باوەڕپێكراوی كۆمیسیاری باڵا وتارێك پێشكەش دەكەن، ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی لێیان دێتە وەلاَمو دەڵێ:" فەخامەتی جەعفەر پاشا، ئێمە چیكە بەو قسە پڕوپوچانە فریو ناخۆین. لە سەر قەراری عوسبەت ئومەم حەقی خۆمان ئەوێو، ئەبێ بە فەوری لیوای دهۆك-مان بۆ تەشكیل بكەن. ئیمتیازی سەربەخۆیەتی-مان بۆ دیارو جیا بكەنەوە"(١٠٢). بەلاَم ئەو وتانەی ئیسماعیل بەگ، جەعفەر پاشای وەكیلی سەرۆك وەزیرانی عیراقی تووڕە دەكات. هەر بۆیە شایەدحاڵێك لەو بارەیەوە دەڵێ:" ...جەعفەر پاشا تووڕە بوو وتی بێدەنگ بە تۆ بچووكی نازانی چیت دەوێ"(١٠٣).

(١٠١) د. كوردستان موكریانی، روناكی یەكەمین گۆڤاری كوردی شاری هەولێر، چاپی یەكەم، دەزگاری چاپ و بلاَوكردنەوەی ئاراس، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر ٢٠٠١، ل ٢٨.

(١٠٢) احمد خواجە، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی سێیەم، ل ٦٠؛ میرزا محەمەد ئەمین مەنگوڕی، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٤.

(١٠٣) معروف جیاووك، ماساة بارزان المظلومة، ص ٨٤.

ئینجا لە پاشان کە مەعروف چیاووك دێتە وەڵام و وەکو یاسا ناسێك ڕەخنەی ئەوە دەگرێت کە حکومەت بڕیارەکانی کۆمەڵەی گەلانی جێبەجێ نەکردووە، هەر بۆیە بە پێویستی دەزانێ کە بڕگەیەکی تایبەت بە پاراستنی مافی کوردان بخرێتە ناو پەیمانەکەوە[١٠٤].

جێگای ئاماژە بۆ کردنە لێرەوە لە سەرچاوە مێژووییەکان شتێکی ئەو تۆ بەدی ناکرێت کە پەیوەندی بە ڕۆڵ و چالاکی ڕەواندزییەکانەوە بێت لە ئەنجومەنی نوێنەرانی عیراقیدا، تەنیا ئەوەندە نەبێت کە یەکێك لە سەرچاوەکان ئاماژە بۆ ئەندامییەتی ئەمین پاشا ڕەواندزی دەکات کە لە ساڵی ١٩٣٥ ئەندام بووە لە ئەنجومەنی نوێنەراندا[١٠٥]. هەروەها ئەحمەدی محەمەدی عەلی ئاغای جوندیانی[١٠٦] لە

---

(١٠٤) احمد خواجە، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی سێیەم، ل ٦٣.

(١٠٥) ئەمین پاشا ڕەواندزی، لە ساڵی ١٨٦٥ لە ڕەواندز لە دایك بووە و لە قوتابخانەی سەربازی عوسمانی و قوتابخانەی ئەرکانی جەنگی خوێندویەتی. دواتر پەیوەندی بە سوپای عوسمانی کردووە و تا پلەی لیوای وەرگرتووە و بەشداری جەنگی یەکەمی جیهانی کردووە، ناوبراو لە دوای جەنگ گەڕاوەتەوە بەغدا و لە ١٩٣٥ بۆتە ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەران و لە دواتریش سەرۆکی لیژنەی کاروباری سەربازی بووە تا لە ساڵی ١٩٤١ لە بەغدا کۆچی دوایی کردووە. میر بصری، المصدر السابق، ص ٧٢.

(١٠٦) ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ساڵی ١٩٢٢ لە ڕەواندز لە دایك بووە و بە ئەحمەد دیاب ناسراوە، قۆناغی خوێندنی سەرەتایی لە ڕەواندز تەواو کردووە، دواتریش بە مەبەستی تەواوکردنی خوێندنی هاتۆتە هەولێر و لەگەڵ قوتابییەکانی شاری کۆیە چالاکی زۆریان نواندووە لە لێدانی بلاوکراوە لە دیوارەکانی شاری هەولێر لە دژی کارو کردەوەکانی حکومەت کە لە ئەنجامدا شەوێکیان کەوتوونەتە بەر ڕێژنەی گوللەی حەس حەسەکان. هەروەها لە دواتریش چۆتە ڕیزی پارتی هیوا و بەشداری لە شۆرشی (١٩٤٣- ١٩٤٥)ی بارزان کردووە لەگەڵ شۆڕشی ئەیلول. ناوبراو ئێستاکەش لە ژیان ماوە و لە هەولێر لە گەڕەکی

دیمانەیەکدا ئاماژەی بۆ ئەوە کرد کە باوکی بە هۆی پەیوەندی دۆستایەتی لەگەڵ بەکر سدقی لە دوای کودەتای ساڵی ١٩٣٦ و دامەزراندنی حکومەتی حیکمەت سلێمان دەبێتە ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەرانی عیراق و ئەو ماوەیە لە بەغدا دەمێنێتەوە[١٠٧]. لە لایەکی دیکەشەوە سەرچاوەیەکی‌تر لە بارەی باس کردنی شێخ محەمەد ئاغای باڵەك دا دەڵێ: "... لە وانەیە ئێستا(١٩٣٨) پایەو دەسەڵاتی لە هەڵکشاندا بێ، چونکە بەو دواییە بە ئەندامی پەرلەمان دامەزراوەو بە رێك و پێکی لە کۆبوونەوەکانی ئەنجوومەنی یاسادانان ئامادە دەبێ لە بەغدا..."[١٠٨].

ئەنجام دەتوانرێ بووترێ، کە بێ دەنگی ناو کۆبوونەوەکانی ئەنجومەنی نوێنەران لە دوای ساڵی ١٩٣٢ دەگەڕێتەوە بۆ نەبوونی ئەندامی کاراو چالاکی کورد لەو ئەنجومەنەدا، چونکێ زۆربەی ئەوانەی دەبوونە ئەندام تەنیا خەریکی پاراستنی مافەکانی خۆیان بوون.

برایەتی نیشتەجێیە. دیمانەیەك لەگەڵ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر.

(١٠٧) دیمانەیەك لەگەڵ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر.

(١٠٨) ئی. ئار. ئیچ، رەوشی ئابووری و کۆمەڵایەتیی کوردی رەواندز، وەرگێڕانی: د. عەزیز گەردی، چاپخانەی روون، سلێمانی، ٢٠٠٥، ل ٤٧.

بەشی سێیەم

ڕۆڵ و چالاکیی ڕەواندزییەکان لە کۆمەڵەو ڕێکخراوە کوردی و عیراقییەکاندا

(١٩١٨-١٩٣٩)

هەولێرنامەی کتێب

هەواڵنامەی کتێب

تەوەری یەکەم

ڕۆڵ و چالاکیی ڕەواندزییەکان لە کۆمەڵەو ڕێکخراوەکانی سەردەمی داگیرکاریی بریتانی(١٩١٨-١٩٣٢)

چالاکی کۆمەڵەو ڕێکخراوەکان بەشێکی گرنگ لە بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردستان دەگرێتەوە، کە لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی پێی نایە قۆناغێکی نوێوەو، ژمارەیەك پارتو کۆمەڵەو ڕێکخراو هاتنە مەیدانەوە. جا بۆ ئەوەی ڕۆڵو چالاکییەکانی ڕەواندز لەو کۆمەڵەو ڕێکخراوانە دیار بخەین یەکەیەکە ڕیزبەندیان دەکەینو باسیان لێوە دەکەین.

- کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان:

دوای ڕانەوەی جەنگی یەکەمی جیهانی کوردە نیشتەجێبووەکانی ئەستەمبوڵ کەوتنەوەخۆو(کۆمەڵەی بەرزێتی کوردستان)یان دامەزراند، کە پێك هاتبوون: لە سەید عەبدولقادری شەمزینی سەرۆك، ئەمین عالی بەدرخان جێگر، حەمدی پاشا ئەمینداری گشتی، سەید عەبدوڵڵا کوڕی سەید عەبدولقادر بەرپرسی دارایی و ژمارەیەك ئەندامانی تر[1]. ئەو کۆمەڵەیە چالاکییەکی زۆری نواند لەو

(١) د. بلەچ شێرکۆ، کێشەی کورد مێژینە و ئێستای کورد، وەرگێڕانی: محەمەد حەمە باقی، چاپی سێیەم، کوردستانی عێراق، ١٩٩١، ل ٥٢ زنار سلوپی، في سبيل كردستان(مذكرات)، ترجمة: ر. علي، طبعة الاولى، رابطة كاوا للثقافة الكردية، بيروت، ١٩٨٧،ص ٦١. تێبینی: تاکە سەرچاوە کە باس لە ئەندامیەتی ئەمین پاشا ڕەواندزی بکات. أبى العلاء، لمحات عن الجمعيات الكردية في العهد العثماني و

سەردەمەدا بە مەبەستی هێنانەدی مافەڕەواکانی نەتەوەی کورد، هەر بۆیە پەیوەندییان کرد بە باڵیۆزخانەی دەوڵەتە زلهێزەکانی وەکو بریتانیا، فەرەنساو ئەمەریکا تا لە ڕێگای ئەوانەوە مافەکانیان دەستەبەر بکەن[٢]. ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەوە هەڵسان بە ڕەوانەکردنی ژمارەیەك لە ئەندامانیان لە ٢٥ی مارتی ١٩١٩ بە سەرۆکایەتی خلوسی بەگ[٣] لە ڕێگای (مووسڵ)ەوە بۆ سلێمانی تا نامە ئاراستەی هۆزە کوردییەکان بکەن و هانیان بدەن بۆ یەکخستنی هەوڵ و کۆششەکانیان لە پێناو هێنانەدی سەربەستی و سەربەخۆیی[٤].

اثر الحرب الإمبريالية العالمية الاولى، القسم الثاني، جريدة التآخي، العدد (١٠١)، ١٠/آب/١٩٦٧، ص ٧.

(٢) د. ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کوردستان لە سەردەمی ئاشتیدا، وەرگێڕانی: موحەمەد نوری تۆفیق، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠١، ل ٢١٣• جليلي جليل و الأخرون، الحركة الكردية في العصر الحديث، ترجمة: د.عبدي حاجي، الطبعة الاولى، بيروت، ١٩٩٢، ص ص ١٠٣-١٠٤• سروه اسعد صابر، كوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل ١٩١٤-١٩٢٦ دراسة تاريخية سياسية وثائقية، الطبعة الأولى، وزارة التربية، اربيل، ٢٠٠١، ص ص ١٧٥-١٧٦.

(٣) خلوسی بەگی تەمەن ٤٥ساڵ دەوڵەمەندێکی خەڵکی ڕەواندز بوو و لە ژنەوەش خزمایەتیی لەگەڵ بەدرخانییەکان هەبوو. ناوبراو لەگەڵ سەعید بەگی سەرۆکی لێژنەی کۆمەڵەی ئیتیحاد و تەرەقی دا ناکۆك بوو، هەر بۆیە ساڵانێك بوو ئاوارەی ئەستەمبۆل کرابوو، دەشێ بە نەمانی ئیتیحاد و تەرەقییەکان هەوڵی دابێ سوود وەربگرێت و دەسەڵاتی جارانی بۆ بگەڕێتەوە و بەم نیازەش سەرکردایەتی ئەو نێردراوانەی کردبێ. د. ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کورد و کوردستان لە کۆمەڵە وتارێکی مێژووییدا، وەرگێڕانی: ئازاد عوبێد، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٥،ل ل ٩٣-٩٤• کۆمەڵێك لە پسپۆران، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٠.

(٤) هەمان دووسەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

- کۆمەڵەی نهێنی کوردی(الجمعیه السریه الکوردیه):

تاکە سەرچاوە کە باس لەو کۆمەڵەیە بکات عەبدولفەتاح عەلی بۆتانییە کە لە پەرتووکی (الحیاه الحزبیه فی الموصل) دەڵێ:" یەکێك لە ڕێکخراوە سیاسییەکانی کە دامەزرا بەر لە لکاندنی باشووری کوردستان بە عیراق لە ١٦ی کانوونی یەکەمی ١٩٢٥، کۆمەڵەی نهێنی کوردی بوو کە دژی هەوڵەکانی بریتانی وەستا بۆ بەستانەوەی باشووری کوردستان بە هێز بە عیراقەوە، کە بنکەی چالاکییەکانی لە سلێمانیو ڕەواندز بووو، ئەحمەد تەقیو کەریم فەتاح هەمەوەندیو نووری باویل ئاغا لە ئەندامە دیارەکانی بوون" [٥].

- کۆمەڵەی هۆگر:

سەبارەت بە کۆمەڵەی هۆگر زانیاری ئەوتۆ لە بەردەست دانییە تەنیا ئەوەندە نەبێت کە کریس کۆچێرا دەڵێ:" تەها لە ڕەواندز دا هەوڵ دەدات ئەنجومەنێکی ئەدەبی((هۆگر)) (Hogir) بە مەبەستی پەرەپێدانی زمانی کوردیو ئاشنا بوون بە مێژوو و ڕیشەی کورد دابمەزرێنی، بەڵام لایەنی سیاسی نەخشەکەی هەر لە سەرەتاوە هێندە زاڵ دەبێت کە دەوڵەت ڕێگەی نادات"[٦]. ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەوە فەیسەڵ دەباغ بە زیادە لە سەر قسەکانی ئەوو بێ ئەوەی ئاماژە بەو سەرچاوەیە بکات کە زانیاریەکەی لێ وەرگرتووە دەڵێ:" بە پێی زانیاری من ناوی ئەو کۆمەڵەیە(هۆگری) بوو و، لە ساڵی

---

(٥) د.عبدالفتاح علی البوتاني، الحیاة الحزبیة في الموصل١٩٢٦-١٩٥٨، مطبعة وزارة التربیة، اربیل، ٢٠٠٣، ص٣٠١.

(٦) کریس کۆچیرا، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٦.

١٩٢٥ دامەزرا بوو، بە ئامانجی بلاّوكردنەوەی زمانی كوردی و ئاشنا بوون بە مێژووی كوردی و تایبەتمەندییەكانی نەتەوەی كورد، بەلاّم ئەو كۆمەڵە لە دواتر شێوەیەكی سیاسیی بە خۆیەوە دی و لە لایەن حكومەتەوە هەر ئەو ساڵە داخرا"[٧].

كەواتە لێرەدا جۆرە جیاوازیەك بەدی دەكرێت ئەویش نەك تەنیا لە ناوی كۆمەڵەكەدا كە هەر یەكەیان بە شێوەیەك باسی لێوە دەكەن، بەڵكو لە سەر هاتنە دامەزراندنیشی كۆك نین یەكێكیان دەڵێت: لە سەرەتاوە ڕێگەی دامەزراندنی نەدراوەو، ئەوەی تریان دەڵێت: دامەزرا بەلاّم بە خەریك بوونی بە كاری سیاسیی لە دواتر لە لایەن حكومەتەوە داخراوە.

- كۆمەڵەی ئیستیقلالی كوردستان(پارتی ئازادی):

كۆمەڵەی ئیستیقلالی كوردستان(جڤاتا خووە سەریا كورد) كە بە پارتی(ئازاد)یش ناسراوە، بە دەست پێشخەری میر ئالاّ(كۆلۆنیل) خالید بەگی جبرانلی- سەرەك هۆزی جبرانلی- لە ئەرزەرۆم لە ساڵی ١٩٢١ بە شێوەیەكی نهێنی دامەزرا[٨]. دەستەی دامەزرێنەرانی ئەو

(٧) فیصل الدباغ، اضواء علی كتاب الجمعیات و المنظمات و الاحزاب الكوردیة في نصف قرن ١٩٠٨-١٩٥٨ ، الطبعة الاولی، مطبعة الثقافة، اربیل، ١٩٩٧، ص ٦٠.

(٨) بە شێوەیەكی سەرەكیو یەكڕای تاوەكو ئێستا مێژووی دامەزراندنی ئەو كۆمەڵەیە یەكلایی نەبۆتەوە، لە بەر ئەوەی ئەوانەی دەربارەی ئەو كۆمەڵەیان نووسیوە هەر یەكە و بەپێی بیرەوەری و بۆچوونی خۆی ساڵێكی بۆ مێژوویی دامەزراندنی داناوە. لە وانە نووری دەرسیمی پێوایە ساڵی ١٩٢٢ دامەزراوە، زنار سلوپی بە ١٩٢٣ی لەقەڵەم ئەدا، ژمارەیەكی تریش وەكو ئیسماعیل حەققی شاوەیس، ئیحسان نووری بەدلیسی، تۆفیق ماردینیو ئەحمەد ڕاسم ساڵی ١٩٢١ی بۆ دادەنێن.
N uri Dersimi,Kurdistan Tarihinde Dersim, Halap,١٩٢٥,P١٧٣;

کۆمەڵەیە لە یوسف زیاو ، ئیسماعیل حەقی شاوەیس، سەرهەنگ ئیحسان نووری پاشا، مولازم راسم شکاك، ڕەشید وانلی و چەندانی تر پێك هاتبوون[9]. کۆمەڵەی ئیستیقلالی کوردستان یەکەمین کۆمەڵەی سیاسیی کوردی بوو کە بە شێوەیەکی تەواو هاتە دامەزراندن لە ڕووی ڕێکخستنی سیاسیی و دەرخستنی ئامانجەکانی، هەر بۆیە لە ماوەیەکی کەمدا توانی ژمارەیەکی زۆر لە نیشتمانپەروەران لە دەوری خۆی کۆبکاتەوە و چەندین لقیش لە شوێنە جیاجیاکانی کوردستان بکاتەوە[10].

لقی مووسڵی کۆمەڵەی ئیستیقلالی کوردستان دوای سەرنەکەوتنی کوردەکانی باکووری کوردستان لە شۆڕشی ١٩٢٥و بەو دەسەڵاتەی کە کۆمەڵە بە شیخ مەهدی دابوو هاتە دامەزراندن کە دەستەی بەڕێوەبردنی ئەو لقە لە ٢٦ی تەمووزی ١٩٢٦ لە یانزە کەس پێك هاتبوون و زۆربەشیان لە پلەو پایەی سەربازیو میری دابوون وەکو: موقەدەم عەبدولوەهاب ئەفەندی، مولازم ئەمین ڕەواندزی، مولازم حوسێن ئەفەندی ڕەواندزی، مەعروف چیاوك دادوەری تاوانەکان لە

زنار سلوپی، المصدر السابق، ص ٤٠•٩ ئیسماعیل حەقی شاوەیس، کۆمیتەی ئیستیقلالی کوردستان، گۆڤاری ڕۆژی نویٚ، ژمارە(١) ، سلێمانی، ساڵی دووەم، ئاياری ١٩٦١، ل٢٠• ڕۆبەت ئۆلسن، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ٧٢-٧٣.

(٩) د. احمد عثمان ابوبكر، اسماء الاعضاء البارزين لحزب(ئازادي) في كردستان الشمالية عام ١٩٢٤، جريدة خەبات، العدد(٧٣٩) ، اربيل، ٢٤/اب/ ١٩٩٤• فيصل الدباغ، اضواء على...، ص ص ٥٣-٥٤.

(١٠) د. عبدالفتاح على يحيى البوتاني، وثائق عن الحركة الكوردية...، ص ٤٨٨ وما بعدها.

مووسڵ‌و چەندانی تر[١١]. بەڕێوەبەری لقی مووسڵی کۆمەڵەکە ئەمین ڕەواندزی بوو کە ڕاستەوخۆ پەیوەندیی بە سەرۆکی کۆمەڵەکەوە هەبووەو، چەندین جاریش سەرۆکی کۆمەڵە نامەی لەگەڵدا گۆڕیوەتەوەو سەردانی کردووە، تەنانەت لقەکە وەکو نێوەندێك بووە لە نێوان لقەکانی دیکەدا[١٢].

دەسەڵاتدارانی بریتانیا لە چالاکییەکانی لقی مووسڵی کۆمەڵەی ئیستیقلال بێ ئاگا نەبوون، بەڵکو بەردەوام چاودێرییان کردووەو ئاگاداری کارەکانیان بوون، لە بەر ئەوەی بەرپرسی هێزی ئاسمانی بریتانی ئەو لقەی بە چالاکترین لقی کۆمەڵەی ئیستیقلال لە قەڵەم داوە[١٣]. هەروەها هەر لە ڕێگای چاودێرکردنیان توانیویانە دەقی ئەو نامانەیان دەست کەوێت کە لە نێوان لقی مووسڵ و سەرۆکی کۆمەڵە ئاڵوگۆڕ کراوە[١٤]. ئیتر لە سەر ئەنجامی ئەوانە حکومەت کەوتە پەراگەندە کردن‌و بەندکردنی زۆر لە ئەندامانی ئەو کۆمەڵەیەو جیاکردنەوەیان لە یەکتری، ئەگەرچی ئەوانەی کە مانەوە بەردەوام بوون لە کارەکانیان تا دامەزراندنی کۆمەڵەی خۆیبوون لە تشرینی یەکەمی ١٩٢٧[١٥].

---

(١١) طارق جامباز، وثائق غير منشورة امين الرواندوزي و معروف جياووك و دورهما في جمعية استقلال كوردستان ١٩٢٢-١٩٢٦، مجلة گولان العربي، العدد (٦)، ٢٥/١١/١٩٩٦،ص ٢٥-٣٠• طارق جامباز، خمس وثائق غير منشورة، مجلة گولان العربي، العدد (١٠) ٢٥/ئازار/١٩٩٧، ص ٨١-٨٣.

(١٢) د.عبدالفتاح علي يحيى البوتاني، وثائق عن الحركة الكوردية...، ص ٤٨٨وما بعدها.

(١٣) طارق جامباز، وثائق غير منشورة امين الرواندوزي و معروف جياووك...، ص ص ٢٦-٢٧.

(١٤) نفس المصدر، ص ص ٢٥-٣٠.

(١٥) د. عبدالفتاح علي البوتاني، الحياة الحزبية في الموصل، ص ٣١١.

- کۆمەڵەی پشتیوان:

ئەو کۆمەڵەیە کە بە(کۆمەڵەی پشتیوانی کوردان)یش ناودەبرا[16] لە سەر دەستی ژمارەیەك نیشتمانپەروەری کورد لە شاری بەغدا بە شێوەیەکی نهێنی لە١٠ی تەمووزی ١٩٢٧ دامەزرا کە دەستەی سەرۆکایەتی ئەو کۆمەڵەیە پێك هاتبوون لە ئەفسەرو پلەدارو فەرمانبەرانی میری لە وانە: مستەفا شەوقی سەرۆك، ڕەشید نەجیب سکرتێری یەکەم، ئەحمەد خواجە سکرتێری دووەم، خەلەف شەوقی، ئەمین ڕەواندزیو چەندانی تر[17]. کۆمەڵەی پشتیوان ماوەیەکی زۆری نەبرد چەندین لقی لە شارە جیاجیاکان دا کردەوە، بەلاَم لقی(مووسڵ)ی لە هەموویان چالاکتربوو[18].

---

(١٦) زۆر جاران مێژوو نووسان و لێکۆڵەرەکان جیاوازی ناکەن لە نێوان کۆمەڵەی پشتیوانی کوردان و کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردان، کە ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی زانیارییەکانیان لە بەڵگەنامە بریتانییەکان وەرگرتووە ئەوانیش ئەوەندە جیاوازی نێوان ئەو وشە کوردیانەیان نەکردووە و هەرجارە بە شێوەیەك ناویان بردون. سەبارەت بەو دوو کۆمەڵەیە زانیاری تەواو ئەوەیە کە ئەوەی یەکەمیان واتە کۆمەڵەی پشتیوانی کوردان لە شاری بەغدا ساڵی ١٩٢٧ دامەزراوە و لقی لە زۆربەی شارەکان هەبووە و تا ساڵی ١٩٣٠ بەردەوام بووە ، بەلاَم کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردان هەر تەنیا لە شاری مووسڵ ساڵی١٩٣٠ دامەزراوە کە دواتر باس لە چالاکییەکانی دەکەین. احمد خواجە، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی سێیەم، ل ٣٠• کەمال مەزهەر، مامۆستا بەشیر لە بەڵگەنامەیەکی نهێنی بەریتانیای گەورەدا، گۆڤاری ڕەنگین، ژمارە(٢٧) ، ساڵی ١٩٩٠، ل ل ٢٦-٢٧• د. كمال مظهر احمد، الاستاذ اسماعيل حقى شاوەيس يروي صفحات من نضال الشعب الكردي، جريدة التآخي، العدد(١٤٦٢)، ١٥ تشرين الاول ١٩٧٣، ص ٧.

(١٧) احمد خواجە، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی سێیەم، ل ٣٠.

(١٨) هەمان سەرچاوە، بەرگی سێیەم، ل ٣٠" ك. پ.ك، پیامی مانگی ٣٠/٦/١٩٣٠ دەست نووس(لە ئەرشیفخانەی بنەماڵەی موکریانی پارێزراوە و بۆ یەکەمین جارە بلاَودەکرێتەوە).

جێگای ئاماژە بۆ کردنە یەکێك لە چالاکییەکانی ئەو کۆمەڵەیە بلاوکردنەوەی بەیاننامەیەك بوو لە تەمووزی ١٩٣٠ بە سەر ماڵە کوردەکانی بەغداو لقەکانیتریدا کە تیایدا داوای لە کوردەکان کردبوو بەشداریی هەڵبژاردنی پەرلەمانی نوێی عیراق نەکەن، لە بەر ئەوەی ناتوانن دان بە ڕژێمێك دابنێن کە دان بە مافەکانیان دا نەنێت، هەروەها لەگەڵ ئەوەش هانی دابوون بۆ یەکێتیو تەبایی ڕیزەکانیان[١٩].

- کۆمەڵەی خۆیبوون:

دوای سەرنەکەوتنو سەرکوت کردنی شۆڕشی ١٩٢٥ لە باکووری کوردستان دا ژمارەیەکی زۆر لە نیشتمانپەروەرانی کورد پەڕاگەندەی ناوچەکانی عیراق، سوریا، ئێرانو ئەورووپا بوون[٢٠]. بەلاّم ئەوە نەبوو بە هۆی ئەوەی لە کارەکانیان ساردبنەوەو دەستە وەستان بوەستن. بەڵکو ئەمجارەیان بە گڕوتینێکیترو بە شێوەیەکی تۆکمەتر لە جاران هاتنەوە مەیدانو لە کۆنگرەیەکی فراواندا لە هاوینە هەواری(بحەمدون) لە تەشرینی یەکەمی١٩٢٧ کۆمەڵەی(خۆیبوون)یان هێنایە دامەزراندن[٢١].

---

(١٩) ك. پ. ك، بۆ دۆست ودوژمنـان، ١/٧/١٩٣٠، (لـە ئارشـیفخانەی بنەماڵـەی موکریانی پارێزراوە و بۆ یەکەمین جارە بلاّودەکرێتەوە) بڕوانە پاشـکۆی ژمـارە(٥)
•• کەمال مەزهەر، مامۆستا بەشیر لە بەڵگەنامەیەکی نهێنی بەریتانیای گەورەدا، ل ل ٢٦-٢٧.
(٢٠) بلەچ شێرکۆ، سەرچاوەی پێشوو، ل٨٩.
(٢١) د.عبدالستار طاهر شریف، الجمعیات و المنظمات و الاحزاب الكردیة في نصف قرن١٩٠٨-١٩٥٨، الطبعة الاولی، بغداد، ١٩٨٩، ص ٦٤. سـەبارەت بـە شـوێنی

بە دامەزراندنی کۆمەڵەی خۆیبوون سەرجەم کۆمەڵەو ڕێکخراوەکانی دیکە خۆیان هەڵوەشاندەوەو هاتنە ڕیزی ئەو کۆمەڵەوە کە هەر لە سەرەتاوە بەرنامەیەکی تۆکمەو ڕێكوپێکی بۆ خۆی داڕشتبوو[22]، کە هەر ئەمەش بوو ڕێگای لە بەردەمی خۆش کرد لە ماوەیەکی کەمدا بتوانێ چەندین لقو بارەگای لە ناوەوەو دەرەوەی کوردستان بکاتەوە[23]. یەکێکیش لە لقەکانی لقی مووسڵ بوو کە ئەمین ڕەواندزی سەرۆك‌و مەعروف چیاووك جێگری بوو[24]. هەروەها لقی سلێمانی کە مستەفا زەکی صائیب[25] سەرۆکایەتیی دەکرد هەر

کۆنگرەی دامەزراندنی کۆمەڵەی خۆیبوون بیروڕای جیاواز لە سەرچاوە مێژووییەکاندا هەیە. بلەچ شێرکۆ ئاماژە بۆ ناوچە کوردییەکانی باکووری کوردستان دەکات و، محەمەد عەلی عەونی دەڵێت یەکەمین کۆنگرەی نیشتمانی ساڵی ١٩٢٧ لە پاریس بوو. دوکتۆر (یەشار قلافت)یش ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە یەکەمین کۆبوونەوە لە ڕەواندز بووە. بلەچ شێرکۆ، سەرچاوەی پێشوو، ل٨٩• محسن محمد المتولي، کرد العراق منذ الحرب العالمية الاولى ١٩١٤-حتى سقوط الملكية في العراق١٩٥٨،الطبعة الاولى، بيروت،٢٠٠١،ص٥٨• د. يشار قلافت، ثورة الشيخ سعيد، انقرة، ١٩٩٢، ص١٣٤. لە: روهات الاكوم، خويبون و ثورة اگرى، ترجمة: شكور مصطفى، الطبعة الاولى، رابطة كاوا للثقافة الكردية، مطبعة اوفسيت هەولێر ،١٩٩٩، ص١٣. وەرگیراوە.

(٢٢) د. عبد الستار طاهر شريف، المصدر السابق، ص ٦٥ و مابعدها.

(٢٣) زنار سلوپی، المصدر السابق، ص ٣١• روهات ئالاکۆم، المصدر السابق، ص ١٤ ومابعدها

(٢٤) دائرة السجلات العامة، وزارة الطيران، ٢٣/٤١٢/ القسم الثاني، الموصل، رقم ٢٣/٣٠٧، و المؤرخ في اليوم الرابع من تشرين الثاني ١٩٢٧، المضوع الاستخبارات الكردية، ص ٣. لە: د. ئیسماعیل شوکر ڕەسول، ڕۆڵی ڕامیاری و ڕۆشنبیری مەعروف چیاووك...، ل١١. وەرگیراوە.

(٢٥) مستەفا سائیب خاوەنی چیرۆکی لە خەوما و باوکی هونەرمەند شەماڵ سائیب و دبلۆماسیێکی ناسراو بوو. د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەرگی دووەم، ل ٢٩٢.

یەك لە سلێمان بەگی سیلاحشۆڕ (١٨٧٥-١٩٣٦) و عوسمان بەگ کە خەڵکی ڕەواندز بوون ئەندامی ئەو لقە بوون[٢٦].

شیاوی باسە لە ڕاپۆرتێکی بریتانیدا هاتووە کە دوکتۆر شوکری محەمەد سەگبان پەیوەندی کردووە بە هەریەك لە ئیبراهیم حەیدەری، ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی، حازم شەمدین ئاغا، محەمەد ئەمین زەکیو شێخ ڕەزای کوڕی شێخ سەعیدی پیران کە داوای ئەوەی لێکردووە بین بە ئەندام لە خۆیبوون داو، ڕاپۆرتەکەش دەڵێت تاڕادەیەك لە کارەکەیدا سەرکەوتوو بوو[٢٧].

لێرەدا هەر چەندە سەرچاوەکان ئاماژە بۆ لقی کۆمەڵەی خۆیبوون ناکەن لە ڕەواندزدا، بەڵام بە دووری نازانیین کە لقی ئەو کۆمەڵەیە لە ڕەواندز دا کرابێتەوە، لە بەر ئەوەی کاتێك کۆمەڵەی خۆیبوون لەگەڵ پارتی تاشناقی ئەرمەنی ڕێکەوتو پاپازیان[٢٨] سەردانی عیراقی کرد، جەختی لە سەر ئەوە کردووە کە پەیوەندی بە سەید تەهای نەهری قائیمقامی ڕەواندزەوە بکرێت، چونکێ خاوەن نفوزو دەسەڵاتێکی زۆرە لە ناوچەکەداو لە توانایدا هەیە پیاو و چەکداری زۆر کۆبکاتەوە لە کاتی پێویستدا[٢٩]. ئەوە لە لایەك، لە لایەکیتریش لە ڕاپۆرتێکی بریتانیدا هاتووە کە سەید تەها و ژمارەیەك لە گەورە

---

(٢٦) د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، هەمان سەرچاوە، ل٢٩٦.

(٦) Air , ٢٣, ٤١٣/٥٠٨٨) ,Advance exract to the Iraq…), ١٩, May,١٩٢٨.

لە: سروە اسعد صابر، کوردستان الجنوبیة ١٩٢٦-١٩٣٩، ص ٢٥٤. وەرگیراوە.

(٢٨) واهین پاپا زیان ئەندامی دێرینی پەرلەمانی تورکی بوو لە ویلایەتی وان و ئەندامێکی کارای پارتی تاشناقی ئەرمەنی بوو. د. ولید حمدی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٧.

(٢٩) هەمان سەرچاوە، ل ١٧٨.

پیاوانی کورد لەسەر سنوور هاوکاری و هەماهەنگیان بۆ شۆڕشگێرانی کورد لە ئارارات ڕەوانە کردووە[30]. ئەوە سەرەڕای ئەوەی کە کەمال مەزهەر دەڵێ:" پێم وایە حوسین حوزنی موکریانیش کە ئەو ڕۆژگارە لە ڕەواندز بە دەرکردنی (زاری کرمانجی)یەوە خەریك بوو لە نزیکەوە پەیوەندیی بەڕابەرانی(خۆیبوونەوە) هەبووە"[31]. واتە ئەوانەی ئاماژەمان بۆ کردن دەمان هێنێتە سەر ئەو ڕایەی بلێین ڕەنگە کە لقی کۆمەڵەی خۆیبوون لە ڕەواندزیش هەبووبێت، چونکێ سەید تەها و حوسێن حوزنی موکریانی لەو سەردەمەدا لە ڕەواندز ڕۆڵی کاریگەریان بینیوە و کاریگەریی زۆریان بە سەر خەڵکی ناوچەکەدا هەبووە.

- کۆمەڵەی ئازادیی کوردستان:

ئەو کۆمەڵەیە لە کۆتایی بیستەکان دامەزرا لە لایەن ژمارەیەك نیشتمانپەروەردا کە ئەندامەکانی پێك هاتبوون لە: جەمال بابان(١٨٩٣-١٩٦٦)، محەمەد ئاغای عەبدوڕڕەحمان ئاغای سلێمانی، محەمەد بەگی جاف(١٩٠٣-١٩٣٤)، شێخ جەمال تاڵەبانی، ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی، حوسێن حوزنی موکریانی، مەعروف چیاووك، عارف چیاووك[32]، حازم شەمدین ئاغای زاخۆیی و

(٣٠) د.عثمان علي، المصدر السابق، ص ٥٢٧.
(٣١) کمال مەزهەر، حوزنی موکریانی و ڕۆژنامەنووس و زاراوە مێژووییەکان، گۆڤاری ڕۆژنامەڤانی، ژمارە(٩)، هاوینی٢٠٠٢، ل ١٩١.
(٣٢) عارف چیاووك، زانیاریم دەربارەی ئەو پیاوە دەست نەکەوت، بەڵام ڕەنگە لە بنەماڵەی مەعروف چیاووك بێت.

هەولنامەی کێبڕ

چەندانیتر[٣٣]. بەلاّم بە هۆی ئەوەی کە ژمارەیەك لە ئەندامانی ئەو کۆمەڵەیە کارمەندی میری بوونو ژمارەیەکیشیان کۆچی دواییان کرد، بۆیە نەیتوانی درێژە بە کارەکانی خۆی بدات و زۆری نەخایەند کۆمەڵەکە تێك چوو[٣٤].

- <u>کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردان:</u>

لە ساڵی ١٩٣٠ لە مووسڵ بە شێوەیەکی نهێنی لە سەر دەستی دەستەیەك نەتەوە پەروەرانی کورد هاتە دامەزراندن کە ئامانجی یەکخستنی نیشتمانپەروەران بوو بۆ مەبەستی بە دەست هێنانی مافەڕەواکانی کورد. ئەندامەکانی لە مەحموود جەودەت، فائق کاکەمین، محەمەد عەلی، ئەمین ڕەواندزی و چەندانی تر پێك هاتبوون[٣٥].

هەورامانی کتێب

---

(٣٣) کەریم بەگی فەتاح بەگی جاف، تەئریخی جاف، لێکۆلینەوەی: حەسەن جاف، چاپی یەکەم، بەغدا، ١٩٩٥، ل ل١٠٥-١٠٦•٥ د. مکرم الطالباني، حزب هیوا، مطبعة خاك ، سلیمانیة، ٢٠٠٢، ص٤٢.

(٣٤) کەریم بەگی فەتاح بەگی جاف، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٠٦.

(٣٥) د. کمال مظهر احمد، الاستاذ اسماعیل حقی شاویس یروي صفحات من نضال الشعب الکردي، ص ٧.

وەکو لە پێشتریش ئاماژەمان بۆ کرد لە لایەن نووسەر و مێژوونووسان جیاوازی لە نێوان کۆمەڵەی پشتیوان و کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردان دا ناکرێت. هەر بۆیە لێرە تاهیر حەوێزی لە مێژووی کۆیە ئاماژە بۆ کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردان دەکات بە ناوی کۆمەڵەی پشتیوان(سەروبەر) و دەڵێت: لە ساڵی ١٩٣١ لە مووسڵ دامەزرا و دەستەی دامەزرێنەرانی لە مەحمود جەودەت، مستەفا چیچۆ، حەمید دەبونی و ڕەشید ئەفەندی مەئموری ئیستهلاکی هەریر پێك هاتبوون. طاهر احمد حەوێزی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦٣.

ئەو کۆمەڵەیە توانی پەیوەندی دابمەزرێنێ لەگەڵ ژمارەیەك لەپیاوە ناودارەکانیتری کورد لە شارەکانیتر وەکو: ڕەفیق حلمی، ئەحمەد خواجەو ئەحمەد فەخری، بە مەبەستی کردنەوەی لقی تری ئەو کۆمەڵەیە لە هەموو ناوچەکانیتری باشووری کوردستاندا[٣٦]. بەڵام بە هۆی ئاشکرا بوونی ئەندامانی ئەو کۆمەڵەیە لەلایەن دەسەڵاتدارانی حکومەتو ئینگلیزەکان بووە هۆی پەراگەندە کردن و دوورخستنەوەیان لە یەکتری. بۆ نموونە مستەفا سائیب گواسترایەوە بۆ ناوچەکانی ڕەواندز، بەڵام بە هۆی ئەنجامدانی کاری ڕێکخراوەی لە نێوان گەورە پیاوەکانی رایەت، باڵەك، هەریرو باتاس جارێکیتر دوورخرایەوە بۆ مووسڵ[٣٧]. ئیتر لە دوای تەمەنی ساڵو نیوێك بە هۆی لە یەك دابرانی ئەندامەکانی کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردان لە کارەکانی کەوت[٣٨].

- <u>کۆمەڵەی یاریدەدەران(یاریدەدەر)</u>:

کۆمەڵەی یاریدەدەران لە سەر دەستی ژمارەیەك قوتابیانی کورد پەروەری شاری هەولێر لە ١٨ی مایسی ١٩٣١ دامەزراو زۆر لە کوڕە ئاغاو کاربەدەستانی ئەو شارەی لە خۆ گرتووەو لە لایەن جەلال نووری یەوە سەرکردایەتی کراوە. ئەو کۆمەڵەیە ئامانجی بڵاوکردنەوەی بیری

---

(٣٦) د. کمال مظهر احمد، الاستاذ اسماعيل حقي شاوەيس يروي صفحات من نضال الشعب الكردي، ص ٧.

(٣٧) صديق صالح، کامیل حسن لاپەڕەیەکی ون، گۆڤاری هەزارمێرد، ژمارە(٨) حوزەیرانی ١٩٩٩، ص٧٦.

(٣٨) د. کمال مظهر احمد، الاستاذ اسماعيل حقي شاوەيس يروي صفحات من نضال الشعب الكردي، ص ٧.

کوردایەتیو پێشخستنی زمانی کوردی بووە[٣٩] . ئەوەتا کاتێك یەکێك لە گەورە بەرپرسانی حکومەتی عیراقی سەردانی ئەو شارەی کردووە ئەو کۆمەڵەیە یاداشتێکیان نوسیوەو پێشکەشیان کردووە، کە تیایدا داوای چاکردنی باری ناوچە کوردییەکانی کردووە و نارەزایی خۆیان بەرانبەر بە کاربەدەستانی حکومەت دەربڕیوە، بەڵام دەبێت ئاماژە بۆ ئەوەش بکەین کە ئەرکی پێشکەش کردنی ئەو یاداشتە عەبدولوەهاب محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی[٤٠] لە ئەستۆی گرتووە، ئەگەرچی ناوبراو نارەحەتی زۆری بینیوە لە کاتی پێشکەش کردنی یاداشتەکە بە هۆی بەشدار بوونی باوکییەوە لەو دانیشتنە[٤١].

---

(٣٩) شاکر فەتاح ، ئاوێنەی ژینم یاداشتەکانی شاکر فەتاح، رێکخستن و لێکۆڵینەوەی: ئەحمەد سەید عەلی بەرزنجی، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٣، ل ٣١.

(٤٠) عەبدولوەهاب محەمەد عەلی ئاغا جوندیانی، ناسراو بە کاك وەهاب لە ساڵی ١٩١٢ لە کاولۆکان لە دایك بووە، خوێندنی سەرەتایی لە ڕەواندز تەواوکردووە و بۆ درێژەدانیش بە خوێندن هاتۆتە هەولێر. شارەزایی لە زمانی عەرەبیو فارسی و تارادەیەك ئینگلیزی و تورکی عوسمانلی هەبووە. ناوبراو بەشداری لە پارتی هیوا، شۆڕشی (١٩٤٣-١٩٤٥) بارزان و کۆماری کوردستان دا کردووە، دوای گەڕانەوەشی بۆ عێراق لە ساڵی ١٩٤٨ لە سەر سنوور بەندکراوە فەرمانی لە سێدارەدانی بۆ دەرچووە، بەڵام دواتر بۆی گۆڕاوە بە بەندی هەتا هەتایی و تا ساڵی ١٩٥٣ لە بەندیخانە ماوەتەوە و لە پاش بەر بوونی و سەرهەڵدانی شۆڕشی ئەیلول بەشداری ئەو شۆڕشەی کردووە و هاوڕێو نزیکی مستەفا بارزانی بووە و چالاکی زۆری نواندووە تا لە ٦ی شوباتی ١٩٧٢کۆچی دوایی کردووە. هەڵگورد عەبدولوەهاب، وەهاب ئاغای رواندزی ئەستێرەیەکی لە بیرکراوی رێگای رزگای کوردستان، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە(٣٥٩٠) ، ٧/٢/٢٠٠٥، ل ٩.

(٤١) ئازاد جوندیانی باسی ئەو هاتنەی لە باوکییەوە گوێ بیست ببوو و لە دیمانەیەك دا ئاماژەی بۆ ئەوە کرد کە بەرپرسەکەی حکومەتی عێراقی وەسیی بووە، بەڵام ئەگەر تەماشا بکەین پلەی وەسیی لە حکومەتی عێراقی لە مێژووی دامەزراندنی

- یانەی هۆشیاری:

لە ڕاستیدا ئەو یانەیە نەهاتە دامەزراندن، بەڵکو لە هاوینی ١٩٢٦ ژمارەیەك لە گەورە پیاوانی ڕەواندز لە وانە ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی، سەید تەهای نەهری، ئەمین ئەفەندیو محەمەد ئەفەندی بەڕێوەبەری دارایی لە ڕەواندز پێشنیاری کردنەوەی ئەو یانەیەیان لە ماڵی ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی بە حکومەت دا، بەڵام لە لایەن وەزارەتی ناوخۆی حکومەتی عیراقییەوە داواکاریەکەیان ڕەت کرایەوە[٤٢]. لە بەر ئەوەی لە داواکاریەکەیان دا هاتبوو:

١- ناوی یانەکە(هۆشیاری) یە کەمانای –کۆمەلأیەتییە(هۆشیاری مانای الوعی-التوعیە- دەگرێتەوە نەك کۆمەلأیەتی- توێژەر) ئەو یانەیە هەوڵی چاکردنی زمانی کوردی دەدات لە ڕێی خوێندنەوە، بە هیچ جۆرێ لە بواری سیاسییدا کار ناکات.

٢-لە هەر شوێنێك ئەندامانی زۆر بوون لقی یانەکە دەکرێتەوە.

٣-مەڵبەند و لقی ئەو یانەیە لەم فەرمانبەرانە پێك دێ.

أ- سەرۆك – دوو دەنگی دەبێ.

ب- جێگری سەرۆك.

ئەو کۆمەڵەیەدا نەبووە، بۆیە ڕەنگە باوکی لە کاتی گێڕانەوەی مەسەلەکە کەوتبێتە هەڵەوە و ڕووداوەکەی تێکەلأو کردبێ، یاخود وەسیی لەوکاتەدا لە پلەیەکیتری حکومەتدا بووە، یاخود هەر وەسیی نەبووە بەڵکو بەرپرسێکیتری حکومەت بووە. دیمانەیەك لەگەڵ ئازاد جوندیانی بەرپرسی دەزگای ناوەندی ڕاگەیاندنی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان ٩ی حوزەیرانی٢٠٠٥ ، سلێمانی.

(٤٢) د. ولید حمدی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٧٥• دیڤید ماکداول، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی یەکەم، ل ٣٦٦.

ج-ئەندامانی كارگێڕی كە دەبێ سوێندی یانە بخۆن[٤٣] بۆ ئەوەی لە پێناوی زیاد كردنی ئیشو كارو چالاكییەكانی یانەكەدا كار دەكەن، ئەمانە داواكانیان بە سەر زارەكی یان بە نووسین هەموو مانگێك بۆ سەرۆك نوێ دەكەنەوە.

د-ئەوانەی سوێند ناخۆن، دەبێ كۆمەكی مادی پێشكەش بە یانە بكەن.

٤-سالانە لە بارەگای یانە كۆبوونەوەیەكی گشتی دەكرێ، دەتوانرێت كۆبوونەوەیەكی لەناكاوی گشتیش بكرێ.

٥-ئەگەر بینرا كە كۆمەڵەو یانەیەكی هاوئامانج لە شوێنێكیتردا هەبێ،ئەوا یانەی (هۆشیاری) دەتوانێ لەگەڵیاندا بەشداری لە چالاكییەكانیدا بكات.

ئیتر هەر لە ئەنجامی ئەو پێڕۆ و پرۆگرامە تۆكمەیەی یانەكە بوو ڕاپۆرتێكی بریتانی مەترسی لە كرنەوەی ئەو جۆرە یانەو كۆمەلانە دەربڕیوە[٤٤]. لێرەدا ڕەنگە هۆكاری مەترسی دەسەلاتدارانی حكومەتی عیراقی و بریتانی لە دامەزراندنی یانەی هۆشیاری لەو كەسانەوە هاتبێ كە یادداشتەكەیان پێشكەش كردووە، یا لە ناوەكەیەوە، لە بەر ئەوەی بە هۆشیار بوونەوەی كۆمەلانی خەڵك، كارە دزێوەكانی ئەوان دیار دەكەت و خەڵكی بەروویان هەڵدەگەڕانەوە.

---

(٤٣) سەبارەت بە ناوەڕۆكی سوێندەكە ئەوا سەرچاوەكان باسی لێوە ناكەن، بەلام ڕەنگە لە ناوەرۆكی سوێندی كومەڵەو یانەكانیتر جیاواز نەبێت كە سوێندیان بە قورئـان و ئالای كوردستان و خەنجەری كوردی دەخوارد.

(٤٤) د. ولید حمدی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٦.

هەولێرنامەی كتێب

- **یانەی سەرکەوتن:**

کوردە ناودارەکانی دانیشتووی شاری بەغدا بە دەست پێشخەریی مەعروف چیاووك لە سەر ئەوە ڕێکەوتن کە لە ٩ی شوباتی ١٩٣٠ یاداشتێك پێشکەش بە وەزارەتی ناوخۆی حکومەتی عیراقی بکەن بۆ وەرگرتنی ڕەزامەندی کردنەوەی یانەیەك بۆ کوردەکان. ئیتر لە دوای هەوڵو کۆششێکی زۆرو ماوەیەکی زۆر وەزارەتی ناوخۆ بە نووسراوی ژمارە(٦٨٩٥) لە٢٠ی مایسی ١٩٣٠ بڕیاری کردنەوەی یانەکەیداو مافی ئیمتیازیشی بە مەعروف چیاووك دا[٤٥].

دەرئەنجام لە ڕۆژی ٣٠ی مایسی ١٩٣٠ لە ڕیۆ ڕەسمێکی فراوان و بە ئامادەبوونی ژمارەیەکی زۆری جەماوەری لە گشت چینو توێژاڵەکانی کۆمەڵ لە سینەمای ڕۆیاڵ لە شاری بەغدا یانەی سەرکەوتن کرایەوەو، لە هەڵبژاردنێکی دیموکراتیانە دەستەی بەڕێوەبردنی یانەکە هەڵبژێردران کە پێك هاتبوون لە: ئیبراهیم حەیدەری سەرۆکی یانە، مەعروف چیاووك باوەڕپێکراوی یانەو، ئەندامیەتی محەمەد ئەمین زەکی، مەحموود جەودەت، ئەحمەد ئاغای کەرکوکی، عەبدوڵڵا لوتفی، خەلەف شەوقی داودیو محەمەد عارف ئەفەندی[٤٦]. ئامانجی یانەی سەرکەوتن پێشکەش کردنی

---

(٤٥) ئەحمەد باوەڕ، کۆمەڵەی یانەی سەرکەوتن، چاپی یەکەم، چاپخانەی و ئۆفسێتی تیشك، کەلار، ٢٠٠٤، ل ٦٤.

(٤٦) ئەحمەد باوەڕ، کوردستان وچالاکی کۆمەڵە و ڕێکخراوە کوردی‌یەکان لە سالأنی ئینتدابی بەریتانیادا ١٩٢٠-١٩٣٢، چاپی یەکەم، سلێمانی، ١٩٩٨،ل ل٤٦-٤٧• غفور میرزا کریم، کردنەوەی یانەی سەرکەوتن لە بەغدا چۆن لە سلێمانی دەنگی دایەوە، گۆڤاری ڕۆشنبری نویّ، ژمارە(٩٨)، ١٩٩٣، ل ٦٢. بەپێی پەیڕەوی یانە هەر نۆمانگ جارێك یانەی سەرکەوتن ئەندامانی خۆی تازە دەکردەوە، ئەوەتە لە ٣ی

خزمەتگوزاری بوو بۆ ئەو کوردانەی کە سەردانی شاری بەغدایان دەکرد ، لەگەڵ هاوکاریو کارئاسانی بۆ قوتابیانی کورد کە دەهاتنە بەغدا بە مەبەستی تەواوکردنی خوێندن، ئەوە سەرەڕای بەستنی کۆڕو سیمیناری هەفتانە[٤٧].

شیاوی باسە لە پەیڕەوی ناوخۆی یانەی سەرکەوتن دا هاتبوو کە یانە لەگەڵ سیاسەتدا تێکەڵاو نابێت، بەڵام بە تێپەر بوونی کاتو هاتنە ناوەوەی ئەندامانی تازە کار بەو خاڵە نەکراو لای دا بەلای کاری سیاسییەوە[٤٨]. هەر بۆیە لە لایەك کەوتە یارمەتی دانی کۆمەڵەی خۆیبوونو[٤٩]، لە لایەکی دیکەوەش هەوڵدان بۆ یەکخستنی خەباتی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردستان لە نێوان بادینانو سۆران[٥٠]. ئەگەرچی لەو هەوڵدانەیاندا سەرکەتوو نەبوو بە هۆی ئاشکرا بوونیان لە لایەن لێپرسراوانی حکومەتەوە، کەچی کارەکەیان گرنگی خۆی هەبووە، لەبەر ئەوەی بە گرێدانی خەباتی هەر دوو بەشی بادینان و

نیسانی١٩٣١ جارێکیتریش هەڵبژاردن کرایەوە ئەمانە هەڵبژێردران: ئەمین زەکی بەگ سەرۆك، مەعروف چیاووك، ئەحمەد ئەفەندی هەولێری، عەبدوڵلا عەلی ئاغا، ئەمین ڕەواندزی و ژمارەیەکی دی. شاکر فەتاح، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٢.

(٤٧) د. ئیسماعیل شوکر ڕەسول، ڕۆڵی رامیاری و ڕۆشنبیری مەعروف چیاووك، ل ١٤.

(٤٨) غفور رشید داراغا، یانەی سەرکەوتنی کوردان و چەند دێڕێك، گۆڤاری دەنگی مامۆستا، ژمارە(١) حوزەیرانی ١٩٧٢، ل ١٧.

(٤٩) عەقید بەکر عەبدولکەریم حەوێزی، گەشتێك بە کۆماری مەهاباددا، چاپی دووەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠١، ل ٧.

(٥٠) عەلائەدین سەجادی، سەرچاوەی پێشوو، ل٨٢.

سۆران هێزێکی بەرگری زۆری بۆ کورد دادەمەزراندو ئاستەنگێکی گەورەی بۆ حکومەت دەنایەوە[٥١].

ماوە بڵێین سەدای کردنەوەی یانەی سەرکەوتن لە ناوەوەو دەرەوەی کوردستان دەنگی دایەوە لە ڕێگای ڕۆژنامەو گۆڤارەکاندا، هەر بۆیە زاری کرمانجی لە ژمارە(٢٣)دا ئاماژەی بۆ کردنەوەی یانەکە کردووە لەگەڵ تەواوی ئامانج و بەرنامەکانی[٥٢]. هەروەها ڕۆژنامەی ئەل ئەحراریش(بەیروت) لە ژمارە(١٤٨٧)دا ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە کە یانەی سەرکەوتن بنکەیەکی سەرەکی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردستانە لە تورکیا، سوریا، عیراقو ئێرانداو کار بۆ ڕزگار کردنی کوردستانو هێنانەدی دەسەڵاتێکی سەربەخۆ دەکات[٥٣]. یانەی سەرکەوتن لە کارەکانیدا بۆ ماوەیەکی درێژ بەردەوام بوو، بەوەش ڕۆڵو جێ پەنجەی دیاری خۆی لە سەر ڕەوتی خەباتی کوردی نواند.

- پارتی پێشکەوتن(حزب التقدم):

پارتی پێشکەوتن لە تشرینی یەکەمی ١٩٢٥ لە سەر دەستی عەبدولموحسن سەعدون (١٨٨٠-١٩٢٩) وەکو پارتێکی حکومیو یەکەمین پارتی پەرلەمانی لە عیراق بە شێوەیەکی ئاشکرا هاتە دامەزراندن، کە ئەندامانی تەنیا لە ئەندامانی ئەنجومەنی نوێنەرانو

(٥١) محەمەد عەبدوڵڵا کاکەسوور، ڕۆڵی سیاسی و کەلتوریی ئەفسەرانی کورد لە بزاڤی کوردایەتی کوردستانی باشوردا (١٩٢١-١٩٤٥) چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٠، ل ٦٦.

(٥٢) زاری کرمانجی، ژمارە(٢٣) حزیران ١٩٣٠، ل ١٣-١٦، سەرچاوەی پێشوو.

(٥٣) کۆنێ ڕەش، جمعية خويبون، الطبعة الاولى، مؤسسة موكريان للطباعة و النشر، اربيل، ٢٠٠٠، ص ١٣١.

خاوەن پلەو پایە کارگێڕییەکان پێك هاتبوون[٥٤]. هاو سۆزی سەرۆکی پارتی پێشکەوتن بۆ کوردو دانەنان بە مافەکانی کاریگەری کردە سەر ئەندامە کوردەکانی ناو ئەنجومەنی نوێنەران کە لە ساڵی ١٩٢٦ ببنە ئەندام لەو پارتە وەکو: ئیبراهیم یوسف، عەبدوڵڵا موخلیس بەگ، شێخ حەبیب تاڵەبانی، نەشئەت ئیبراهیم ئەفەندی، ئیسماعیل بەگی ڕەواندزیو ئەوانی دی[٥٥]. لێرەشدا لە بەڵگەنامەیەکی بریتانیدا ئاماژە بۆ ئەوە کراوە کە عەبدولموحسن سەعدونی سەرۆك وەزیرانی عیراق لەگەڵ هەر یازدە ئەندامە کوردەکەی ئەو پارتە کۆبۆتەوە لە شوباتی ١٩٢٦ و باسیان لە پێشکەش کردنی یاداشتێك کردووە کە پێشکەشی حکومەت کراوە سەبارەت بە زیاتر ساغ کردنەوەو دیاری کردنی عیراقی عەرەبیو کوردی، بەڵام هەر لە بەڵگەنامەکەدا هاتووە کە لە هەوڵەکەیان سەرکەوتنیان بە دەست نەهێناوە، بەڵکو کۆسپی زیاتریان خستۆتە بەردەم کێشەی کوردی[٥٦]. جێگای ئاماژە بۆ کردنە کە پارتی پێشکەوتن لە چالاکییەکانی بەردەوام بوو تا مارتی ١٩٣٠ لە سەر گۆڕەپانی سیاسیی عیراقیدا[٥٧].

---

(٥٤) عبدالرزاق الحسني، تاريخ الاحزاب السياسية العراقية دراسة تاريخية متواضعة عن الاحزاب السياسة التى تكونت في العراق بين العامين ١٩١٨-١٩٥٨، الطبعة الاولى، بيروت ، ١٩٨٠، ص ٨٥.

(٥٥) عبدالفتاح على يحيى البوتاني، وثائق عن الحركة القومية الكوردية التحررية، ص ٢٧.

(٥٦) نفس المصدر، ص ٩٣.

(٥٧) عبدالرزاق الحسني، تاريخ الاحزاب السياسية العراقية، ص ٩٣.

- کۆمەڵەی بووژانەوەی قوتابخانەیی(جمعية النهضة المدرسية):

ئەو کۆمەڵەیە لە لایەن ژمارەیەك قوتابی بە هاوکاری مامۆستای مێژوو ئەنیس زەکەریا نسووڵی لە یەکێك لە قوتابخانەکانی شاری مووسڵ بەسەرۆکایەتیی عەلی حەیدەر سلێمان[٥٨] دامەزرا و ڕۆڵێکی

---

(٥٨) عەلی حەیدەر کوڕی سلێمان بەگ کوڕی عەلی بەگی سیلاحشۆڕە و لە ٤ی مارتی ١٩٠٥ لە ڕەواندز لە دایك بووە لە نەوەی میرانی سۆرانە. ناوبراو بە هۆی بەندکردنی باوکییەوە کە تۆمەتی کوشتنی ئەفسەرێکی عوسمانی کرابووە ئەستۆ لەگەڵ دایکیدا دەچێتە مووسڵ لای خزمەکانیان، بەڵام دوای چوار ساڵ بەندی و ئازاد بوونی باوکی لەگەڵ دایکی دەگەڕێتەوە ڕەواندز. مانەوەی عەلی حەیدەر لە ڕەواندز زۆری پێناچێت، لە بەر ئەوەی ماڵی باپیرانی لە مووسڵ داوای ئەوەی لێدەکەن بچێتەوە ئەوێ لەگەڵ ئەواندا بژی. هەر بۆیە لە مووسڵ دەنێردرێتە بەر خوێندنی سەرەتایی، بەڵام بە هۆی سەرهەڵدانی جەنگی یەکەمی جیهانی لە خوێندن دادەبڕێت و دوای جەنگیش لە ١٩١٨ دەگەڕێتەوە ڕەواندز. کەچی جارێکیتریش دەچێتەوە مووسڵ و لە وێشەوە لەگەڵ باپیرەی دەچێتە حەلەب. بە گەڕانەوە بۆ مووسڵ دەست دەکاتەوە بە تەواوکردنی خوێندنەکەی و لە ساڵانی (١٩٢١- ١٩٢٢) خوێندنی سەرەتایی تەواو دەکات. لە قۆناغی ئامادەیی(کۆمەڵەی ڕابوونی قوتابخانەیی) دادەمەزرێنی، هەروەها لەگەڵ ئەوەش هەڵدەستێ بە دامەزراندنی بازنەیەکی بچووك لە قوتابییان کە بڵاوکراوە لە ناو مووسڵ بڵاودەکەنەوە و نامە ئاراستەی ئەندامانی ئەنجومەنی دامەزراندن دەکەن. عەلی حەیدەر قۆناغی ئامادەیی بە پلەی یەکەم تەواو دەکات و ڕەوانەی زانکۆی ئەمەریکی لە لوبنان دەکرێت. لە لوبنان کۆمەڵەی قوتابییانی عێراقی کە قوتابیانی قۆناغی یەکەمین دروستیان کردبوو بۆ مەبەستی پارێزگاری لە وڵات و رزگارکردن لەگەڵ یانەی (المنشيو العراقي). دوای تەواو کردنی قوتابیانی قۆناغی یەکەم عەلی حەیدەر سەرکردایەتی کۆمەڵەکە و یانەکە دەگرێتە ئەستۆ. ناوبراو دوای تەواو کردنی خوێندنی لە ١٩٣٠ دەگەڕێتەوە عێراق و ژمارەیەك پلە و پایە گرنگ لە ناو حکومەت وەردەگرێت و دواتریش خانەنشین دەکرێت تا لە١٠ی ئەیلولی ١٩٩١ لە بەغدا کۆچی دوایی دەکات. محمود شكحان الدليمي، علی حيدر سليمان، نشاطه الثقافي و دوره السياسي في العراق حتى العام ١٩٦٨، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية التربية جامعة بغداد، بغداد ، ٢٠٠٢• فەخری

هەولێری ... (pink handwritten watermark)

کاریگەری بینی لە کاتی ڕاوەرگرتنەکەی کێشەی مووسڵ دا لەسەر لێژنەکەو خەڵکی ئەو شارەدا، کە جەختییان لە سەر ئەوە دەکردەوە مووسڵ بەشێکە لە عیراقو جیا نابێتەوە[٥٩].

سیلاحشۆڕ، ئاوڕێك لە نەزهەتی شاعیر و شاری ڕواندز، لە ژێر چاپکردندایە، ل ٢٨.

(٥٩) فؤاد حسين الوكيل، جماعة الاهالي في العراق ١٩٣٢-١٩٣٧، الطبعة الثالثة، دار الشؤون الثقافة العامة، بغداد، ١٩٨٦، ص ٥٩٣ عبدالفتاح على البوتاني، الحياة الحزبية في الموصل، ص ٦٩.

هەوڵنامەی کتێب

تەوەری دووەم

ڕۆڵ و چالاکیی ڕەواندزییەکان لە کۆمەڵە و ڕێکخراوەکانی قۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی عیراقدا(١٩٣٢ – ١٩٣٩)

لە قۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی عیراقی ژمارەیەك کۆمەڵەو ڕێکخراو لە کاری سیاسیی دابوون کە هەندێکیان درێژە پێدەری قۆناغی بەر لە خۆیان بوونو، هەندێکیتریش تازە دامەزرا بوون، جا بۆ ئەوەی ڕۆڵو چالاکییەکانی ڕەواندزییەکان لەو کۆمەڵەو ڕێکخراوانە ئاماژە بۆ بکەین یەکە یەکە باسیان لێوە دەکەین.

- کۆمەڵەی برایەتی:

کۆمەڵەی برایەتی لە سەر دەستی ژمارەیەك نیشتمانپەروەری کورد لە شاری سلێمانی بە شێوەیەکی نهێنی لە ساڵی ١٩٣٧ هاتە دامەزراندن[٦٠]، کە دەستەی دامەزرێنەرانی ئەو کۆمەڵەیە لە شێخ

---

(٦٠) سەبارەت بە مێژووی دامەزراندنی کۆمەڵەی برایەتی بیروڕای جیاواز و دژیەك لە سەرچاوە مێژوویەکاندا بەدی دەکرێت . لە وانە مەلا ئەسعەدی مەحوی ئاماژە بۆ مارتی ١٩٣٧ دەکات. کەریم زەند ئاماژە بۆ پایزی١٩٣٧ دەکات و نووری شاوەیسیش لە یاداشتەکانی ساڵی ١٩٣٨ بە ساڵی دامەزراندنی دادەنێت . مەلا ئەسعەد مەحوی، دیوانی ئەسعەد مەحوی، کۆکردنەوە و ئامادە کردن و لەسەر نووسینی: د. عەبدوڵڵا ئاگرین، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و بلاۆکرنەوەی ئاراس، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٤، ل ٥٧ کەریم زەند، گەشتی زەند، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٤،ل ٣٨ ٥٩ نوری شاویس، من مذكراتي، دون مكان و سنة الطبع، ص ٩٦ ٥ کەیوان ئازاد ئەنوەر کۆمەڵەی برایەتی و حەمە ڕەشید خانی بانە، بەشی یەکەم، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە (١٦٨٩) سلێمانی، ٢/٩/١٩٩٨، ل٦.

لەتیفی کوڕی شێخ مەحموود جێگری سەرۆك، مەلا ئەسعەدی مەحوی کارگێڕی کۆمەڵەو جێگری دووەم، ئیسماعیل حەققی شاوەیس، محەمەد سەدیق شاوەیس، شێخ لەتیفی دانساز، حەمە بۆر، محەمەد ئەمین مەنگوڕیو چەندانیتر پێك هاتبوون[٦١]. کۆمەڵە لە پێناو هێنانەدی ئامانجەکانی بیروباوەڕی بە کاری سیاسییو لە هەمان کاتیش چەکداریش هەبوو، هەر بۆیە گەلێك کاری توندیو تیژی ئەنجامدا[٦٢]. لە بەر ئەوەی یەکێك لە ئامانجە سەرەکییەکانی کۆمەڵەی برایەتی ڕزگارکردنی کوردو کوردستان بوو[٦٣].

کاری ڕێکخراوەیی کۆمەڵەی برایەتی لە سەرەتادا لە شاری سلێمانی قەتیس مابوو، بەلاّم بە تێپەربوونی کات لقی لە شارەکانی بەغداو کەرکوكو کۆیە کردەوە[٦٤]. هەروەها لە ڕێگای سەرکردەکانییەوە گەلێك نیشتمانپەروەری تریان خزاندە ڕیزەکانی کۆمەڵەکەوە بۆیە بە دوور نازانرێ کە لە ڕێگای ئیسماعیل حەققی شاوەیسەوە ئەمین ڕەواندزیو حوسێن حوزنی موکریانی هێنرابنە ڕیزەکانی کۆمەڵەی برایەتییەوە[٦٥]. ماوە بڵێین کۆمەڵەی برایەتی لە کارو چالاکییەکانی ماوەیەك بەردەوام بوو، بەلاّم بە هۆی ئاشکرابوونی لە لایەن حکومەت و پەراگەندەکردنی هەندێك لە ئەندامەکانی بۆ

---

(٦١) د. عبدالستار طاهر شريف، المصدر السابق، ص ٩٢• كريس كۆچێرا، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٠.

(٦٢) نوری شاويس، المصدر السابق، ص ١٦.

(٦٣) د. عبدالستار طاهر شريف، المصدر السابق، ص ٩٢.

(٦٤) فواد عارف، المصدر السابق، ص ١٣٦.

(٦٥) د. اسماعيل شكر رسول، اربيل... ، ص ١٣٤.

کاری کارگێڕی لە لایەکو، ناکۆکی ناوخۆی کۆمەڵەو هاتنە مەیدانی پارتی هیوا لە لایەکی دی کۆمەڵەی برایەتی لە کار خست[٦٦].

- کۆمەڵەی دارکەر[٦٧]:

بۆشایی کاری ڕێکخراوەیی سیاسیی لە کوردستان بە تایبەتیو تەوژمی بیری نەتەوەیی جیهانی بە گشتی هاندەری قوتابیانی قۆناغی ناوەندیو ئامادەیی بوو بۆ دامەزراندنی کۆمەڵەیەك تا لە ڕێگای ئەو کۆمەڵەوە مافە ڕەواکانی گەلی کوردستان بە دەست بهێنن[٦٨]. لە بەر ئەوەی لەو کاتەدا قوتابیانی کورد لە قۆناغەکانی خوێندن مێژووی ئەوروپایان دەخوێند و کەوتبوونە ژێر کاریگەرییەوە، بۆیە ئەوانیش کەوتنە خۆ تا بەشێوەی ئەوروپییەکان بتوانن لە ڕێگاری کاری ڕێکخراوەیی دەوڵەتێکی کوردستانی یەکگرتوو دابمەزرێنن[٦٩].

---

(٦٦) شیاوی باسە هەندێك لە ئەندامانی کۆمەڵەی برایەتی پێیان وایە کە کۆمەڵە تا ساڵی ١٩٤٣-١٩٤٤ هەبووەو چالاکیی نواندوە. ئەسعەدی مەحوی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٠ نوری شاویس، المصدر السابق، ص ٩٨ کەریم زەند، لە ژیانی وەزیفیمدا یەك ڕۆژ مۆڵەتم وەرنەگرتووە، گۆڤاری گلاوێژی نوێ ، سلێمانی، ژمارە(١٥)، ساڵی دووەم، ئابی ١٩٩٩، ل ٦٠.

(٦٧) دامەزرێنەرانی کۆمەڵەی دارکەر لە ژێر کاریگەری ناوی کۆمەڵەی کاربۆناری ئیتالی ئەو ناوەیان لە کۆمەڵەکەیان نا. لەبەر ئەوەی کۆمەڵەی کاربۆناری ئیتالی لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەم لە ئیتالیا دامەزرابوو و، کاری بۆ ڕزگاری ئیتالیا لە دژی داگیرکەر دەکرد. ئەوانیش مێژووی ئەو کۆمەڵەیان خوێندبۆوە و کەوتبوونە سەر بیری ئەوەی بەشێوەی ئەوان کوردستان ڕزگار بکەن. نەجاتی عەبدولاّ، حزبی هیوا ١٩٣٩- ١٩٤٥ دوو ڕەوت، یەك کۆتایی، گۆڤاری رابوون، ژمارە(٢٦) ، لەندەن، ١٩٩٩، ل ٥٩.

(٦٨) نوری شاویس، المصدر السابق، ص ١٨.

(٦٩) د. اسماعیل شكر رسول، اربیل... ، ص ١٣٤. دانانی کتێبە مێژووییەکان ژمارەیەك مامۆستا پێی هەڵدەستان و دەیان نووسیەوە لە وانە عەلی حەیدەر سلێمان دوای دەرچوونی لە خوێندنی و گەڕانەوەی بۆ عێراق دوو کتێبی بە ناوی

ئیتر هەر لە ئەنجامی ئەوانە بوو کۆمەڵەی دارکەر بە دەستپێشخەریو بیرۆکەی یوونس ڕەووف(دڵدار)[٧٠] و بە هاوکاری پۆلێك لە قوتابیانی قۆناغی دواناوەندی لە ساڵی ١٩٣٧ لە کەرکوك هاتە دامەزراندن[٧١]. کۆمەڵەی دارکەر ئەگەرچی پەیڕەوو پرۆگرامێکی نووسراوو داڕێژراوی نەبوو، بەڵام زوو توانی لقی خۆی لە

(مێژووی شارستانیەتی ئەورووپی) و (مێژووی ئەورووپای نوێ)وە نووسی. زبیر بلال اسماعیل، علی حیدر سلیمان من رواد الحركة الاصلاحية و الفكرية في العراق، مجلة زاگرۆس، العدد(١١)، ٢٧ تشرين الثاني/١٩٩٧، ص ٢٧.

(٧٠) یونس ڕەئوف(دڵداری شاعیر) لە بنەماڵەی خادم سەججادەی کەرکوکە و لە ساڵی ١٩١٧ لە کۆیە لە دایك بووە، هەر لە شاری کۆیە خوێندنی سەرەتایی تەواوکردووە، دواتریش خوێندنی ئامادەیی لە کەرکوك و کۆلیژی مافی لە شاری بەغدا تەواو کردووە. دڵدار خاوەنی سروودی(ئەی ڕەقیب)ە و، ڕۆڵی کاریگەری بینیوە تا لە ١١ی تەشرینی دووەمی ١٩٤٨ لە شاری هەولێر کۆچی دوایی کردووە. کریم شارەزا، المناضل القومی و الشاعر المجدد(دلدار) ١٩١٧-١٩٤٨، جریدة خەبات، العدد(١٠٠١) ١٠/ ١٠/ ٢٠٠٠.

(٧١) سەبارەت بە مێژوو و شوێنی دامەزراندنی کۆمەڵەی دارکەر زانیاری جیاواز و دژ بە یەك هەیە لە ناو سەرچاوە مێژوویەکاندا. سەرەتا سەرچاوەکان بە تێکڕا ساڵی ١٩٣٧ بە ساڵی دامەزراندنی کۆمەڵەی دارکەر دادەنێن ، بەڵام نووری شاوەیس لە یاداشتەکانی ئاماژە بۆ ساڵی ١٩٣٨ دەکات. سەبارەت بە بیرباوەڕە جیاکانی شوێنی دامەرزاندنیشی دابەش دەبن بۆ سێ گروپ. گروپی یەکەم دەڵێن لە شاری هەولێر دامەرزاوە. گروپی دووەم کە د. موکەرەم تاڵەبانییە دەڵێت: لە شاری کەرکوك دامەزراوە. گروپی سێیەمیش شاری سلێمانی بە شوێنی دامەزراندنی دادەنێن. د.اسماعیل شکر رسول، اربیل ....، ص ١٣٤ومابعدها• صالح الحیدری، مختارات من مذکرات صالح الحیدری، الطبعة الاولی، مطبعة وزارة الثقافة ، سلیمانیة، ٢٠٠٤، ص ١٩•• نوری شاویس، المصدر السابق، ص ٩٨• فیصل الدباغ، اضواء علی کتاب...، ص ٩٩• د. موکەرەم تاڵەبانی، کۆمەڵەی دارکەر و پارتی هیوا چۆن دامەزران؟!!، گۆڤاری ڕەنگین، ژمارە (٥٢)، بەغدا، ١٩٩٣، ل ل ١٨-٢٢• کریس کۆچیرا، سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٧٠• نەجاتی عەبدوڵا، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٤.

شارەکانی کەرکوك، سلێمانی، کۆیە، کفری، شەقلاوە، چەمچەماڵ، بەغدا و خانەقین بکاتەوە[٧٢].

کۆمەڵەی دارکەر یەکەمین کۆنگرەی خۆی لە حوزەیرانی ١٩٣٨ لە باخچەی(ام الربیعین) لە شاری کەرکوك سازدا و، لە کۆنگرەکەدا بیری لە فراوان کردنی چالاکییەکانی کردەوە، بۆ ئەو مەبەستەش ناوی هەندێ لە پیاوە ناودارەکانی کوردییان تاووتۆ کرد وەکو محەمەد ئەمین زەکی، مەعروف چیاووك و ڕەفیق حلمی تا بیکەن بە سەرۆکی کۆمەڵەکە[٧٣]. ئیتر لە ئەنجامی ئەوەدا ئەندامانی دارکەر بە تێکڕای دەنگ ڕازی بوون لە سەر ئەوەی کە پەیوەندی بە کەسایەتی ناودارو نیشتمانپەروەری کورد ڕەفیق حلمی‌یە وە بکرێت. کۆنگرەی ئەو جارەی کۆمەڵەی دارکەر بە ئامادەبوونی ڕەفیق حلمی لە هاوینە هەواری شەقلاوە لە بێستانی جەمیل میران[٧٤] دا بەستراو بڕیاری ئەوە درا کە

---

(٧٢) د. موکەڕەم تاڵەبانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩؛ نوری شاویس، المصدر السابق، ص ص ١٨-١٩.

(٧٣) د. موکەڕەم تاڵەبانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٠-٢١.

(٧٤) جەمیل میران، کوڕی ڕەشید کوڕی مستەفا میرانە و، لە ساڵی ١٩٢٢ لە شەقلاوە لە دایك بووە. خوێندنی سەرەتایی هەر لەوێدا تەواو کردووە و دواتریش ناوەندی و دواناوەندی لە هەولێر و کەرکوك خوێندوە. ناوبراو ساڵی ١٩٤٥ کۆلێژی مافی لە زانکۆی بەغدا تەواوکردووە و دواتریش گەلێك پلەوپایەی کارگێری وەرگرتووە وەکو بەڕێوەبەری ناحیە و قائیمقامی شارۆچکە" تا لە ساڵی ١٩٦٣خانەنشین کراوە. جەمیل میران یەکێك بووە لە ئەندامانی دامەزرێنەری پارتی هیوا هەر بۆیە باخچەکەی خۆی بۆ تەرخان کردوون لە کاتی بەستنی یەکەمین کۆنگرەیان. ماوەبلێین ناوبراو لە مانگی ئەیلولی ١٩٩٥ لە هەولێر کۆچی دوایی کردووە. دیمانەیەك لەگەڵ دوکتۆر نیاز جەمیل میران پزیشك لە وەزارەتی تەندروستی حکومەتی هەرێمی کوردستان لە ٢٤ی تەمووزی ٢٠٠٥، هەولێر.

هەواڵنامەی کتێب

پەرە بە کارەکانیان بدەنو ناوی کۆمەڵەی دارکەریش بە پارتی هیوا بگـــــــــۆڕن[٧٥].

ئەگەرچی لە سەرچاوە مێژووییەکان ئاماژە بۆ کردنەوەی لقی کۆمەڵەی دارکەرو چالاکییەکانی لە ڕەواندز نەکراوە. بەڵام دوور نییە کە لقی کۆمەڵەی دارکەرو چالاکییەکانی لە ڕەواندزیش هەبووبێت ، لە بەر ئەوەی قوتابیانی ڕەواندزیش بە چەشنی شوێنەکانیتر کە قوتابخانەی ناوەندی تیادا نەبوو، بۆیە دوای تەواوکردنی خوێندنی سەرەتاییان ڕوویان لە شارەکانی هەولێرو کەرکوك دەکردو لە کاتی پشووی نیوەی ساڵو هاوینیشدا کە دەگەڕانەوە بیروباوەڕی ئەو ناوچانەیان بۆ ڕەواندز دەگوێزایەوە کە هەر وەکو لە دواتردا لە پارتی هیواش لێیان دەبینین.

- پارتی هیوا:

دوای ئەوەی ئەندامانی دارکەر هاتنە سەر بیری فراوان کردنی ڕێکخستەکانیانو ناوی کۆمەڵەکەیان گۆڕی بە ناوی پارتی هیواوە[٧٦] . ئیــتر ئەو پارتە لە سەر پاشماوەی ڕێکخستنەکانی کۆمەڵـــــەی دارکەرەوە لە ساڵی ١٩٣٩ هاتە دامەزراندن[٧٧] .

---

(٧٥) فیصل الدباغ، اضواء علی کتاب...، ص ٧٢. شیاوی باسە لێرەدا نووری شاوەیس سەبارەت بە شوێنی بەستنی ئەو کۆنگرەیە بیروڕای جیاوازی هەیە کە دەڵێت: لە یەکێك لە ئوتێلەکانی شاری کەرکوك بەسترا. نوری شاویس، المصدرالسابق، ص ٢١.

(٧٦) ناوی کۆمەڵەکەیان ناونا بە ناوی کۆمەڵەی(هێڤی)یەوە کە یەکێك بوو لەو کۆمەڵە سیاسیانەی لە ساڵی ١٩١٠ پۆلێك قوتابیانی کورد لە ئەستەمبۆل دایانمەزراند. بۆ زیاتر زانیاری لە سەر کۆمەڵەی هێڤی بڕوانە: بلەچ شێرکۆ، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥١ د. عبدالستار طاهر شریف، المصدر السابق، ص٣٨.

(٧٧) سەبارەت بە مێژووی دامەزراندنی پارتی هیوا بیروڕای جیاواز هەن، هەندێك بۆ ساڵی ١٩٣٧ی دەبەنەوە. هەندێکیتر بۆ ساڵی ١٩٣٨ ، ئەوانەی تریش بۆ ساڵی

ئەو کاتە لە باشووری کوردستان هەر زوو توانی پەرە بە ڕێکخستنەکانی خۆی بداتو سەرجەم چینو توێژاڵە جیاجیاکانی کۆمەڵ لە پارێزەر، مامۆستا، پزیشك، ئەفسەر، سەربازو ژمارەیەك سەرۆك هۆزی کوردی لە خۆی کۆبکاتەوە کە دەتوانین ناوی ئەوانە بهێنین: ڕەفیق حیلمی، تۆفیق وەهبی، مەعروف چیاووك، ئەمین ڕەواندزی، ئیسماعیل حەققی شاوەیس، عزەت عەبدولعەزیز[(٧٨)]، مستەفا خۆشناو[(٧٩)]، محەمەد قودسی[(٨٠)] ماجید مستەفا، شێخ

١٩٣٩ و ١٩٤١ی دەبنـەوە. د. عبدالستار طاهر شـريف، تاريخ الحـزب الثوري الكردستاني، بغداد، ١٩٧٨، ص ص ١٦-٩٧• کریس کۆچێرا، سەرچاوەی پێشـوو، ل ٩٧٠• نوری شاويس، المصدر السابق، ص ٢٠-٢١• د.مـوکرم طالبـانی، حزبـی هیوا، ص ص ٥١-٥٢• تاریق جامباز، لاپەرەیەکی شاراوە لە مێژووی (حزبی هیوا) لە هەولێر، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە(١) ، ئابی ١٩٩٧، ل ل ٢٥-٣١.

(٧٨) عزەت عەبدولعەزیز، لە ساڵی ١٩١١ لە ئامێدی لە دایـك بـووە و چـۆتە ڕیـزی سوپای عێراقی تا پلەی سەربازی بەرز بۆتەوە بـۆ ڕەئـیس ڕوکنـی یەکـەم، نـاوبراو ئەندامی پارتی هیوا بووە و، بەشداری لە شۆڕشی(١٩٤٣-١٩٤٥)ی بارزان کردووە و ئەندامی هەیئەتی ئازادی بووە. پاشان لە تەك مستەفا بارزانی چۆتە ڕۆژهـەڵاتی کوردستان و بەشداربووە لـە کۆمـاری کوردسـتان. دوای گەڕانەوەشـی بـۆ عێـراق بەندکراوە، کە سەرئەنجام لەگەڵ هەر سێ هاوڕێکەیتری مستەفا خۆشناو، خەیروڵلا عەبدولکەریم، محەمـەد قودسـی لـە ١٩ی حـوزەیرانی ١٩٤٧ لـە سـێدارە دراون. فەیسەڵ دەباغ، حزبی "هیوا" و شۆڕشی " ١٩٤٣-١٩٤٥" ی بارزان، چاپی یەکەم، بڵاوکردنـــەوەی دەزگـــای ڕاگەیانـــدنی گـــوڵان، هـــەولێر ١٩٩٧، ل ل ٢٧،٥٨،٧٦،٨٠،١٢٤.

(٧٩) مستەفا خۆشناو، لە سـاڵی ١٩١٢ لـە بێتواتـە لـە دایـك بـووە، لـە تەمـەنی منداڵیدا باوکی کۆچی دوایی کردووە، لای کەریم ئاغـای واجیـد ئاغـای حـەوێزی پەروەردەکراوە. ناوبراو ئەندامی پارتی هیوا بـووە دواتـریش بەشـداری لـە شۆڕشـی (١٩٣٤-١٩٤٥)ی بـارزان کـردووە، لـە پاشـانیش چـۆتە ڕیـزی هێـزی کۆمـاری کوردستان و بە شداریی لەشەڕەکاندا کردووە تا ئەوەی کۆتایی بە کۆمـار هـاتووەو

عەبدولقادر بەرزنجیو زۆر کەسی دیکە[81]. هەروەها پارتی هیوا سەرکەوتنی بەر چاوی بە دەست هێنا لە کردنەوەی لقەکانی لە شارو شارۆچکەکانداو تەنانەت پەلی بۆ شاری بەغدای پایتەختو پارچەکانی دیکەی کوردستانیش نا[82].

ئەوەی لێرەدا مەبەستمانە باسی لێوە بکەین ڕۆڵ و چالاکی ڕەواندزییەکانە لە پارتی هیوا دا کە بیرو بۆ چوونو ڕێکخستنەکانی لە ڕێگای قوتابیانەوە لە هەولێرو شارەکانی دیکە بۆ ئـــــەوێ دەگوازرایەوە[83]. هەر بۆیە لەو ناوچەیەشدا لقێکی پارتی هیوا لە ١٩٣٩ کرایەوە و دەستی بە کارەکانی کردووە کە چین و توێژاڵێکی زۆری ڕەواندزی لە خۆی کۆکردۆتەوە و لە لایەن سەعدوڵلاّ وە سەرپەرشتی کراوە کە ئەندامەکانی پێك هاتبوون لـــــە: ئەمین

گەڕاوەتەوە عێراق و بەندکراوە، کە سەرئەنجام لەگەڵ هەر سێ هاورێکەیتری عـزەت عەبدولعزیز، خەیروڵلاّ عەبدولکەریم، محەمەد قودسی لە ١٩ی حـوزەیرانی ١٩٤٧ لە سێدارە دراون. محەمەد عەبدوڵلاّ کاکە سوور، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٦.

(٨٠) محەمەد مەحمود قودسی، لە ساڵی ١٩٢٢ لە قودس لـە دایـك بـووە هـەر بۆیـە نازناوی قودسی خراوەتە پاڵناوی، لەگەڵ دامەزراندنی پـارتی هیـوا بۆتـە ئەنـدام، ساڵی ١٩٤١ بۆتە جێگری ئەفسـەری ئیعاشـە و بەشـداری لـە شۆڕشـی(١٩٤٣-١٩٤٥)ی بارزان کردووە، لە پاشان چۆتە پاڵ هێزەکانی کۆمـاری کوردسـتان. دوای گەڕانەوەشی بۆ عێراق بەنـد دەکرێـت و لەگـەڵ هەرسـێ لـە هـەڤاڵانی مسـتەفا خۆشناو، عزەت عەبدولعزیز، خەیروڵلاّ عەبدولکەریم لە ١٩ی حوزەیرانی ١٩٤٧ لە بەغدا لە سێدارە دەدرێن. محەمەد عەبدوڵلاّ کاکە سوور، هەمان سەرچاوە، ل ١٤٦.

(٨١) د. اسماعیل شکر رسول، اربیل...، ص ٣٧•٩ منذر الموصلی، الحیاة السیاسیة و الحزبیة في کردستان، لندن، ١٩٩١، ص ٢٦٢.

(٨٢) نەجاتی عەبدوڵلاّ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٠.

(٨٣) تاریق جامباز، وشیاری نەتەوایـەتی گـەنجانی هـەولێر لـە کۆتـایی سـییەکان و ناوەڕاستی چلەکان لە نێو حزبی هیوا دا، گۆڤـاری هـەولێر ژمـارە (١)، هـەولێر، زستانی١٩٩٨، ل ٥٧-٦٦.

ڕەواندزی، میر محەمەد ئەمین دەرگەڵەیی، شێخ سلێمان مستەفا، عەبدولوەهاب محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی، ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی، مامۆستا جەلال سەعید خەیلانی، ئیبراهیم حەسەن، سەبری نەجیب نەورۆز ئەفەندی[٨٤]، عەلی عەبدوڵلا(عەلی مەکتەبە)[٨٥]، یوسف ڕەشید ئاغای کاولۆکان

---

(٨٤) سەبری نەجیب نەورۆز ئەفەندی: لە ساڵی ١٩٢١ لە ڕەواندز لە دایك بووە و لە بنەماڵەی حاجی نەورۆز ئەفەندییە کە دەگەڕێنەوە بۆ نەوەی وەستا ڕەجەبی دروست کەری تۆپەکانی سەردەمی میر محەمەد پاشای ڕەواندزی(١٨١٣-١٨٣٦) . ناوبراو خوێندنی سەرەتایی لە ڕەواندز تەواو کردووە و دواتریش ڕووی کردۆتە شاری هەولێر. لە شاری هەولێر دەچێتە ڕیزی ڕێکخستنەکانی پارتی هیواوە و ئەندامێکی کارای ئەو پارتە بووە لە ڕەواندز. دوای هەڵوەشانەوەی پارتی هیوا ١٩٤٥ دەبێتە ئەندامی پارتی ڕزگاری و لە پاشانیش پارتی دیموکراتی کورد. ساڵی ١٩٤٨ بە سەفەرێك ڕوودەکاتە وڵاتی میسر و لە ڕێگادا چاوی بە قەدری جانی شاعیر و بنەماڵەی بەدرخانییەکان دەکەوێت. لە کاتی گەڕانەوەشی دیارە ژمارەیەك بڵاوکراوە لەگەڵ خۆیدا دەهێنێ، بەڵام ئەوەی یارمەتی دەری دەبێت بۆ دەرباز بوونی ئەو بڵاوکراوانە، بوونی گەردەلوولێکی زۆر دەبێت لەو ڕۆژەدا لە شاری بەغدا. ساڵی ١٩٥٩ بە هۆی کاری سیاسییەوە بەند دەکرێت و ڕەوانەی بەندیخانەی نوگرە سەلمان دەکرێت و ماڵەکەشی بۆ خوارووی عێراق دەگوازرێتەوە. بەڵام دوای بەیاننامەی ١١ی مارتی ١٩٧٠ دەگەڕێتەوە ڕەواندز و بە هۆی کاری میریەوە ڕەوانەی ناحیەی گەلاڵە دەکرێت ، ئیتر لە سەر کارەکەی بەردەوام دەبێت تا خانەنشینی. ناوبراو دوای خانەنشینی وەکو کەسایەتییەکی ناسراوی شارەکە لە ڕەواندز دەمێنێتەوە تا لە ١٠ کانوونی دووەمی ٢٠٠١ کۆچی دوایی دەکات و لە گۆڕستانی گەردەگەرد لە شاری ڕەواندز بە خاك دەسپێردرێت. دیمانەیەك لەگەڵ سالار سەبری نەجیب نەورۆز ئەفەندی لە ١٨ی حوزەیرانی٢٠٠٥، سۆران.

(٨٥) عەلی عەبدوڵلا ناسراو بە عەلی مەکتەبە لە کەسایەتییە ناودارەکانی ڕەواندزە کە ئەندامێکی کارای پارتی هیوا بووە هەر لە سەر ڕاسپاردەی پارتی هیواش ناوبراو لەگەڵ سەبری نەجیب ئەفەندی هەڵساون بە کردنەوەی کتێبخانەیەك لە

(وسوئاغا)[٨٦]، سامی ڕەواندزی ، سەید عومەر سەید ئەحمەد(سەیدا عومەر)، نەجات سەعید قادر، جەلال بەگی دەرگەڵەیی و چەندانیتر[٨٧] .

ئەندامانی هیوا لە ڕەواندز هەڵساون بە دەرکردنی بڵاوکراوەیەکی دەست نووس بە ناوی کوردستان کە لەو بڵاوکراوەیەدا ئاماژەیان بۆ شۆڕشەکانی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری، شێخ سەعید، شێخ مەحموود و سمکۆی شکاک کردووە[٨٨] . هەر بۆیە دەتوانرێ بووترێ کە پارتی

ڕەواندز لە ٦ی شوباتی ١٩٤٣ بە ناوی سەرکەوتن و دواتریش لە سەر ڕاسپاردەی پیرەمێردی شاعیر ناویان گۆڕیوە بە پێشکەوتن. باوکیی هێلین، چاوپێکەوتن، گۆڤاری رواندز، ژمارە(١) ، رەواندز، نیسانی ١٩٩٨، ل ل ٥٩-٦١. عەلی مەکتەبە ئێستاکەش لە ژیان ماوە و لە ڕەواندز ژیان بە سەر دەبات لە سەردانێکمان بۆ ڕەواندز سەردانی ناوبراومان کرد تا دیمانەیەکی لەگەڵ ئەنجام بدەین، بەلام بە داخەوە بە هۆی توشبوونی ناوبراو بە نەخۆشی لە بیرچوونەوە نەیتوانی هیچ شتێکمان بۆ باس بکات کە ڕەنگە زانیاریەکانی لای ئەو کەڵە پیاوە هەندێکیتری لە زانیاریەکانی نێو ئەو باسەی دەوڵەمەندتر بکردایە.

(٨٦) یوسف ئاغای ڕەشید ئاغای کاولۆکان ناسراو بە وسوئاغا لە ساڵی ١٩١٦ لە کاولۆکان لە دایك بووە و لە خانەی مامۆستایانی ڕیفی لە شاری بەغدا وەرگیراوە، کەچی لە بەر چالاکی کاری سیاسیی و ڕێکخستن لە نێو پارتی هیواوە لە خوێندن دەرکراوە. شیاوی باسە ناوبراو چەندین جار لە ئاهەنگی نەورۆز لە گەردەگەرد لە ڕەواندز وتاری سیاسیی خوێندۆتەوە. لە ساڵی ١٩٥٦ وسو ئاغا پەیوەندی بە ڕێکخستنەکانی پارتی دیموکراتی کوردستان کردووە تا کۆتایی شۆڕش. ناوبراو لە ساڵی ١٩٧٦ کۆچی دوایی دەکات و لە گۆڕستانی گەردە گەرد لە شاری ڕەواندز بە خاك سپێردراوە. چالاك میرانی، رواندز قەلای خەبات و کوردایەتی" بزاڤی سیاسی، ڕۆڵی کەسایەتیەکان، ڕووداو و کارەساتەکان"،چاپخانەی دیلان ، سلێمانی ، ٢٠٠٥، ل ٩٥.

(٨٧) طارق جامباز، ڕۆڵی ڕەواندزییەکان لە حیزبی هیوادا، گۆڤاری هەولێر، ژمارە(٩) ، هەولێر، زستانی٢٠٠١، ل ل ٥٤-٥٩• دیمانەیەك لەگەڵ فەرهاد شاکر مەجرووم لە ٨ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ ئوتێل ئاشتی سلێمانی.

(٨٨) طارق جامباز ، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ٥٤-٥٩• باوکیی هێلین، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ٥٩-٦١.

هیوا له ڕەواندز ڕۆڵێکی کاریگەری بینیوه له هۆشیارکردنەوەی خەڵکی ناوچەکه له بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردستان، تا لەو ڕێگایەوه هانیان بدات له پێناو هێنانه دی ئامانجه سەرەکییەکانی پارتی هیوا که هەوڵی بۆ دەدا. ماوه بڵێین پارتی هیوا له کارو چالاکییەکانی تاوەکو ساڵی ١٩٤٤بەردەوام بوو، کەله و ساڵەدا دووچاری کەرت کەرت بوون هاتوو دواتریش بەیەکجارەکی ڕێکخستنەکانی هەڵوەشایەوه.

- کۆمەڵەی برایەتی نیشتمانی(جمعية الاخاء الوطني):

له دەرئەنجامی بەستنی پەیماننامەی ساڵی ١٩٣٠ عیراقی بریتانی‌و پەسند کردنی له لایەن حکومەتەوه، ژمارەیەك له پیاوه ناودارەکانی عیراقی به مەبەستی دروست کردنی کۆمەڵەیەکی سیاسیی نەیاری حکومەت، یاداشتێکیان پێشکەش به وەزارەتی ناوخۆ کرد تا ڕەزامەندی له سەر دامەزراندنی کۆمەڵەی برایەتی نیشتمانی بدات. ئەوه بوو وەزارەتی ناوخۆ به نووسراوی ژماره(١٥٤٣٥) له٢٠ی تەشرینی دووەمی١٩٣٠ ڕەزامەندی له سەر دامەزراندنی‌دا و، دەستەی بەڕێوەبردنی کۆمەڵەش هەڵبژێردرا که له: ڕەشید عالی گەیلانی (١٨٩٣-١٩٦٥)، عەلی جەودەت ئەیوبی(١٨٨٦-١٩٦٩)، دوکتۆر عەبدولئیلا حافز، یاسین هاشمی(١٨٨٤-١٩٣٧)، حیکمەت

(٨٩) عبالرزاق الحسني، تاريخ الاحزاب السياسية العراقية، ص ١١٠.

سلێمان، محەمەد ئەمین زەکی، محەمەد ڕەزا شەبیبی، حاجی عبدولواحید سوکەر و سەید موحسن کوڕی تەبیغ پێك هاتبوون(٨٩).

شیاوی باسە چالاکییەکانی ئەو کۆمەڵەیە بۆ ناوچەکانی کوردستان پەلی هاویشت. سەبارەت بە ڕەواندزیش ئەوا لە ڕێگای سلێمانی بەگی سیلاحشۆڕ باوکی عەلی حەیدەر کە سەردانی شاری بەغدای کردبوو چالاکییەکانی کۆمەڵەی برایەتی نیشتمانی بۆ ڕەواندز گوازرایەوە و، شێخ کاکەمینی سەران کرا بە بەرپرسی لقی کۆمەڵە لە ڕەواندز و ئەحمەد کەمالیش بە سکرتێر دانرا(٩٠). لقی کۆمەڵە لە ڕەواندز توانی ژمارەیەکی زۆر لە هەموو چین و توێژاڵە جیاجیاکان لە ڕەواندز لە خۆی کۆبکاتەوە، بە هۆی بڵاوکردنەوەی پروپاگەندەی ئەوە لە ناو خەڵك ئەگەر هەر کەسێك ببێتە ئەندام لەو کۆمەڵەیە ئەوا ئەو کەسە قەرزداربێت، ماڵی خەڵکی خواردبێت، پیاوی کوشتبێت، هەر شتێکی کردبێت ئەوا حکومەت و پۆلیس بۆیان نییە ئەو کەسە بگرن‌و دادگایی بکەن. لەو بارەیەوە حوسێن حوزنی موکریانی وەکو شایەتحاڵێك لە یاداشتەکانیدا دەڵێ:"دەبێت ئەو فێر کردن و چاوڕاوەی لە ڕەواندز کرا لە هەولێر و جێگاکانی دیکەش کرابێت، دیارە میللەت نەزان و نەدیتەیە، چتی وای لە پیاوی گەورە، کە بیست بە ڕەحمەتی دەزانن و هەر یەك لە وانەش گوناهێکی هەر لێ ڕووداوە، یان دزی کردووە، یان قەرزدارە، یان دەیەوێت ماڵی خەڵك بخوات یان خوێندارە یان خوێناویە بۆ ڕزگاریو پەرەی کاری خۆی بە پۆل و دەستە دەستە داخلی حزب دەبوون هەتا لە ڕەواندز هیچ دارکێش‌و سەپان‌و ماست فرۆشەکانی دێهاتانیش نەما هاتبوونە ڕەواندزو داخل بە حزب ببوون، بەلاّم تێگەیشتوو ئاغاو گەورەپیاوەکان گۆشەگیری چاوەنواڕی دوامینی ئەو کارە بوون، کە نەیاندەزانی چۆنەو چۆن بە پایان دەگات،

(٩٠) حسێن حوزنی موکریانی، بەرهەمەکانی، ل ٨.

تێکەڵ نەبوونیان جاریّ پەسند کردبوو"[٩١]. واتە لێرە دەتوانریّ بووتریّ، کە بەڕێوەبەرانی لقی کۆمەڵەی برایەتی نیشتمانی لە ڕەواندز تەنیا توانیویانە کە خەڵکی ڕەشۆکی ناوچەکە لە خۆیان کۆبکەنەوە. ئەگەر بزانیین ئەو هەموو خەڵکە لە دواتر بە یەك وتاری حوسێن حوزنی موکریانی پەرتەوازەیان کردووەو لە کۆمەڵە بونەتەوەو چالاکییەکانی لە ناوچەکە لە ناو چووە[٩٢]. کۆمەڵەی برایەتی نیشتمانی لە چالاکییەکانی تا ساڵی ١٩٣٥ بەردەوام بووەو ماوەتەوە[٩٣].

- کۆمەڵەی هەوڵدان بۆ نەهێشتنی نەخوێندەواری (جمعية السعي لمكافحة الامية):

ژمارەیەك لە قوتابیانی عیراقی کە لە بەیروت خوێندنیان تەواو کردبوو لە شاری بەغدا یەکتریان گرتەوە وەکو: عەبدولفەتاح ئیبراهیم، عەبدولقادر ئیسماعیل، حوسێن جەمیلو عەلی حەیدەر سلێمان. ئەمانە ڕێکەوتن لە سەر دەرکردنی ڕۆژنامەیەك بە ناوی

---

(٩١) د. کوردستان موکریانی، روناکی، ل ٣٧ .

(٩٢) ، هەمان سەرچاوە، ل ٣٨-٣٩.

(٩٣) عبدالرزاق الحسني، تاريخ الاحزاب السياسية العراقية، ص ١١٢.

(٩٤) ئەل ئەهالی ، ڕۆژنامەیەکی سیاسیی ڕۆژانە بوو کۆمەڵێك لاو دەریان دەکرد کە لە لایەن(حوسێن جەمیل)ی پارێزەرەوە سەرپەرشتی دەکرا، کە یەکەمین ژمارەی لە ٢ی کانوونی دووەمی ١٩٣٢ دەرچوو. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: عبدالرزاق الحسني، تاريخ الصحافة العراقية، الجزء الاول، مطبعة الزهراء، بغداد، ١٩٥٧، ص ٨٢.

(ئەلئەهالی)یەوە[٩٤]. هەر بۆیە ئەو کۆمەڵەیە لە دواتر بە ناوی ئەهالی ناویان دەرکرد. ئەندامانی ئەهالی ڕێکەوتن لە سەر دامەزراندنی(جمعية السعي لمكافحة الامية) کە یەکەمین کۆنگرەی خۆی لە ٢٥ی تەشرینی ١٩٣٣ گرێدا و دەستەی دامەزرێنەرانی لە جەعفەر ئەبو تەمەن، نەسرەت فارسی، کامل چادرچی، عەبدولفەتاح ئیبراهیم، عەلی حەیدەر سلێمان پێك هاتبوون[٩٥].

شیاوی باسە دواتر ناکۆکی کەوتە نێوان عەلی حەیدەر سلێمانو هەندێ ئەندامانی کۆمەڵەوە، لە بەر ئەوەی عەلی حەیدەر سلێمان لەو کاتەی کە مەلیك فەیسەڵ لە ساڵی ١٩٣٣ کۆچی دوایی کرد وتارێکی بڵاوکردوە کە بووە جێگای نارەزایی هەندێ لە ئەندامانی ئەو کۆمەڵەیە، چونکی پێیان وابوو کە عەلی حەیدەر سلێمان مەدحو سەنای مەلیك فەیسەڵی کردووە[٩٦]. چالاکییەکانی(ئەهالی) تا ماوەیەکی زۆر لە سەر گۆڕەپانی سیاسیی عیراقدا هەر بەردەوام بوو.

- یانەی پێنووسی عیراقی(نادی القلم العراقي):

لە یەکێك لە ڕۆژەکانی بەهاری ساڵی ١٩٣٤ ژمارەیەك لە دەستەبژێرانی شاری بەغدا لە ماڵی دوکتۆر محەمەد فازڵ کۆبوونەوە بە مەبەستی کردنەوەی یانەیەك وەکو لقێك لەو دەزگا ئەدەبیو ڕۆشنبیرییەی کە بەشێکی زۆری جیهانی گرتبۆوە. لەو کۆبونەوەیەشدا هەر یەك لە جەمیل سدقی زەهاوی، محەمەد ڕەزا شەبیبی،عەبدولکەریم ئەلئەزەری، مەجید خدوری، جەعفەر خەیات، عەلی حەیدەر سلێمان، تۆفیق وەهبیو بەهائەدین نوری ئامادەبوون.

(٩٥) فؤاد حسين الوكيل، المصدر السابق، ص ص ١٣٣-١٣٤.

(٩٦) فؤاد حسين الوكيل، نفس المصدر ، ص ١٣٧.

ئەنجام لە سەر ئەوە ڕێکەوتن کە یاداشتێك پێشکەش بە وەزارەتی ناوخۆ بکەنو داوای ڕەزامەندی کرنەوەی یانەیەك بە ناوی یانەی پێنووسی عیراقی بکەنەوە. لە بەرانبەر دا وەزارەت ڕەزامەندی نیشانداو، یانەش کۆنگرەی یەکەمی خۆی گرێدا[97]. ئەو یانەیە یەکەمین یانە بوو لە ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست کە چالاکی باشی نواند[98].

---

(٩٧) د. معروف خزندار،المثقفون الكورد و نادي القلم العراقي، مجلة زاگرۆس، العدد (١٤)، اربيل، ٢٧ كانون الثاني ١٩٩٩، ص ص ٢٦-٢٧.

(٩٨) بۆ زانیاریی زیاتر دەربارەی چالاکیی ئەم یانەیە بڕوانە: د. معروف خزندار، نفس المصدر، ص ٢٧.

هەوڵنامەی کتێب

ئەنجام

لە ئەنجامی لێکۆڵینەوەکەدا گەیشتووینەتە ئەم خاڵانەی خوارەوە:

* سەرهەڵدانی جەنگی یەکەمی جیهان(١٩١٤-١٩١٨) بە گشتیو هاتنی سوپای ڕووسەکان بە تایبەتی زەرەرو زیانو کاولکارییەکی زۆری بە سەر ڕەواندز دا هێناوە کە بۆتە هۆی لە ناوچوونی ژمارەیەکی زۆری دانیشتوانی ئەو شارە، ئەوە سەرەڕای سووتاندنی خانووەکانیانو سڕینەوەی ئاسەواری شارەکە کە لە شوێنی کاولۆکانی ئێستاکە بووە.

* دوای کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانو هاتنی ئینگلیزەکان بۆ ناوچەکە تاڕادەیەك باری ڕەواندز بوژاوەتەوەو ئاوەدانی بە خۆیەوە بینیوە، لە ڕێگای پێشکەش کردنی یارمەتیو هاوکاری لە لایەن بریتانییەکانەوە.

* لە سەردەمی دوای جەنگەوە ڕەواندز وەکو پێگەیەکی سیاسیی کۆنینە جارێکیتریش دەبووژێتەوەو دەبێتەوە بنکەیەکی سیاسیی وەکو سەردەمی میرنشینی سۆران.

* سەرهەڵدانی ڕاپەڕین لە ناوچەکەو دەرکردنی ئینگلیزەکان زیانی بە ڕەواندز گەیاندوە، ئەگەر بزانیین سورچییەکان لەگەڵ هاتنیان بۆ شارەکە تالاّنو برینێکی زۆریان کردوە، بەمەش بە دیار دەکەوێت کە ڕاپەڕینەکە هیچ ئامانجێکی نەبووە. ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەوەش هەر لە ئەنجامی ڕاپەڕینەکە بوو فڕۆکەکانی بریتانیا لە

دژی ڕاپەڕیوان چەند جارێك ڕەواندزیان بۆردوومان کردوە و زەرەریان لە خەڵکی شارەکەداوە.

* هاتنەوەی تورکەکان بۆ ڕەواندز بە ڕەزامەندی و بانگێشتی خەڵکی ناوچەکە نیشانەی بێزاری خەڵکی ناوچەکە بوو لە سیاسەتی کاربەدەستانی ئینگلیز لە لایەك‌و بێ ئومێد بوونیان لە بەڵێنەکانیان لە لایەکی دیکەدا.

* پێگەی ڕەواندز گرنگییەکی زۆری لە پەراوێزی کۆبوونەوەکانی کۆنگرەی لۆزان دا بە خۆیەوە بینیوە، ئەگەر بزانیین بریتانییەکان و تورکەکان بە مافی ڕەوای خۆیان زانیوە دەسەڵاتیان بە سەر ناوچەکەدا هەبێت و لایەنی بەرانبەری بە ناحەق زانیوە.

* سەردەمی قائیمقامیەتی سەید تەهای نەهری(١٩٢٣-١٩٢٩) قۆناغێکی پرشنگدارە لە مێژووی سیاسیی ڕەواندز، لە بەر ئەوەی زۆربەی زۆری ڕاپەڕیوان و شۆڕشگێران کاتێك سەرکەوتنیان بە دەست نەدەهێنا لە کارەکانیان، دەهاتنە ڕەواندز و لای ئەو پەنا دەدران. ئەوە سەرەڕای ئەوەی لەوێوە یارمەتیشیان بۆ ڕەوانە دەکرا.

* لەو ماوەیەدا ژمارەیەك کەڵە پیاو و کەسایەتی نیشتمانپەروەر لە ناوچەکە سەریان هەڵداوەو خزمەتێکی زۆری لایەنی کوردایەتییان کردووە، وەکو:(ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی، ئەمین ڕەواندزی، مەعروف چیاووك...هتد).

* دوژمنداریی نێوان بنەماڵەی ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی و بنەماڵەی باویل ئاغا کە دوو بنەماڵەی بە ناوبانگی شارەکە بوون‌و ئینگلیزەکان لە دواوەی کارەکە بوون، کاریگەری زۆری کردە سەر ڕەوشی شارەکە کاتێك ئیسماعیل بەگ کوژرا و نووری باویل ئاغاش

کەوتە بەندیخانەوە، چونکە ئەگەر ئەو دووانە دوژمندار نەبونایەو هەوڵەکەنیان یەکخستایە رەنگە ئێستاکە مێژووی شاری ڕەواندز شێوەیەکی دیکە بوایە.

* ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز لە قۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی عیراقیدا جارێکیتر دەکەوێتەوە کزی، ئەویش لە لایەك بە هۆی لاوازی بزاڤی چەکداری لە ماوەیەداو ، لە لایەکی دیکەشدا لە دەرئەنجامی ئاژاوەو ململانێی ناوەخۆ و پاڵەپەستۆی دەسەلاّتدارانی ناوەندی بۆ سەر ئەو کەسانەی کە گومانی ئەوەیان لێ دەکرا ڕۆڵی کارا لە بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردستان دا دەگێرن.

هەولنامەی کتێب

پاشکۆکان

هەواڵنامەی کتێب

هەواڵنامەی کتێب

پاشکۆی ژماره(١)

دەقی مەزبەتەی پێشکەش کراو بۆ حکومەتی عێراق لە لایەن شەمسەدەین بەگی سیلاحشۆڕەوە

(ئەو دووکمێنتە لە ئەرشیفی نامەکانی فەخری شەمسەدین بەگی سلاحشۆڕە)

نامەیەکی سولوێمان بەگی سیلاحشۆڕە رواندزی بۆ دەوڵەتی تازە دروستکراوی عیراق واتە پاش جەنگی یەکەمی جیهانی کە تێیدا داوای بوونی لیوای(پارێزگای) ڕواندز دەکات. نامەکە بە دەستخەتی خۆیەتی‌و بە کوردی نووسراوە لەسەر رینووسی ئەو سەردەم‌و لە لای باوکم پارێزابوو(مەبەست باوکی فەخرییە- توێژەر) دەقی نامەکەش بەو جۆرەیە:

مەزبەتە بۆ بوونی لیوا

لە زەمانی عوسمانیەکان لە تاریخی ١٢٦٠(دەکاتە ١٨٤٤ی زایینی – توێژەر) کە عیراق یەك ویلایەت بوو قەزای رواندزیش هەر وەکو بەسرە موسل کەرکوك مەرکەزی لیوا بوو. لە پاشان لە تەشکیلاتی ئەخیر ئەخیر واقیعەن کرا بەیەکەمین قەزا فەقەت(تەنها- فەخری) لەبەر ئەهەمیەتی مەوقیعیەی حەتا ئیحتلال واقع بوو بەسیفەتی(شێوەی) لیوایەتی لە جیهەتی عەسکەریەی هەر باقی بوو ئەو خسووسەش حەقیقەتە‌و بە ئەوراق موسەبەتە سابیتە لە نوقتەئی سیاسی‌و ئیقتیسادی ئەهەمیەت‌و نەزاکەتی قەزای رواندز لە نەزەری عموومی دەولەتەکان بە شەهادەتی جوغرافیا سابیتە. مەوقیعی وەها موهیم‌و نازك لە دەرەجەی قەزا مانەوەی لە نوقاتی موتەعەدیدە بۆ حکومەتی موزەخەمان دەبیتە سەبەبی زەرەو زیان چونکی ئەگەرچی حکومەتی سابیقە بە قەدەری سەد سالیك لیرانە ئوتوری حوکمی کردووە. فەقەت ئەم حوکمەی بە تەتبیقاتی قانونیە‌و بە ئیجراکردنی نفووزیکی حاکمانە نەبووە، حەقیقەتەن بەدەست وەسەر داهینانی موتەغەلیبەکان‌و ئیجرای مەزالمی بێژمار لەسەر رەعیەت‌و ژێر دەستان بوو، هەر لەبەر ئەو بێئیداریەیان بوو کە هەر لەم حەوالیە بارزان سورچی‌و برادۆست پشتدەر لە حالیکی بیٚ ئیتاعەتی دووری حکومەتی موزەخەمەمان کرا کە حکومەت بۆ دامەزراندنی ئەو سەرکیشانە

موحتاجی قبولکردنی مەساریفاتیکی زۆر بووە. تەمەنا دەکەین کە حکومەتی خۆشەویستمان لەم نیزیکانە بە کەمالی عەدالەتو سەتوەتێکی تاهیرانە ئەو حەوالییەی بە تەمامی دەفەرمووێ. فەقەت بۆ تەقەرروری ئەمنیەتو ئاسایش مەوقیعیکی وەها موهیم ئیسترحام دەکەین نەزەر وە ئەم مەزبەتەمان بفەموون ئەهەمییەتو نەزالەتی رواندز لە نوقتەی سییاسیو جوغرافی سابیت موحەقەقە مادامیێکی ئەم خسووسە حەقیقەتێکی لەحزە(محقه، کفه، لحزه) تەقریری ئەمنیەتو ئاسایش لە ئەم مەوقیعە موهیمە موتەوەقیفە کە حکومەت ئەهەمییەتیکی تەمامی پی ببەخشی، یەعنی حدوودی ئەسلییەی قەزا لە جیهەتی شیمال لە ناحیەی مزووری موحافیزەو لە جهەتی غەربی شیمال زابی کبیر بە حدوود تەعین یەعنی لە قەزای زیبار، بارزانو گوندەکانی علاوەی سەر قەزا بفەرموونو قەزاییکی تازە لە ناو ناحییەی شیروانی ژووری لە گوندی(بنێ) تەشکیل و لە ناحییەی مزووری(بەرۆژ)و لە جهەتی زێبار(بارزان)و لە جیهەتی برادۆست کانییەڕەشو لە جیهەتی شیروان ژێری مێرگەسۆر بکرین بە مەرکەزی ناحییە، وە ناحییەی شەقلاوە بکرێ بە مەرکەزی قەزا. عەشیرەتی میر یوسفو مەحالی(محالی) پشتگلی(پشتگەلی) لەگەڵ شاورو ناودەشت عەلاوەی شەقلاوە بکرێن. لەم مەربوتانە دووناحییەی بۆ دیار بکرێ، وە رۆست بکرێ بە مەرکەزی قەزا، سیدەکان بکرێ بەناحییە، وە وەلاش بکری بە ناحییە، محالی ناودەشت رەبتی ناحییەی وەلاش بکرێ، رواندز بکرێ بە لیوا، ئەم سێ ٣ قەزایانە تابع بە لیوای رواندز بن هیچ(شوبهەی تیدانیە کە نوقتەیەکی سایسیو ئیداریو ئیقتیسادی موحسیناتێکی زۆر بە ئەهەمییەت بۆ حکومەت وە میلەت دەبەخشێ چونکە نفوزی تغلبکان(تەغەلوبەکان) نامێنیو واریدات تەزایود دەکا، میلەت لەگەڵ حکومەتی لە نوقتەی موتەقابیلەی حقوق موحیبەتبیان زیاد دەبی، تیجارەت فەلاحەت یەك بەیەك زیادەکا موقابیل بە تورك ئیران ئەجنەبییەکان دەبیتە قەلاییکی ئاسنو پولا ئیمەش راحەت دەبین، حکومەتیش لە مەساریفاتی فەزلەو بگرەو بکیش کە چیینەکان ئاسودە دەمینی. بۆ قبول ئەم تەلەبەمان ئەم مەزبەتەمان تەزنیمو تەقدیم کرد.

تەواو

پاشكۆی ژمارە (٢)
نەخشەی كارگێڕیی ڕەواندز

بۆ دروست كردنی ئەم نەخشەیە بە دەست كارییەوە سوود لە:

د. احمد نجم الدين، احوال السكان في العراق، معهد البحوث و الدراسات العربية، مطبعة البجلاوي، ١٩٧٠. وەرگیراوە.

پاشکۆی ژماره (٣)

دەقی نامەی پشکێنەری کارگێڕی بۆ سەید تەها نەهری

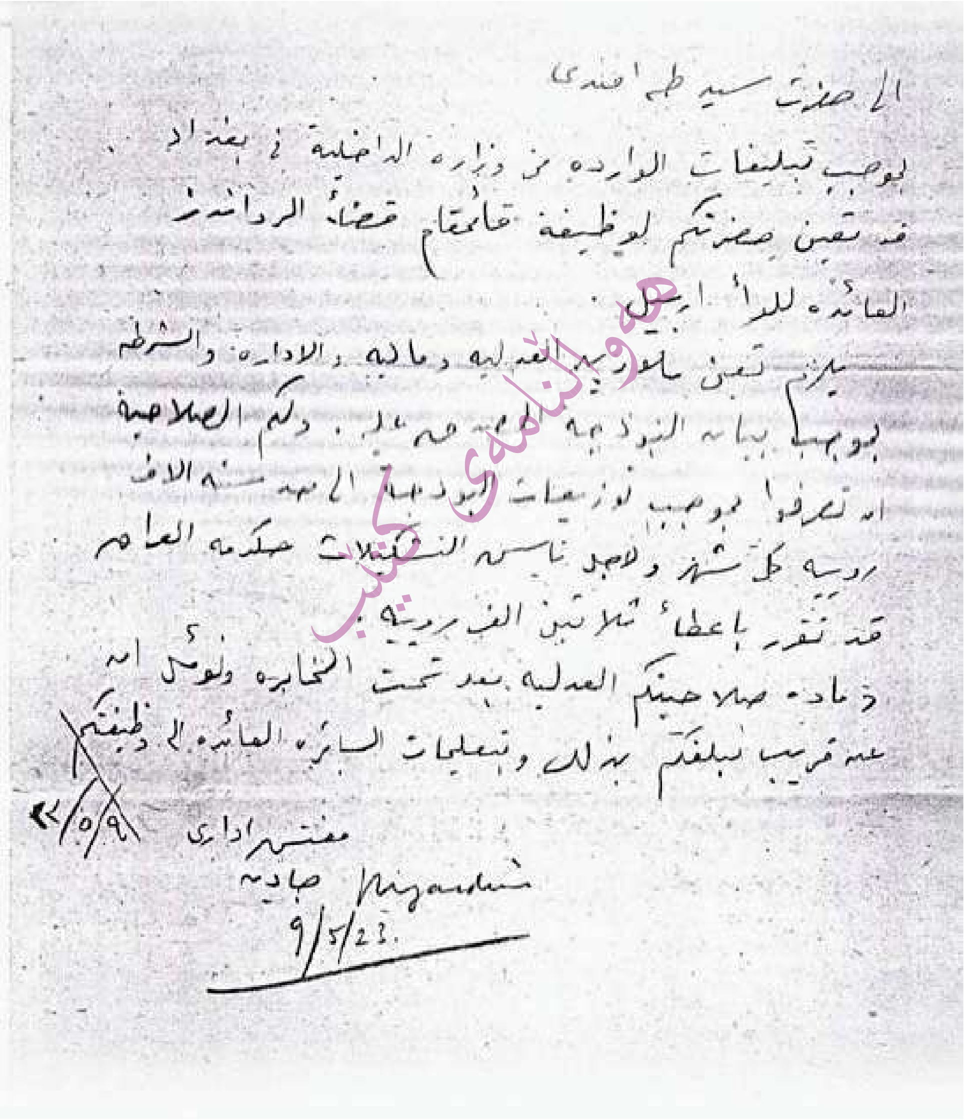

الى حضرت سيد طه افندي

بموجب تبليغات الوارده من وزارة الداخلية في بغداد

قد تعين حضرتكم لوظيفة قائمقام قضاء الرواندز

العائده للواء اربيل .

يلزم تعين مأمورين العدليه والماليه والاداره والشرطه

بموجبها بياته البنود [illegible] محله . ولكم الصلاحية

ان تصرفوا بموجب توزيعات البنود [illegible] الى مبلغ [illegible] الاف

روبيه كل شهر ولاجل تأسيس التشكيلات حكومة العامه

قد تقرر باعطاء ثلاثين الف روبيه

زيادة صلاحيتكم العدليه بعد تمت المخابره ولوصل انه

عن قريب نبلغكم بذلك وتعليمات السائره العائده الى وظيفتكم

٢/٥/٩

مفتش اداري

[illegible] Nizam[illegible]

9/5/23.

هەواڵنامەی کتێب

پاشکۆی ژمارە (٤)

دەقی بەیاننامەکەی تەموزی ١٩٣٠ی کۆمەڵی پشتیوان

ك.پ.ك — K.P.K

١٩٣٠/٧/١ — ١,٧,١٩٣٠

بیاناتیك بۆ دوست و دوژمنان

مسئلەیکی جند غریبە هر حرکتیکی ملی و وطن لە کوملیکی کورد ویا لە فردیکی کورد دابیینری بە تحریکی غیرە ناوبراوە... (وشەیەك لێرە روشاوە) برامبر بەم تلقیاتە اسفی خۆی بیان ئەکات. همو فردیك و جماعتیك لازمە باش بزانیت کورد مافی خۆی وەرئەگریت ئالتی هیچ کسیك و یاکتلەیك نیە. حقوقی ملی ووطنی خۆی وەکو اقوامی سائرو همو ...(وشەیەك لێرە روشاوە) و زمانیك لە داواکردن دواناکەویت و بو ساندنی حقی مشروعەی بە همو موجودتیك تی ئەکوشی. محرکی کورد (لورانس) و امثالی لورانس نیە. کورد: درسی عبرتی لە حالی حضرەتی خوی وەرگرتووە بو ئەمەی خوی لەم اسار نەجات بدات بەهمو قوەتیکی خوی هەول ئەدات کورد لەم عصری بستەمە حق خوارو و خوی بە اسیریك أزانیت. لەبر ئەوە ئەو دەستەی کە بوجگرکاهی دریژکراوە وا ئەکریت بویری ئەو دەستتانە هەول ئەدات. برامبر بە دوستان دوستە برامبر بەدوژمنان خونخوارە. حرکاتی ملی ووطن کورد نتیجەی سعی و تیکوشین چند ضابطیکی وطنبروەر نیە. همو فردیکی کورد لە مافی مشترکە و عند للزوم جان فیدای گەلك زورە. کورد خوی بە قومیکی قهرەمان ئەزانیت أریە وەکو اقوامی تری اری زل و اسارەتی کس قبول ناکات. وچە ملیتیك بەقوت اساسی کورد تیك نادات. تورك بەم همو قوەتەی خوی لە شمال تی ئەکوشیت اساساتی کوردی پی تیك نەدرا کەوابو . عراق بە زورە ملی ناتوانیت اساساتی کوردستانی

جنوبی محو بکاتەوە کە همو کوشەیکی پر لە پیـاوی تـی گەیشـتو وەطنبـەرورە. وزرانی حاضرە ئەم حقائقەی نسبیا درك کرد وهمو زیاتر تی گەیشتن ارزو ئەکریت . چونکی بە تصدیقی حقی **مشروعەی** کورد برایتی لەگل کورد ممکنە.

ای رجالی بریتانیای گەورە:هتاکەی گیو لە اە و انینی ملتی کورد ناگرین و درحق بە ملتی **مظلومەی** کورد لاقید امینەوە و حقی مشروعەی ئەم ملتە نجیبە بە غیرە انبخشن و افرادی ئەم کلتە لە حقـوقیملی خویـان محـروم ئەکـەن و لـە هێلانەی خویاندا بە کوشتنیان ئەدن. ملتی کورد لـەگل ئـەم همـو بـە **لطف** و مرحمتی ایوە دیسان وفاکارە. و درگای امید لە ایوە نابریـت. ئـەو حقوقـەی کـە عبصة الامـم بەم ملتەی بخشیوە بوچی بە صورتیکی مشـروع لـە تطبیـق کـردن اهمال ئەکن. ئەگر روحی مدنیتان وایە ئەمە قیدی ناکات!...

ای رجالی محرمەی عراق: کورد قومیکـە خـوی لـە عصـری بسـیتەمە بـە قومیکی زوند وانیست و بۆ ژینیکی بە شرف بەهزارن وطنبروری فدای ئەم غایـە مقدسە کردوە و لە کردندا دوام ئەکات ئەم روحی میلی ووطـن لە افرادی نجیبەی عرب ابینن همو فردیکی کورد. برامبر بە وطن خوی بە عینـی روح صـحە. چـی سائیقەکە ایوەی وەکو تورك ددانتان لە روحی کورد تیـژ کـردوە. لـە جیـاتی بـو خوتان بو یکتی عرب تی بکوشن و تفاق و دنانبای لە شبە جزیرەی خوتـان هـل بگرن بە مقدراتی ملیتك یاری ئەکەن محو کردنەوە اساسـاتی ملتیـك بـە غایـە ازانین لە مە جداً خطـا ئەکەن. ئەو اقوامەی بە عصرها ایوەیان **تمثل** پـی نکـرا ایوە چۆن ملتیك لە عصرە دە تمثـل پی ئەکەن. و ئەم فکـرەی خوتـان لازمــە بـە خطابیکی گەورە تلقی بکن ئەگر حز بە برایتی کورد ئەکن لازمە مانعی غایـەی کورد نەبن. کورد غایکی ملی و مقدسی بو خوی تعقیب ئەکات. بەقسەی جنـد کاسە لیسیك برایك لە خوتان متاثر مکن نتیجە بە اوامری سـری خوتـان بـدەن ئەم معروضاتة بەر هبرلیکی حقیقی بزانن.

ای کورد: گیو لە بیناتی کوملیخوت بگرە.

کورد

دەقی ئەو بەیاننامەیەی کە کۆمەڵی پشتیوان لە تەمموزی ١٩٣٠ بلاۆی کردەوە

پێرست

پێشەکی ٣
دەروازە: ڕەواندز لەکۆتاییی سەدەی نۆزدەهەمو سەرەتای سـەردەی بیستەم ٩
تەوەری یەکەم: ڕەگوڕیشەی ناوی ڕەواندزو شوێنی جیۆگرافیی ... ١١
تەوەری دووەم: ڕەوشی کۆمەلایەتیو ئابوریی ڕەواندز ١٨
تەوەری سێیەم: ڕەوشی کارگێڕیو سیاسیی ڕەواندز ٢٤
بەشی یەکەم: ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز ٣٥
تـەوەری یەکـەم: داگیرکردنـی ڕەوانـدز لەلایـەن ئینگلیزکـانو سەرهەڵدانی ڕاپەڕین لەدژیان ٣٧
تەوەری دووەم: هاتنەوەی تورك بو ڕەواندزو ڕۆڵی ئـۆزدەمیر پاشـا لەناوچەکەدا ٥٧
بەشـی دووەم: ڕەوشـی سیاسـیی ڕەوانـدز لەسـاڵانی ئینتیـدابی بریتـانیو قۆنـاغی یەکـەمی سـەربەخۆییی عیراقـدا (١٩٢٣-١٩٣٩) ٨١
تەوەری یەکـەم: دامەزراندنـەوەی دەسـەڵاتی ناوەنـدی لەڕەوانـدز (١٩٢٣-١٩٣٢) ٨٣

هەولێرنامەی ئێنێر

تەوەری دووەم: ڕەواندز لەقۆناغی یەکەمی سەربەخۆییی عیراقدا
(١٩٣٢-١٩٣٩) ١٠٢
تـــەوەری ســـێیەم: ڕۆڵ و چـــالاکیی ڕەواندزییـــەکان لەئەنجومـــەنی
نوێنەرانی عیراقدا ١١٧
بەشـــی ســـێیەم: ڕۆڵ و چـــالاکیی ڕەواندزییـــەکان لەکۆمەڵـــەو
ڕێکخراوە کوردیو عیراقییەکاندا (١٩١٨-١٩٣٩) ١٣١
تـــەوەری یەکـــەم: ڕۆڵ و چـــالاکیی ڕەواندزییـــەکان لەکۆمەڵـــەو
ڕێکخراوەکانی سەردەمی داگیرکاریی بریتانی (١٩١٨-١٩٣٢) ١٣٣
تـــەوەری دووەم: ڕۆڵ و چـــالاکیی ڕەواندزییـــەکان لەکۆمەڵـــەو
ڕێکخراوەکـــانی قۆنـــاغی یەکـــەمی ســـەربەخۆییی عیراقـــدا
(١٩٣٢-١٩٣٩) ١٥٥
ئەنجام ١٧٠
پاشکۆکان.. ١٧٣

* ئەحمەد حەمەد ئەمین ئۆمەر

* ساڵی١٩٧٧ لە هەولێر لـە دایـك بووە.

* ساڵی ٢٠٠٠ بـەشی مێژووی کـوردی لـە کۆلێـژی ئـاداب زانـکۆی سەلاحـەدین/ هەولێر تەواو کردووە.

* ساڵی ٢٠٠٥ بڕوانامەی ماستەری لە مێژووی نوێ و هاوچەرخ لـە بەشـی مێژووی کۆلێژی ئـەدەبیـاتی- زانـکـۆی سەلاحەدین/ هـەولێر وەرگرتووە.

* ئێستـا مـامۆستـایـە لـە زانـکۆی سەلاحەدین/ هەولێر.

* ئـەندامی سـەنتـەری لێکۆڵینـەوەی ستراتیجی ی کوردستانە.

نرخی(٣٠٠٠)دینار